

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

İSLAM AĞAKƏRİMOV

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ
VƏ PRAKTİKASININ
AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Dərs vəsaiti

*Bakı Slavyan Universiteti
Elmi Şurasının 08 iyul 2022-ci il
tarixli iclasının qərarı ilə (pr. №09)
çapa tövsiyə edilmişdir.*

BAKİ – 2022

Elmi redaktor:

prof. R.M.Novruzov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər:

prof. Y.M.Babayev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

prof. T.H.Cəfərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

prof. N.T.Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

prof. Q.H.Bayramov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**İ.M.AĞAKƏRİMOV. TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ
PRAKTİKASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ.** *Dərs vəsaiti.*

– Bakı: Mütərcim, 2022. – 240 səh.

Mövcud dərs vəsaitində tərcümənin mahiyyəti, aspektləri, vahidləri, transformasiyaları, növləri, tərcümə mətninin janr xüsusiyyətləri, leksik vahidlərin mənalari, tərcümədə ekvivalentlik və kontekst məsələsi, bədi tərcümənin spesifikasiyası, habelə tərcümə sənəti tarixi, tərcümə mətninin redaktəsi və sair kimi aktual mövzular Azərbaycan dilində ilk dəfədir ki, kompleks şəkildə təsvir olunur.

A $\frac{4702060000}{026}$ 116-22

© İ.M.Ağakərimov, 2022

*Kitab müdrik ağsaqqal, qayğikeş ziyalı əmim
Sabir müəllimin əziz xatirəsinə ithaf edilir*

*Работаю с неслыханной охотой
Я только потому над переводами,
Что переводы кажутся пехотой,
Вырывающей валы между народами.*

Б.А.Слуцкий

GİRİŞ

İnasan oğlu ta qədimdən öz hisslərini, düşüncələrini, istəklərini və yaradıcı əməllərini ünsiyyət vasitəsi ilə bəyan etməyə çalışmışdır. Bu dialoqlar dillərəarası, mədəniyyətlərəarası müstəviyə çıxanda qarşılıqlı anlaşmanı tərcüməsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkün olmuşdur. Məhz elə bu ehtiyacdan insanlar minilliklərdir ki, tərcümə praktikasından yararlanırlar. Lakin tərcümənin praktik tətbiqinin tarixinin kifayət qədər qədim olmasına baxmayaraq bu sənətin nəzəri aspektləri çox-çox sonralar, daha dəqiq desək, XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. Doğrudur, tərcümə haqqında bir sıra nəzəri mülahizələr hələ eramızdan öncə (Siseron e.ə. I əsr və digər antik klassiklər), Orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə də söylənilmişdir, lakin bütün bunlar sistemli və ardıcıl mahiyyət daşımamışdır.

Artıq ötən əsrin ortalarında rus, avropa və amerika mütəxəssisləri özlərinin son dərəcə ciddi tədqiqatları ilə dünya tərcüməşünaslığı fikrinə nüfuzlu töhfələr vermişlər. Son onilliklərin tərcüməşünaslığına nəzər salsaq görərik ki, bu sahədə çalışan mütəxəssislər apardıqları tədqiqat istiqamətinə görə iki əsas qrupa bölünürlər. Birinci qrupa orijinal mətnlə tərcümə variantının müvafiqliyi, mütərcimin qarşıya qoyduğu konkret vəzifənin yerinə yetirilməsi məsələsi ilə bilvasitə məşğul olurlar. İkinci qrupu təmsil edən mütəxəssisləri ilk növbədə, tərcümə prosesi, bu prosesin reallaşmasında dil və qeyri-dil faktorlarının rolu məsələsi maraqlandırır.

Əslində, alimlərin bu tədqiqatları və mülahizələri bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir. İ.İ.Revizin və V.Y.Rozensveyq haqlı olaraq qeyd edirlər ki, “ənənəvi tərcümə nəzəriyyəsi bir qayda olaraq, tərcümə prosesinin nəticəsinə əsaslanan normativ fənn kimi formalaşmışdır. Onun başlıca məqsədi tərcümə prosesinin nəticəsinə müəyyənləşdirmək və onun keyfiyyətini dəyərləndirən meyarları işləyib hazırlamaqdır” (24,21).

Tərcümə psixoloji akt kimi, linqvistik və ekstralingvistik faktorların iştirakı ilə reallaşır. Cəmiyyətin bütün sahələrində tətbiq olunan tərcümə sənəti bir dildə mövcud olan mətni digər dildə yenedən yaradır. Lakin tərcümə özünün icra istiqamətinə və mütərcimin nitq formasına görə fərqli ola bilər. Başqa sözlə desək, tərcümə doğma və doğma olmayan dillərdən edilə bilər. Tərcümənin qarşısına qoyulan məqsəddən, vəzifədən aslı olaraq ədəbi dildən, elmi-publistik dildən, habelə qədim dillərdən müasir ədəbi, yaxud danışiq dilinə adekvat, ekvivalent, hərfi edilə bilər. Mütərcimin nitq formasına görə tərcümə şifahi və ya yazılı şəkildə rellaşa bilər. Lakin bütün hallarda mütərcimin başlıca vəzifəsi tərcümə dilinin bütün qanunlarına riayət etməklə orijinalın məzmununu maksimum ikinci dilə ötürməkdir.

Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının **predmeti** elə tərcümənin özüdür. O, orijinalın məzmununun doğru şəkildə verilməsi üçün tərcümə dilində müvafiq vasitələrin seçilib tapılmasını, habelə tər-

cümə variantının məxəz variantına müvafikliyi müəyyənləşdirir. Tərcümə nəzəriyyəsinin əsas **vəzifəsi** tərcümə mətninin ikinci dildə verilməsində qarşıya qoyulan **məqsədə** nail olmaqdan ibarətdir. Bundan ötrü hansı metod və prinsiplərin vacibliyi, həmin prinsiplərin nəzəri və praktiki mahiyyətini əks etdirir. Mətnin janr xüsusiyyətlərindən çıxış etməklə müvafiq tələbləri irəli sürür. Məsələn, elmi-texniki mətnlərin tərcüməsi konkretlik, məntiqiliklə yanaşı terminologiyanın mənasının son dərəcə dəqiq dəyərləndirilməsini tələb edərsə, bədii janrların ikinci dildə verilməsi əsərin bədii-estetik tutumunun, habelə hadisələrin obrazlı təsvirinin yaradıcı surətdə reallaşdırılmasını qarşıya qoyur.

Qeyd olunan məqsəd və vəzifələrin obyektiv reallaşması üçün ən müxtəlif elmi-metodoki mənbələrə istinad edilməklə yanaşı həmin elmi mülahizələrin müqayisəli təhlili verilir və gəlinən nəticə əsaslandırılır. Aparılan nəzəri təhlillər konkret praktik nümunələrlə müşayət olunur. Burada həmçinin tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının dilçilik, psixologiya, ədəbiyyatşünaslıq, tarix və digər elmlərlə sıx əlaqəsi göstərilir.

Mövcud kitabın əsasını tərcümənin mahiyyəti, tərcümə növləri və prinsipləri, transformasiyaları, tərcümənin aspektləri (lingvistik, psixoloji, ədəbiyyatşünaslıq), tərcümə vahidləri, tərcümədə dil vahidlərinin mənalari (praqmatik, referensial, dildaxili), leksik vahidlərin ikinci dildə tam və qismən uyğunluğu, tərcümə mətninin janr xüsusiyyətləri, habelə tərcümə sənəti tarixi kimi mövzular təşkil edir. Dərs vəsaitində həmçinin ekvivalenti olmayan leksikanın mənasının ikinci dildə verilməsi, yalançı tərcümə prinsipləri, bədii tərcümənin spesifik xüsusiyyətləri, habelə bədii tərcümədə obrazlılıq və kontekst məsələsi öz əksini tapmışdır.

Kitabda mövzuların təqdimat və təhlil metodu rus, avropa və milli tərcüməşünaslıq məktəblərinin ənənələrinə əsaslanır. Tərcümə problemlərinin izahı zamanı İ.İ.Revizinin, V.Y.Rozensveyqin, E.Karinin, Y.İ.Retskerin, İ.Kaşkinin, A.D.Şveyserin, A.Popoviçin, A.V.Fyodorovun, L.S.Barxudarovun, V.N.Komissarovun və digər

tanınmış mütəxəssislərin tədqiqatlarına istinad olunur. Dərs vəsaitində nəzəri mülahizələr rus, Azərbaycan və avropa dillərindən edilmiş qarşılıqlı tərcümə nümunələri ilə illüstrasiya olunur.

Qeyd edək ki, mövcud vəsaitdə yeni mövzularla yanaşı müəllifin əvvəllər dərc olunmuş bir sıra məqalələrində və kitablarında yer almış tərcümə problemlərinə dair araşdırmalar, yaxud nəzəri mülahizələr yenidən işlənmiş, onlara müvafiq əlavələr edilərək tədris kursunun ahənginə uyğun şəkildə sistemləşdirilmişdir.

Müəllif tam səmimiyyəti ilə etiraf edir ki, hazırkı dərs vəsaiti bəzi qüsurlardan, yaxud çatışmazlıqlardan xale deyildir. Lakin tədris prosesinin bilavasitə iştirakçısı, daha dəqiq desək, fənni tədris edən bir mütəxəssis kimi, kitab müəllifi milli məktəb bitirmiş tələbələrin dərsləklə bağlı üzləşdikləri son dərəcə ciddi problemlərin qismən də olsa həllinə kömək edəcəyinə olan inam hissi ilə bu məsuliyyəti öz üzərinə götürmək zərurətində qalmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, universitet rəhbərliyinin bu mövcud problemin təxirəsalınmazlığını əsas tutaraq daima bizə göstərdiyi mənəvi dəstəyin kitabın ərsəyə gəlməsində müstəsna rolu olmuşdur.

Mövcud dərs vəsaitini tərtib edən zaman universitetdə tədris olunan ixtisas dilləri də qismən nəzərə alınmışdır. Tərcümə nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı problemləri barədə elmi mülahizələrin illüstrasiyası zamanı həmin dillərdən olan praktik tərcümə nümunələrinə müraciət edilmişdir. İstər hər yeni mövzunun sonunda və itərsə də kitabın axırında mövzuya dair suallarla yanaşı həmin ixtisas dillərində (Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, alman) müxtəlif janrlardan olan praktik tapşırıqlar verilir.

TƏRCÜMƏNİN MAHIYYƏTİ

Bəşər sivilizasiyasının qədim nailiyyətlərindən olan tərcümə sənəti kifayət qədər uzun yol keçməsinə baxmayaraq onun nəzəri aspektləri xeyli sonralar formalaşmağa başlamışdır. Yəqin, elə bu səbəbdən tərcümə nəzəriyyəsinin müstəqil elm kimi qəbul edilməsi müəyyən diskussiyalarla müşayət olunur. Bu mübahisələrin digər səbəbi tərcümənin linqvistik, psixologiya, ədəbiyyatşünaslıq və digər humanitar elmlərlə sıx bağlılığı ilə əlaqədardır. Mütəxəssislərin bir qismi (A.A.Reformatski və başqaları) hesab edirlər ki, bir halda tərcümənin predmeti, hətta səviyyəsi linqvistik qanunları ilə müəyyənəndirilir, demək bu sahəni linqvistik elminə aid etmək lazımdır. Digər qrup alimlərin rəyincə tərcümə mahiyyət etibarını üç fazlı (eşitmə, yaxud oxuma, anlama və yəndən canlandırma) psixoloji akt olduğundan onu psixologoyanın tərkib hissəsi hesab etmək gərəkdir. Üçüncü tərəfi təmsil edən mütəxəssislər iddia edirlər ki, tərcümədə üslub, tərcümə olunan və olunmayan faktorlar, habelə geniş ekstralingvistik amillər hər şeydən öncə bədii ədəbiyyata aiddir və sairə.

Təbii ki, bütün bu sadalanan iddiaların ciddi məntiqi əsasları var. Lakin XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlayan tərcümə nəzəriyyəsi tezliklə özündə dünya miqyaslı böyük mütəxəsis ordusunu birləşdirdi. Bu ordunun mütəşəkkil təşkilatları, çoxşaxəli elmi-yaradıcı koordinasiya əlaqələri, kütləvi elmi tirajları ilə sübut etdi ki, tərcümə nəzəriyyəsi bütün yuxarıda sadalanan elmlərlə sıx əlaqəli müstəqil elm sahəsidir. Onun özünün metodu, metodologiyası və müxtəlif inkişaf istiqamətləri mövcuddur.

Tərcümənin mahiyyətindən danışarkən ilk növbədə onun əsas aspektlərini, tərcümədə dil vahidləri haqda nəzəriyyələri, tərcümə mətnini təşkil edən leksikanın iki tərəflilik xüsusiyyətini, habelə tərcümə olunmayan leksika kimi məsələləri qeyd etmək nəzərdə tutu-

lur. **Tərcümə bir dildə mövcud olan mətni digər dildə yenidən yaratmaqdır.** Lakin bu yəndən yaratmaq avtomatik surətdə baş vermir. Başqa sözlə desək, məxəz mətni trafaretik (basma-qəlib) şə-kildə hədəf dilinə köçürmək çox bəsit görünərdi. Burada hər iki di-lin fərqli qanunauyğunluqları müxtəlif növ leksik-qrammatik trans-formasiyalarını labütləşdirir. Həmin transformasiyalar müəyyən itkilər və dəyişikliklərlə müşayət olunması qaçılmazdır.

Linqvistika tarixindən məlumdur ki, **leksik vahidlərin mənə-ları** haqda mülahizələr hələ antik dövüdə mövcud idi. Qədim yu-nan filosofları Demokrit (e.ə. IV əsr) və Heraklit (e.ə. VI əsr) pred-met və onların adları arasında olan münasibətlər barədə ilk mülahi-zələri irəli sürmüşlər. Demokritin fikrincə əşyanın adında onun ma-hiyyəti əks olunur. Heraklit isə adlarla predmetin mahiyyəti arasın-da bağlılığı kifayət qədər nisbi hesab etmiş və bu adların sonralar insanlar tərəfindən verildiyini qeyd etmişdir.

Yeni dövür (XIX əsr) elmi mənbələrdə dilin daha çox psixo-loji aspektdən araşdırılmasına cəhd edimişdir (İ.Volkov, N.Vetrov). Bəzi mütəxəsislər hətta dili maddi və ideal kimi müstəqil hissələrə ayırmağa cəhd etmişlər. Onların qənaətinə görə ideal (məna) tərəfi insanın beynində, material tərəf isə onun təsvirində (yazılı və şifahi) yer almışdır. Təbii ki, linqvistikanın sonrakı inkişafı qeyd olunan bu tərəflərin ayrılmaz bütövlüyünü və ümumilikdə, bu işarələr sistemi-nin (semiotikanın) bağlılığını həmin işarələrin bir-birinə münasibəti ilə izah etməyə imkan verdi.

Dil vahidlərinin bir-birinə olan münasibətləri tərcümə üçün preoritet əhəmiyyət kəsb edir. Dil vahidlərinin münasibətləri **refe-rensial, praqmatik və dildaxili** mənalarla ifadə olunur. Referensial məna ifadənin predmetə olan münasibətini bildirir. Referensial mə-nanın bildirdiyi predmet və əşyalar əksər xalqların həyat praktika-sında mövcud olduğundan o digər mənalarla müqayisədə daha dol-ğun səviyyədə tərcümə olunur. Ancaq tərcümə zamanı həmin leksik vahidlər ikinci dildə heç də həmişə tam uyğunluqla müşayət olun-mur. Burada xüsusi adlar, coğrafi adlar, ayların adları, həftənin gün-

ləri, habelə bir sıra elmi-texniki terminlər istisna olmaqla daha çox qismən uyğunluğa rast gəlinir. Başqa sözlə desək, **kəsişmələr**, yəni bir sözün (əsasən çoxmənalı sözün) müqayisə olunan dillərdə üst-üstə düşən və fərqli mənalar kəsb etməsi. Məsələn, "sifət" sözü rus və Azərbaycan dillərində insan orqanını "лицо" və qrammatik termini "прилагательное" bildirdiyi halda, rus dilində "лицо" sözü həm də şəxs bildirir: «ответственное лицо» (məsul şəxs) или «лицо коллектива» (kollektivin siması) mənalarında işlənir. Eyni fərqi Azərbaycan dilində "sifət göstərmək" (показать, демонстрировать гримасу) ifadəsində də görürük. Referensial mənanın qismən uyğunluğu **daxil-emələrdə** də müşahidə olunur. Yəni dillərdən birində sözün mənalarından yalnız biri mənə uyğunluğu dairəsinə daxildir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki "ətək" sözü həm paltarın kənarlarını, həm dağın ətəyini və həm də frazeologiyada məcaz bildirir "əl mənim, ətək sənin", yaxud "ətəyindən tutmaq" mənalarını verdiyi halda, rus dilində yalnız "фальда, подоль одежды" mənasında işlənir. Bütün bunlar da təbii olaraq sübut edir ki, istənilən kamil tərcümə orijinal sayıla bilməz.

Praqmatik mənə danışanın ifadəyə olan münasibətini bildirir. Bu münasibət emosional-ekspressivliyi ilə yanaşı özündə spesik-milli və bir sıra digər ekstralingvistik faktorları ehtiva edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, danışanın ifadəyə olan münasibəti (müsbət, yaxud neqativ münasibəti) tək bir şəxsin deyil, bütövlükdə həmin dildə danışan kollektivin münasibətini bildirir. Bu səbəbdən belə emosional-ekspressiv çalarlar lüğətlərdə müəyyən işarələrlə qeyd edilir: vəfat etmək (neytral), həyata vida etmək (poetik), gəbərmək (neqativ).

Tərcümə prosesində referensial mənə ilə müqayisədə praqmatik mənə nisbətən aşağı səviyyədə ikinci dildə verilir. Qeyd edildiyi kimi, praqmatik mənə geniş ekstralingvistik faktorları əhatə etdiyindən onu bütün mənə çalarlarını xüsusi-lingvistik vasitələrlə ikinci dilə çevirmək çətin olur. Buraya geniş fon bilikərini də aid etmək olar. Bunlardan əlavə praqmatik tutumlu leksikalar arasında bir sıra **konnatasiyaları** da xatırlatmaq lazımdır. Başqa sözlə desək, müqayisə olunan dillərdə elə söz var ki, onlar ümumi mənası ilə yanaşı

konkret dillərin birinin daşıyıcılarının şüurunda əlavə assotsasiya yaradır. Məsələn, “papaq” sözü bütün dillərdə baş geyimi mənasını verir, lakin azərbaycanlılarda və bir sıra Şimali Qafqaz xalqlarında bu söz həm də kişi qeyrəti, ləyatəti simvoludur: “Papağını yerə soxmaq” – heysiyyətini ayaqlar altına atmaq mənasını verir. İngilislərdə “holly” (iynəyarpaqlı bitki) və “mistletoe” (bağamburc) kimi bitkilərin botaniki adları ilə yanaşı ənənəvi milad bəzəyi olmaqla həmin bayramın rəmzi hesab olunurlar.

Tərcümə zamanı müəyyən pragmatik amillərlə müşayət olunan ekvivalenti olmayan sözlərə **lakunları** da aid etmək olar. Bu qəbildən olan sözlər hər iki xalqın (tərcümə və orijinalın dillərinin daşıyıcılarının) həyat praktikasında mövcud olan predmet və anlayışları bildirir, lakin naməlum səbəbdən bu dillərin birində həmin anlayışlar konkret ada malik olmadığından təsviri şəkildə ifadə olunur. Məsələn, rus dilində “котенок”, yaxud «сутки» sözləri Azərbaycan dilində “pişik balası” və “gecə-gündüz”, yaxud “iyirmi dörd saat” kimi ifadə olunur.

Dilin lesik vahidlərinin mənalari (bunu rus dilində dil mənalari – языковые значения kimi adlandırırlar) biləvasitə **sözün registri** deyilən məsələ ilə əlaqələninir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tərcümədə orijinalın üslubuna sadiqlik, habelə leksikanın funksionallığına riayət məsələsi məhz sözün registrinə münasibətdən başlayır. Sözün registri dedikdə kommunikasiya zamanı tərəflərin sosial statusundan, intellektual imkanlarından, habelə kommunikasiya predmetindən və şəraitindən aslı olaraq iştirakçıların dilin müvafiq leksik qatlarından istifadəsi nəzərdə tutulur. Sözün registri özündə **neytral** – işçi, bitki – работник, растение; **rəsmi-işgüzar** – əməkdaş; kadr; “biz, aktı tərtib edənlər”; sərəncam vermək; – сотрудник, надлежит; наличность.., etirazını bildirmək; **sadə danışıq** – boş-boşuna veyillənmək, çənə-boğaz eləmək – бродить, лясa точить; **təklifsizlik bildirən** leksika (фамильярность или непри-нужденность) – talkuça, əlqarı, yelbeyin – электричка, пусто-хлост; **jarqon** – abşaq, söz xırdalamaq, грев, шмон – kriminal aləm-

də, xoruz buraxmaq, yaxud xaric oxumaq-musiqiçilərdə habelə **yüksək poetik** (yaqut ləblim, dideyiyi çeşm, siyah zülflü – очи, лабзание...), **profesionalizmlər** (konsilyum – tibdə, алиби – hüquqda; копер – şaxtaçılarda; копи – texnikada, kanat – dənizçilərdə...) leksikaları birləşdirir.

Leksik vahidlərin mənaları sırasında ən minimal səviyyədə tərcümə olunanı **dildaxili mənadır**. Eyni dilin daxilində bir leksik vahidin digərlərinə münasibətini bildiren dildaxili mənə çoxcəhətli və rəngarəngdir. Buraya sözlər arasındakı, ”səs bənzəyişi (qafiyə, assonas, alliterasiya və sair), sözlərin morfem struktur münasibətləri (sözyaratma), semantik oxşarlıq münasibətləri (sözlərin eyni sinonimik cərgəyə, yaxud leksik-semantik sahəyə) aidliyi və ya aid olmamağı (antonimlik) və sair” (3, 133). Dildaxili mənə fonem və morfemlə bitmir (брак стал браком-toy oldu, zay oldu). O cümlə və daha geniş konteksdə reallaşa bilər. Burada ayrı-ayrı sözlərin bir-biri ilə leksik-qrammatik qanunauyğunluqla bağlılığı da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində

*“Xəzərin o tayından səni görməyə gəldim,
Dərdimi səninlə bölməyə gəldim”.*

ifadəsini rus dilində “пришел видеть” kimi vermək düzgün olmazdı, xüsusən də bu qadının dilindən deyilsə. Bu yerdə M.Qor-kinin “Uşaqlıq” əsərində deyildiyi kimi, suda yerimək (yeriyib gəlmək) yox, üzmək olar (переплавать).

Kalamburların, yanılmacların, sayaçı sözlərin, cinasların tərkibindəki səs eyniliyi ilə mənə tutumu üst-üstə düşdüyündən hər iki amili olduğu kimi, ikinci dildə vermək olduqca çətin və ya mümkün-süzdür. Lakin hər iki dilin incəliklərinə dərinədən bələd olan söz yarıdıcıları olan mütərcimlər bəzən çox uğurlu tapıntılara nail olurlar:

*Sərçələr ala gəzər,
Dalınca bala gəzər.
Çirkin üzün gizlədər,
Gözəl budala gəzər.*

Tərcüməyə nəzər salaq:

*Воробыи серые ходят,
За ними птенцы ходят.
Дурнушки закрывают лица,
Красавицы открыто ходят.
(Перевод В.Кафарова)*

Dildaxili mənaya daha çox “danşan adlarda” və ya ayamalada rast gəlinir. Bu haqda növbəti paraqraflarda ətraflı söhbət açılacaq.

Tərcümə sənətinin xarakterik xüsusiyyətləri sırasında leksikanın **ikitərəflilik** mahiyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tərcümə vahidinin **ifadə və mənə** planlarından ibarət olması deməkdir. Bunlardan birincisinin itkilərlə müşayət olunmasının başlıca səbəbi, qeyd etdiyimiz kimi, hədəf və məxəz dillərinin fərqli leksik, qrammatik qanunauyğunluqlara malik olmasından irəli gəlir. Azərbaycan dili iltisqi dil kimi, flektiv rus dilindən, yaxud german dillərinə aid olan ingilis və alman dillərindən təkcə qrammatik deyil, həm də leksik qanunları ilə köklü surətdə fərqlənir. Məsələn, “**Amalya Türkiyədə təhsilini başa vurub vətənə qayıtdı**” cümləsinin rus dilinə “**Амалья завершив свою учебу в Турции, вернулась на родину**” tərcüməsindən həm leksik və həm də qrammatik cəhətdən fərqlənir. Birincisi, aydın məsələdir ki, tərcümə variantında rus dilinin leksikasından istifadə edilmişdir. İkincisi, bu adi cümlədən göründüyü kimi, rus dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ismin cins kateqoriyası fəllə uzlaşmaqda da özünü biruzə vermişdi (Амалья – вернулась). Azərbaycan dilinə xas olan ismin mənsubiyyət kateqoriyası (təhsilini) rus dilinə tərcümədə mənsubiyyət əvəzliyinin (свою) işlədilməsini tələb etmişdir.

İfadə planının fərqi təkcə orfoqrafiyada deyil, həm də cümlədə sözlərin düzülüşündə özünü göstərir; bir çox dillərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilində cümlədə sözlərin düzülüşü əsasən sabit xarakter daşıyır (əvvəlinde mübtədə, sonra ikinci dərəcəli üzvlər və sonda isə xəbər gəlir). Rus dilində isə bu sabitlik olmasa da sözlər bir-biri ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır və sair. Məzmun planı ilə müqayisədə ifadə planının üzləşdiyi itgilərə daha çox bədii mətnlərin, habelə obrazlı frazeologizmlərin tərcüməsində rast olunur.

Tərcümə prosesi və bu prosesin yekun nəticəsi, habelə onların nəzəri baxımdan dəyərləndirilməsi bütün hallarda mətnə əsaslanır. Burada həm psixoloji və həm də leksika-semantik faktorlar bir-birini tamamlayır. Məhz elə bu səbəbdən tərcümənin başlıca tərəfləri kimi, **psixoloji və linqvistik aspektlər** götürülür. Psixoloji aspekt tərcümə aktının fazalarının (görmə, yaxud eşitmə, anlama və yenedənyaratma) xüsusiyyətlərini əhatə etməklə proqnozlaşdırma, tərcümə strategiyasında mədəniyyətlərəarası faktorların dəyərləndirilməsi, habelə sosial məqamların nəzərə alınması kimi məsələləri özündə ehtiva edir. Tərcümənin psixoloji aspekti şifahi tərcümədə tribuna, yaxud auditoriya həyəcanı, “möhlətsiz” zaman təqibi, linqvistik sistemlərə davamlı keçid çevikliyi adlanan mühüm şərtlərin təhlilini hərtərəfli əhatə edir.

Tərcümənin linqvistik aspekti orijinalın və tərcümənin məxsus olduğu dillərin leksik-qrammatik qanunauyğunluqlarını müqayisəli şəkildə təhlil edərək tərcümədə məna planını maksimum saxlaya biləcək variantın seçilməsinə xidmət edir. Tərcümənin bu aspekti mahiyyət etibarilə kontrastiv linqvistika və blinqvizmlə sıx bağlılıq təşkil edir. Əgər sonuncular dillərin qanunauyğunluqlarını nəzəri cəhətdən müqayisə edərək onlarda oxşar, fərqli və spesifik cəhətləri nəzəri cəhətdən araşdırırsa, tərcümədə bu müqayisələr optimal praktiki nəticənin əldə edilməsinə xidmət edir.

Tərcümənin, xüsusən də bədii tərcümənin üslub və digər mədəni-tarixi cəhətləri təkcə linqvistika ilə məhdudlaşmır. Bu son dərəcə geniş ekstralingvistik faktorlar ilk növbədə **ədəbiyyatşünaslıq**

mövqeyindən araşdırıla bilər. Üstəlik də mütərcim bədii mətn üzərində iş zamanı sırf yaradıcı mövqedən çıxış edərək bir növ orijinal müəllifinə çevrilir (перевоплащается).

Bütün qeyd olunan humanitar elmlərlə tərcüməşünaslığın sıx bağlılığı bu sahənin həmin fənlər **sırasında tutduğu mövqedən, yaxud yerindən** xəbər verir. Qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə sənəti konkret mətnin məzmununun digər dildə verməkdən ötrü leksik vasitə və qaydalara, psixoloji transformasiyalara, habelə spesifik milli-mədəni xüsusiyyətləri əks etdirən bədii-estetik tələblərə əsaslanır.

Sonda qeyd edək ki, tərcümənin psixoloji, linqvistik və ədəbiyyatşünaslıq aspektləri haqda məlumatlar mövcud kitabın müvafiq fəsilələrində geniş və müfəssəl şəkildə öz əksini tapmışdır.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

I.

1. Tərcümədə dil vahidlərinin məna növləri haqda nəzəriyyələrin qısa tarixi.
2. Sözün registrinin tərcümədə rolu nədən ibarətdir?
3. Tərcümədə leksikanın ikitərəfli mahiyyətinin səbəbləri hansılardır?

II. Verilmiş mətnləri tərcümə edin, praqmatik mənaya aid leksikanı qeyd edin.

1. Wolfgang Amadeus Mozart wurde 1756 in Salzburg geboren. Seine Eltern hatten insgesamt sieben Kinder, nur zwei Kinder haben überlebt. Wolfgang und seine ältere Schwester Nanner. Der ehrgeizige Vater Leopold unterrichtete die Kinder früh in Musik. Wolfgang war sehr begabt, er war bald ein Kinderstar. Er spielte vor Kaiserin Maria Theresia und König George Klavier. Alle waren begeistert.
2. Depuis quelques semaines, le gouvernement français tente de réformer le régime des retraites. Les salariés qui ont cotisé suffisamment peuvent prendre leur retraite à 60 ans. Les réformes sont toujours difficiles à faire passer pour le gouvernement français car les citoyens descendent facilement dans la rue pour manifester.

3. Children at schools no more play on the playgrounds, communicating with each other normally, help each other without waiting for something in response. They are playing virtual games, spending hours writing messages, watching movies and competing with each other on who has better clothes or cell phones. More over children had become more independent and self confident. It is good, that they know now their rights, but it is more than bad that they offend their parents, do not respect them and talk rudely to them.
4. Çoxları kağızın plastikə nisbətən daha ekoloji cəhətdən təmiz olduğuna inanır. Bunu etmək üçün çoxlu su və enerji tələb olunur. Bunun alternativi otdan hazırlanan kağız ola bilər. Ətraf mühiti qorumaq üçün plastikdən çəkinirlər və supermarketdə bir kağız torbası münasib bilirlər. Ancaq bu da çoxlarının düşündüyü kimi ekoloji cəhətdən təmiz deyil: BUND-a görə, bir kağız çantası, təxminən səkkiz dəfə istifadə edildiyi təqdirdə plastikdən hazırlanmış bir çantadan daha ekoloji cəhətdən təmizdir. Bunun bir səbəbi onun içərisində olan lignin maddəsidir.
5. Yuxarda göstərilmiş mətnlərin tərcüməsi zamanı ifadə planının sintaktik baxımdan hansı dəyişikliklərə (itgilərə) məruz qalmasını qeyd edin.

TƏRCÜMƏNİN ASPEKTLƏRİ

I. TƏRCÜMƏ VƏ LİŊVİSTİKA

İstənilən tərcümənin praktik həlli linqvistik vasitələrin və qanunauyğunluqların köməyi ilə reallaşır. Linqvistika tərcümənin mühüm aspekti olmaqla tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının başlıca obyektinə kimi çıxış edir. Tərcümə mətni özündə dilin məhz linqvistik (həm də ekstra-linqvistik) qanunauyğunluqlarını əks etdirməklə orijinalın məzmun və forma vahidliyinə nail olur. Dinamik inkişaf mərhələsini yaşayan nisbətən gənc tərcüməşünaslıq elmi bu gün həmin qanunauyğunluqlara müxtəlif səviyyələrdən baxmağı tövsiyyə edir. Bu yanaşmalarda tərcümənin psixoloji, yaxud psixolinqvistik cəhətləri, sosiolinqvistik aspektləri, habelə tərcümə və kontrastiv linqvistika məsələləri önə çəkilir. A.D.Şveyserin müqayisə ilə bağlı bəzi iradlarına baxmayaraq, bütünlükdə bu sadalanan məqamlar bu və ya digər şəkildə müqayisəli şəkildə təhlil olunmaqla mətnin linqvistik əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Belə ki, möhkəm linqvistik əsas olmadan tərcüməni təsəvvür etmək olmaz. Belə **əsaslar kimi, dil** hadisələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, habelə məxəz və tərcümə dilləri arasında mövcud uyğunluğun müəyyənləşdirilməsi ola bilər. Leksika, frazeologiya, sintaksis və üslub sahələrində olan bu uyğunluq tərcümə nəzəriyyəsinin linqvistik əsasını təşkil etməlidir. (33,56). Müqayisə zamanı qeyd olunan fərqləri flektiv rus və iltisaf Azərbaycan dillərində daha qabarıq şəkildə müşahidə etmək olar.

Məlum olduğu kimi, nəzəri ədəbiyyatlarda sosial linqvistikanın təhlilinə bir tərəfdən sosial struktur və sosial faktor kimi, bir-biri ilə bağlı müstəvilərdən baxılırsa, digər tərəfdən mütəxəssislər dili mədəni faktor olmaqla sosial şəxsiyyətin təmsalında milli təzahürlə-

ri ilə təqdim etməyə çalışırlar. “Dil xalqın ruhudur” (Humboldt). O millətin formalaşmasında mühüm konsolidasiya faktoru kimi, tarixin ən müxtəlif mərhələlərində spesifik cəhətləri ilə özünün ifadə monolitliyinə nail olmuşdur. Başqa sözlə desək, dilin əsrlərdən bəri oturuşmuş leksik, qrammatik qanunauyğunluqları bu və ya digər şəkildə etnotəzahürlərlə şərtlənir.

Dilçilik və sosiologiya sahələri üzrə ixtisaslaşmış dünya mütəxəssislərinin geniş coğrafi məkanda apardıqları irimiqyaslı müşahidələri göstərir ki, dilin konsolidasiya rolu müxtəlif formalarda reallaşa bilər. Birinci halda dil vahid etnik məkanda fəaliyyət göstərərək oradakı insanların yeganə ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir (Yaponiya kimi). İkinci halda dil ümumilli mühitin nüvəsində aparıcı ünsiyyət vasitəsi olmaqla oradakı digər dilləri sıxışdırıb çıxarır (Böyük Britaniyadakı kimi). Üçüncü halda müəyyən siyasi-tarixi səbəblərdən kənar, yaxud alınma dil yerli xalqların ümumi, rəsmi ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirir. Lakin bununla paralel olaraq yerli dil gündəlik məişətdə ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan Paraqvayda ispan dilini, yaxud Hindistanın bəzi ştatlarında ingilis dilini, habelə deyilənləri müəyyən mənada, keçmiş SSRİ məkanında rus dilinə aid etmək olar. Təbii ki, adı çəkilən mühitdə həm də tam və qismən tərcüməyə müraciət olunur.

Bir daha xatırladaq ki, dilin yuxarda qeyd olunan funksional özəllikləri tərcümə prosesində bir tərəfdən struktur fərqi görə, digər tərəfdən predmet şəraiti (spesifik milli situasiya) səbəbindən müxtəlif tərcümə transformasiyalarını labütləşdirir. Başqa sözlə desək, məxəz və tərcümə dillərinin struktur tipləri və linqvistik normaları arasında mövcud olan fərq kontrastiv linqvistikanın əsas metodlarının tətbiqini qaçılmaz edir. Məsələn, “Kitabınızın bütün səhifələrindən doğma torpağın ətri gəlir. Açıq, orada cərəyan edən hadisələrin, yaşanan həyəcanların, aparılan mülahizələrin, işlədilən deyimlərin məcmuu Vətəndir”. Müqayisə edək: «Из страниц вашей книги чувствуется аромат родной земли. Откровенно говоря, совокупность происходящих там событий, пережитых волне-

ний, проводимых суждений, употребляемых поговорок – это Родина». Göründüyü kimi, xüsusi-linqvistik vasitələrin sayəsində ekstralingvistik faktorların təsviri tərcümə dilində də özünün adekvat həllini qismən də olsa tələb edir.

Yuxarda gətirilən nümunə üzərində aparılan müqayisəli təhlildən göründüyü kimi, Azərbaycan dilində ismin mənsubiyyət kateqoriyasının (kitabınızın) mənasını tərcümədə verməkdən ötrü rus dilinin qramatikasına xas olan mənsubiyyət (ваш) əvəzliyi işlədilmişdir. Anoloji fikri Azərbaycan dilində ismin xəbərlilik kateqoriyasının (Vətəndir) rus dilində verilməsi (это Родина) haqqında da demək olar. Buraya orijinala xas olan şəkilçilərin mənasının tərcümədə predloqla (rus dilində söz önlüyü) verilməsini də əlavə etsək, bu sadə nümunənin təmsalında kontrastiv linqvistikanın müxtəlif sistemli dillərdən tərcümə üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu şahidi olarıq.

Nəzəri və praktiki təhlillər qəti şəkildə göstərir ki, tərcümədə dilə sosial struktur nöqteyi-nəzərindən baxılmasının özündə həm ictimai-siyasi və həm də mədəni-tarixi amilləri ehtiva etməsi faktını mütərcim daima diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Başqa sözlə desək, mütərcim burada bir tərəfdən fərqli mədəniyyətlərin “toqquşması” və ya kəsişməsi (keroalizasiyası), digər tərəfdən fərqli ictimai-siyasi mühitin atributlarının (“interyerinin”) tərcümə dilində verilməsi faktı ilə üzləşdiyindən həmin faktların tarixi mənşəyinə, etnogenez köklərinə yetərinə bələd olmalıdır. Əks təqdirdə orijinalın mədəni-tarixi siması silinərək tanınmaz hala düşərdi.

Tanınmış rus tərcüməçisi M.L.Loziński haqlı olaraq qeyd edirdi ki, belə əsərlərin “tərcüməçisi zəngin ifadə və söz ehtiyatına malik olmalıdır”. Təbii ki, mütərcim onlardan istifadə edərkən, orijinalın mədəni-tarixi atmosferini daima diqqət mərkəzində saxlamalı, bu atmosfərə yad olan ünsürlərdən həmişə qaçmalıdır. Onlar əsasən, aşağıdakılardır:

1. Əsası olmayan arxaizmlər, yaxud modernizmlər şəklində işlənmiş anaxronizmlər;

2. Anapizmlər – tərcüməçi orijinal mətnə yad olan öz xalqının yaxud üçüncü xalqın məişəti haqqında təsəvvürlərlə bağlı söz və ifadələri işlədir;

3. Başqa üslub düzümünə aid sözlər. Bunlar, əlbəttə, leksik həssaslıqdan uzaq ən kobud hallardır.

Bədii tərcümədə çoxdan formalaşmış bir aksiyoma var – konkret tarixi şəxsiyyətlərin, yaxud hadisələrin estetik baxımdan dolğun və inandırıcı təsviri yalnız dövrün ictimai və mənəvi həyatının geniş fonunda müvafiq leksikanın köməyi ilə verildiyi təqdirdə mümkün ola bilər. Hər bir ifadənin sosial-tarixi statusu, yaxud tutumu nəzərə alınmalıdır. Əgər onların spesifik xüsusiyyətləri “hamarlansa”, onda həmin leksika İnsanın zamanla əlaqəsiz təsvirinə gətirib çıxarar, onu simasızlaşdırır və tarixilikdən təcrid edir. “Dövrünün abı-havasından təcrid insan özünün fərdi və sosial əlamətlərindən də məhrum olur. Zamanın əlamətlərinin itirilməsi həmişə insanın itirilməsinə, onun mücərrəd sxematiklə dəyişdirilməsinə gətirib çıxarır”. (3,28). Başqa sözlə desək, tarixi janrlar konkret faktların canlı və inandırıcı şəkildə oxuculara çatdırmaq kimi olduqca məsuliyyətli və nəcib bir vəzifəni yerinə yetirən yeganə sənət əsəridir.

Qeyd edildiyi kimi, geniş pragmatik faktorların ikinci dildə verilməsini mütərcim faktiki olaraq linqvistikanın vasitələri ilə reallaşdırır. Sosial mühit insanı əhatə edən ictimai, maddi və mənəvi şərait kimi, onun yaşamasında, formalaşmasında və fəaliyyətində həlləedici rol oynayır. Bu çoxşaxəli amilin təsəvvürünü verən müəllif qəddər onun tərcüməçisindən də təsvir olunan cəmiyyət haqqında, oradakı “interyeri” təşkil edən məişət predmetləri, milli psixologiya, adət və ənənələrdən tutmuş müxtəlif növ ictimai münasibətlərə və institutlara qədər hər şeyi ifadə edən spesifik leksika haqqında kifayət qədər təsəvvürə malik olmalıdır.

Bir qayda olaraq dilindən asılı olmayaraq hadisələrin konkretliyinin müvafiq leksikanın köməyi ilə dərinləşməsi, habelə bilavasitə onların iştirakı ilə həmin hadisələrin məişət və sosial müəyyənliyinin yüksəldilməsi bütövlükdə mətnin tarixilik prinsipinə xidmət

edir. Tərcümə və sosial linqvistika mövzusunun mühüm obyektlərindən hesab olunan sosial şəxsiyyət məsələsi mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif cür adlandırılrsa da (personajın nitqi xarakteristikasına və ya **leksikanın registrinə** sadıqlıq), məsələ mahiyyət etibarı ilə dəyişməz qalır desək, yəqin ki, yanılmarıq. Əlbəttə, bütün sosial münasibətlərin məcmuu və şüurlu fəaliyyətin subyekti sayılan çoxcəhətli və məzmunlu şəxsiyyət anlayışı fəlsəfədə, sosiologiyada kifayət qədər əhatəli şəkildə təhlil edilmişdir. Lakin bunlardan fərqli olaraq tərcüməşünaslıqda hər şeydən öncə, əsas diqqət cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarını təmsil edən fərdlərin xarakterik nitq xüsusiyyətlərinin ikinci dildə qorunub saxlanılması problemlərinə yetirilir.

Heç kim üçün sirr deyil ki, hər bir şəxs özünün fərdi psixologiyasından, intellektual səviyyəsindən, sosial mənsubiyyətindən aslı olaraq öz nitqində milli dilin müvafik leksik qatlarından istifadə edir. Bunu bəddii əsərdə daha aydın görmək olar. Personajın daha real və inandırıcı görünməsinə xidmət edən bu mühüm xüsusiyyətin tərcümədə maksimum saxlanılması kamil bəddii tərcümənin başlıca göstəricilərindəndir. Məsələn, L.Tolstoyun “Dirilmə” romanının əsas qəhrəmanı Dmitri Nexlyudovun kübar cəmiyyətə məxsus nitqi ilə Katya Maslovanın düşdüyü katorqa mühitindəki kriminal ünsürlərin leksikonu arasındakı fərqi görməmək olmaz.

Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, bəddii personajın sosial statusu müəyyən mənada onun fərdi psixologiyası ilə bağlılıq təşkil edir. Nümunə üçün Qurbanəlibəy və onun nökrəri Kərbəlayı Qasımın dialoquna nəzər salaq: “– Ay ağa, sən bilirsən ki,mən içmənəm. Aman günüdü, məni çövrür balovun başına,mən içə bilmənəm.

– Mənim nökrərim Kərbəlayı Qasım lap biqeyrətdi. Mən indiyə kimi nə qədər eləmişəm ona bir qətrə çaxır içirdə bilməmişəm... Deyirəm ki, axı, ay axmaq, sən ki,üzümü yeyirsən, axı bu da nədi ki?” (Cəlil Məmmədquluzadə “Qurbanəli bəy”)

Tərcüməyə nəzər salaq: “Ты же знаешь,ага,что я не пью! – взмолился Кербалай Гасым. – Не заставляй меня пить,прошу тебя! Пожелай мою старость ради детей твоих!

– Мой слуга Кербалай Гасым – совершенный лопух. Никак не могу заставить его выпить хоть капли вина. «Дурак ты, дурак, – говорю ему, – ведь виноград – то ешь? Почему не пьешь?»

Nəzərə almaq lazımdır ki, konkret dövrün insanların sosial tarixi təsəvvürlərində üzvü surətdə kök salmış sosial “interyer” təkcə tarixi janrın tərcümə variantında deyil, digər mətnlərin də ikinci dildə verilməsində özünün tam əksini tapmalıdır. Bir mühüm faktı da qeyd etmək lazımdır ki, əgər kontrastiv linqvistika müqayisə olunan dillərdəki leksik vahidlərin forma (struktur) və mənasının sistemli təhlili ilə məşğul olursa, tərcümə nəzəriyyəsi bunlarla yanaşı həmin dillər arasındakı sosial-mədəni və psixolinqvistik fərqləri diqqətdə saxlayır. Bu halda bir faktı da nəzərdə saxlanılmalıdır ki, tərcümə bir dil kodunun digəri ilə sadəcə əvəzlənməsi deyil, o həm də mətnin digər mədəniyyətin prizmasından keçirilməsi ilə tərcümə oxucuları tərəfindən qavrayışına adaptasiya edilməsidir.

Mütərcim yaxşı bilir ki, bədii mətnə milli özünəməxsusluğu ifadə edən lesika təkcə paltar, məişət əşyaları, yaxud danışmaq xüsusiyyəti ilə bitmir. Burada xalqın adətləri, ənənələri, mental psixologiyası son dərəcə həlledici rol oynayır. Başqa sözlə desək, ekstralinqvistik məvhumların da verilməsində istifadə olunmuş leksika müəyyən əlavələrlə ikinci dilin oxucularında təsəvvür yaradılır. Məsələn, bir çox folklor nümunələrində olduğu kimi, “Koroğlu” dastanında da əcdadlarımızdan miras qalmış mərdənəlik, kişi vüqarı, qadın isməti, ana-bacı müqəddəsliyi, böyük sözlünə ehtiram kimi ənənələr bütün gözəlliyi ilə təsvir olunur. Nümunə üçün aşağıdakı epizoda yenidən diqqət yetirmək pis olmazdı: “Dünya xanım atası Hasan paşanı görəcək, xanımların arasından çıxıb Koroğlunun qabağına gəldi. Örpəyini açıb Koroğlunun ayaqlarına atmaq istədi ki, Koroğlu Hasan paşanı ona bağışlasın. Koroğlu qoymadı. Qolundan tutub qaldırdı. Öz əli ilə örpəyi onun başına saldı ...”

Bu parçanı tərcümə ilə müqayisə edək: «Увидев отца, Дуняханум бросилась навстречу Кероглу. Сняв с головы, покрывало, хотела, было, она бросить его под ноги Кероглу, чтобы тот

подарил ей жизнь Хасан-паши. Но Кероглу не допустил этого. Схватил ее за руку, поднял, сам накинул ей покрывало на голову...»

Gətirilən nümunədən görüldüyü kimi, mütərcim orijinalın məxsus olduğu milli-mədəni kodun kontekstindən çıxış etmişdir. O uğurlu tərcümə əlavəsinin (сняв с головы) köməyi ilə “ögrəyin” qadının həm baş örtüyü və həm də azərbaycanlılarda düşmənçiliyin, qan tökülməsinin qarşısını kəsə bilən mental vasitə, sədd olduğunu əcnəbi oxucuya göstərməyə çalışmışdır. Məlum olduğu kimi, rus dilində “покрывало» sözü ayrılıqda kifayət qədər geniş mənələrdə başa düşülə, yaxud işlənə bilər.

Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, spesifik milli dünyaduyumunu ifadə edən leksikanı, xüsusən də folklor nümunələrində yer almış ifadələri, əcnəbi mütərcimlərin heç də hamısı düzgün dəyərləndirə bilməmişlər. Belə yanlışlıqlardan biri də xalq dastanlarında geniş yer almış “buta” anlayışı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, dastanlarda belə sözlərin (хачə, хоса, бой və s.) omonimliyi ucbatından buraxılmış tərcümə yanlışlığı yeganə hal olmadığı barədə əvvəllər də söhbət açmışdıq. Aşağıdakı nümunədən aydın görünür ki, iki gəncin gələcəkdə ağır sınaqlarla müşayiət olunan sevgi tarixçəsinin başlanğıcına işarə edən bu məlum dini (mistik) anlayışı tərcümədə “**gül butası**” (kursiv bizimdir – İ.A.) mənasında işlətmişlərdir ki, bu da orijinalın milli özünəməxsusluğu tamamilə bayağılaşdırmışdır:

*İstanbuldan buta alıb gəlmişəm,
İstanbulda arzumanım qalmadı.
Çənlibel oylağım, Qirat dayağım,
At minməkdə arzumanım qalmadı.*

İndi isə nümunəni tərcümə ilə müqayisə edək:

*Отыскал в Стамбуле розу я чудесную,
У меня желаний больше не осталось.*

*К Ченлибелю мчался на своем Граде я,
У меня желаний больше не осталось.
(Перевод Ю.Плавника)*

Tərcümədə kommunikanın dəyişən rol münasibətlərinin təsiri altında dilin situativ variantlığına nail olmaqdan ötrü kompensasiya priyomundan istifadə edilir. Məsələn, bir çox dillərdə kommunikanın rol münasibətlərini əks etdirən başlıca marker kimi şəxs əvəzliyi çıxış edir. Bunu müsahiblərin bir-birinə müraciəti zamanı, yaxud üçüncü şəxs barədə danışılarda müşahidə edirik. Belə hal dillərin birində şəxs əvəzliyində müvafiq (analoji) oppozisiyanın olmaması səbəbindən baş verir. Məsələn, rus dilində müraciət zamanı istifadə olunan “ты / вы” markerinin ingilis dilində qarşılığı olmadığından (you) kontekstə uyğun situativ variantlıqdan istifadə edilir. Rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə belə variantlığa üçüncü şəxsin təkinin – он/она (qadın cinsində) verilməsində müraciət oluna bilər: «Обыкновенная история! Мне деньги нужны, а она ...не дает. Ведь этот дом и все это мой отец наживал, Мария Андреевна! Все ведь это мое, и брослет принадлежит моей матери, и ...все мое! А она забрала, завлвдела всем... Не судиться же мне с ней,согласитесь...» (А.П.Чехов «Переполох»).

Azərbaycan dilində ismin cins kateqoriyası olmadığını bilə-bilə, mütərcim İsgəndər Nəfisi heç bir situativ, sinonimik variantlığına müraciət etmədən, bütün hallarda “o” şəxs əvəzliyindən istifadə etmişdir və nəticədə bir qədər qeyri-müəyyənlik yaranmışdır:

“Bu adi bir şeydir! Mənə pul lazımdır, o isə... vermir. Axı, Mariya Andreyevna, bu evi və bütün bu şeyləri mənim atam qazanıb düzəltdir! Bunların hamısı mənimdir, sancaq da anamdan qalıb! O isə hamını götürüb, özünə mal eləyibdir... İndi mən onunla iddialıq eləməyəcəm ki, özünüz mülahizə edin...” Göründüyü kimi, mütərcim bədii mətnin yeknəsəkliyindən və konkretsizliyindən qaçmaqdan ötrü tərcümədə ən azından “arvadım”, “Fedosiya Vasilyev-

na” kimi situativ variantlarından istifadə etməli idi. Çünki bunu bədii tərcüməyə xas olan kontekstin özü də tələb ediiir.

Tərcümənin psixolinqvistik aspekti hər şeydən öncə tərcümə prosesinin üç fazalı prinsipinə əsaslanır: görüb (eşidib) anlama, dərk etmə, ikinci dildə yenidən yaratma. Bu mühüm amil tərcümə strategiyasının müəyyənləşdirilməsini və müxtəlif leksik, qrammatik transformasiyaların tətbiqini labütləşdirir. Psixoloji faktor sinxron tərcümədə güman olunan proqnozlaşmaya zəmin yaradan yeganə vasitədir: hər bir ifadədən sonra gələn kiçik pauza növbəti ifadəni düşünməyə (seçim etməyə) imkan yaradır. Başqa sözlə desək, tərcümə prosesində psixoloji faktor mütərcimə bir növ alqoritmik düşünmə imkanı yaradır. Bu faktor həmçinin ən müxtəlif janrların tərcüməsi zamanı müvafiq üslub seçimi çevikliyi təmin edir. Məsələn, dəqiqlik, konkretlik və lakoniklik tələb edən elmi publisistikada və bədii əsərlərin tərcüməsində mətnin psixoloji təhlili göstərir ki, tərcümə məharətinin başlıca göstəricisi kimi, müvafiq tərcüməçi sərişdəliliyidir, yəni həmin sahə üzrə tərcüməçi kompetensiyasıdır.

Tərcümənin linqvistik aspektlərinə aid yuxarıda qeyd olunan faktorlar bu və ya digər formada milli mədəniyyət amili ilə əlaqəlidir. Hər bir xalqın mədəniyyəti onun maddi və mədəni dəyərlərinin bir növ məcmu kimi, daha çox onun dili ilə təqdim olunur, desək yəqin ki, yanlışdır. Xalqın ədəbiyyatı (şifahi və yazılı) onun söz yaradıcılığını nümayiş etdirməklə özündə həmin xalqın düşüncə tərzini, psixologiyasını, adət və ənənələrini əks etdirir. Məhz bu mətnlərdə yer almış spesifik-milli predmet situasiyalarla yanaşı, xarakterik poetizmlərin, obrazlı frazeologizmlərin, təkrarsız xalq deyimlərinin və bütövlükdə, onların estetik tutumun adekvat tərcümə həlli orijinalın məxsus olduğu mədəniyyətə, onun dilinə sadıqlıq, ehtiramın göstəricisi kimi dəyərləndirilə bilər.

Məlum olduğu kimi, orijinalın (ilk növbədə bədii əsərin) dilinin ifadəliliyini, üslubunu xarakterizə edən başlıca faktorları hesab olunan bədii təsvir vasitələrinin, o cümlədən obrazlı frazeologizmlərin tərcüməsi məlum çətinliklərlə müşayət olunur, ki, bu da tamami-

lə təbiidir. Həmin vasitələr özündə bir tərəfdən mənsub olduğu xalqın spesifik-milli dünyaduyumunu, psixologiyasını və digər mental xüsusiyyətlərini əks etdirir, digər tərəfdən isə bu sadalanan bədii-estetik və etnik-fəlsəfi tutumlu ifadələrdə milli dilin leksik-qrammatik qanunauyğunluqlarını nümayiş etdirir.

Daha çox çətinlik, təbii ki, paremioloji vahidlərin tərcüməsi ilə bağlı olur. Bu qəbildən olan ifadələrin kamil tərcüməsi üçün, bircə, iki mühüm şərti nəzərə almaq lazımdır. Birincisi, mütərcim orijinalda yer almış belə ifadələrin hər birinin mənşəcə atalar sözü və ya zərb məsəl olmasını yaxşı bilməlidir, ikincisi, tərcümə dilindən onlara adekvat qarşılığı tapa bilmək imkanına malik olmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, birinci şərti bilməyən mütərcim bir çox hallarda paremioloji vahidi, yaxud frazeologizmləri adi sərbəst söz birləşməsi kimi qəbul edir. İkinci halda tərcümə dilinin leksikasına yetərincə bələd olmayan mütərcim əksər halda kalka yolu ilə vəziyyətdən çıxmağa səy göstərir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, “bütün xalqların dilində istənilən paremiyanın qarşılığı mövcuddur” (Premiyakov N.), lakin tərcümə dilində onları axtarıb tapmaq bacarığına malik olmaq lazımdır. Əks təqdirdə, tərcüməçi nə qədər qondarma ifadə işlətsə də obrazlılığa nail ola bilməz. Fransalı tərcümə mütəxəssisi Valeri Larbo özünün “Tərcüməçinin tərəzisi” («Весы переводчика») məqaləsində haqlı olaraq yazırdı ki, “bizim hər birimizin iş masamızın üstündə gümüş kasalı, qızıl bağı və platin oxu olan xəyali tərəzi var... Bu tərəzi kasalarının birinə bir-birinin ardınca müəllif sözlərini qoyuruq, o biri kasaya isə tərcümə dilinin ən qədər sözlərini atırıq və gözləyirik, nə vaxt bu kasalar bərabərləşəcəkdi”.

Məlum olduğu kimi, hər bir dildə müəyyən tərcümə adekvatlığı formasında tez-tez işlənən ifadələr toplusu mövcuddur. Bu ifadələrin əsasını spesifik predikativ birləşmə, xüsusi sintaksis sxem, səslərin qeyri-adi düzümü (ahəng, rədif), ifadənin zahiri strukturu ilə onun məna strukturundan fərqlənməsi və s. təşkil edir. Aydın ki, belə ifadələri sabit söz birləşmələri, yaxud frazeoloji birləşmələr ad-

landırır. Qeyd edək ki, tərcüməşünasların əsas məqsədi heç də obrazlı ifadələri mənşəcə frazeoloji ifadə kimi təqdim etmək deyildir. Əsas məsələ hər iki qrupun forma və məzmunca bölünməzliyindən irəli gələn adekvat tərcümə çətinliklərindədir. Başqa sözlə desək, onları hər şeydən öncə mətnin linqvistikası maraqlandırır.

Obrazlılığın bir növü kimi, aforozimlər bir-biri ilə sıx əlaqədə olmaqla müəllif təəyyülünün məhsulu kimi, spesifik xalq danışığı dilinin ifadəliliyindən qaynaqlanırlar. Əsl sənət əsəri son dərəcə axıcı və xalq dilinin bütün zənginliklərini nümayiş etdirir. Minilliklər boyu cilalanmış frazeoloji ifadələr xalq müdrikliyinin əyani ifadəsi kimi, böyük sənətkarların əsərlərinin hər sətirində özünü bütün parlaqlığı ilə göstərməkdədir. Xalqımızın mədəniyyət tarixinin ən müxtəlif dövrlərində yaranmış belə əsərlər özünün dili və ideya-məzmununun qırılmaz vəhdəti nəticəsində daha da möhtəşəmlik təşkil edir. Məşhur leksikoloq M.İ. Mixelson hələ XIX yüzilliyin axırında oxucu kütləsinə təqdim etdiyi məşhur lüğətində qeyd edirdi: “Atalar sözləri və zərbi-məsəllər – xalq müdrikliyinin çoxəsrlik təcrübəsindən alınmış kvintesesiyaşdır”.

Ədəbiyyatda, adətən, belə müdrüklüyün daşıyıcısı kimi, xalq içərisindən çıxmış koloritli obrazlar ön planda təsvir olunur. Mütərcim həmin personajların nitqindəki frazeoloji birləşmələrin hərfi tərcüməsini deyil, ekvivalentini verməyə nail olduqda əsərin dilinin bədii-estetik özəlliklərini saxlanmış olur. Nümunə üçün onların bir neçəsini göstərmək yerinə düşərdi. “Xanla bostan əkənin tağı çiyində bitər” – «Кто с ханом бахчу засевает, у того урожай со спины снимают»; “Azacıq aşım, ağrımaz başım” – «Пускай брюхо пусто, лишь бы забот не густо”....

Tərcüməçi bilməlidir ki, atalar sözlərinin fəlsəfi mahiyyətini saxlamaq bu konstruksiyaların daxili dialektikasını ikinci dildə şərh etmək deməkdir. Atalar sözləri hər hansı bir ideyanın təmsili, ifadəsidir. İfadə həmişə daxilən nəyin isə (varlığın) zahiri nə iləsə (varlıqla) sintezidir. Belə sintez daxili və zahiri amillərin ayrılmaz vəhdətidir. Bu mənada ideyanın ifadəsi daxili amilin xarici amilə aktiv

özüçevrilməsi kimi başa düşülməlidir. Başqa sözlə desək, atalar sözlərindəki dərin dialektikanın əsası ilk növbədə zahiri amilin (formanın daxili məna ilə toqquşub “eyniləşməsindən” irəli gəlir. Bu proses simvolun, simvolik işarələrin meydana çıxmasında, formalaşmasında əsas rol oynayan amilə çevrilir və adi danışq dilinə elə hopur ki, biz onların mənşəyi barədə heç düşünmürük. Lakin mütərcim öz reseptorlarının təsəvvüründə adekvat hisləri yenidən calandırmaqdan ötrü bunları yaxşı bilməlidir. Əyanilik üçün Y.V.Çəmən-zəminlinin “Qan içində” romanından tərcümə edilmiş aşağıdakı abzasa nəzər salsaq pis olmazdı:

«– Эх, хан! – Вагиф усмехнулся. – Нашел о чем толковать! Так было и так будет! На лжи и коварстве замешан фундамент мира! Конечно, и в недавнем прошлом, и в незанятные времена были правители, которые пытались править по справедливым законом, старясь жить в мире и со своим народом, и с соседними государствами... И все-таки, лож, насилие всегда брали верх над правдой и справедливостью! Много лет бьюсь я, пытаюсь размотать клубок этой тайны. Стремясь понять, почему мир устроен так, но конца нити мне пока не удалось ухватить... Все же, за правдивую погоду смычком по рылу бьют и бьют».

Frazeoloji birləşmələrin forma və məzmununa daha bitkin növlərindən olan atalar sözləri və zərbi-məsəllərin tərcüməsi zamanı ekvivalentlik, daha dəqiq desək, müvafiqlik baxımından müxtəlifliyi ilə seçilən **variantların** işlənməsi bu sahənin kifayət qədər öyrənilməməsi ilə bağlıdır. Başlıca məsələ bu vahidlərin özlərinin sistemli təsnifatı problemdir. Professor İ.Həmidovun haqlı fikrinə görə “Mövcud təsnifatlar kompleksində hələ də ümumən qəbul olunmuş variant yoxdur. Belə bir halın başlıca səbəblərindən biri də atalar sözlərinin və zərb-məsəl adlanan ifadələrin hələ də ciddi differensiyasının, onların sistemli təsnifatının əsasını təşkil edə bilən konstruktiv prinsiplərin müəyyən olunmamasıdır”. Atalar sözləri və zərb-məsəllərin sintaktik quruluşunda olan obyektiv fərqlər həmin ifadələrin variantlığı üçün əsaslı zəmin yaradır. Elə buna görə də bir

sıra hallarda tərcümə zamanı bu və ya digər variantın, yaxud obrazlılığı verən aforizmlərin mövcutluğu təbidir:

«– Qayda elədir – günəşin çıxışı ilə batışı gözəl olur, günorta yerində olanda ona heç baxan da olmur».

Müqayisə edək:

«– Таков уж закон природы. Солнце прекрасно лишь на восходе да при закате. А когда в зените, в нем нет особой привлекательности». Yaxud «... ты из тех звезд, что не меркнут с годами, лишая сна ашугов!» (Y.V.Çəmənzəminli).

Mətnin linqvistikası üçün başlıca faktlardan biri də janr və onun dil differensasiyasıdır. Tərcümənin strategiyası məhz janrın özünəməxsusluğu, onun dil xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Bu halda tərcüməçi hər şeydən əvvəl orijinalın başlıca şərtlərinin (konverşiya) saxlanması, yaxud onun tərcümə dilinin şərtləri ilə əvəz edilməsi barədə prinsipial nəticəyə gəlməlidir. Əgər tərcümə olunan mətnin janrı digər ədəbiyyatda yoxdursa onda o, mədəni mühitdə yenilik kimi qəbul edilir (Məsələn, XIX əsr alman poeziyasında qəzəl janrı, yaxud XX əsr Azərbaycan liriksində sonet janrı, habelə Onegin bəndi və sairələr).

Nəhayət, sonda bir daha vurğulamaq istərdik ki, dil xalqın ruhu olmaqla, bütövlükdə onun varlığını ifadə etdiyindən onun ehtiva etdiyi məzmun və estetik tutumunun tərcümədə adekvat həllini başlıca şərt kimi ortaya qoyur. Tərcümənin linqvistik aspektlərindən danışarkən ilk növbədə hər bir xalqın bu əvəzsis xəzinəsinə elə həmin xalqın öz gözü ilə baxmağı diqqətə çatdırmalıyıq. Tanınmış leksikoloqların və tərcümə mütəxəssislərinin dünya dilləri haqqında gəldikləri xristomatik nəticələr istənilən mütərcim üçün dəyərli olardı: Şərqi xalqlarında obrazlı dilin gülzarı, ipə-sapa düzülənmiş inciləri, yunanlar və romalılarda hakim fikirlər, italyanlarda xalq məktəbi, ispanlarda ruhun təbiəti, “İngilislər və fransızlarda təcrübənin bəri, bəhəri” və s. **Bu kimi verilmiş adların arxasında dayanan xarakterik mahiyyətin nəzərə alınmasından ötrü mütərcimdən geniş intellektual imkanlar, hər iki dilin leksikasının spesifik**

incəliklərinə bələdçilik, yüksək poetik yaradıcılıq istedadı və ən başlıcası, zəngin söz ehtiyatı tələb olunur. Təbii ki, mütərcim bütün bu mühüm şərtləri heç vaxt unutmamalıdır.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Tərcümənin linqvistikası ilə müqayisəli tipologiya və kontrastiv linqvistikanı birləşdirən ümumi cəhətlər nədən ibarətdir?
2. Bədii tərcümədə obrazlığın qorunmasının başlıca şərtlərini sadalayın.
3. Verilmiş bədii parçanı tərcümə edin və orijinalın üslubunu saxlamağa çalışın:
“Left alone in her strange abode, Jenni gave way to her saddened feelings. The shock and shame of being banished from her home overcame her, and she wept. Although of naturally long-suffering and uncomplaining disposition, the catastrophic wind-up of all her hopes was too much for her. What this element in life that could seize and overwhelm one as does a great wind? Why these sudden intrusions of death to shatter all that had seemed most promising in life?” (T.Drayzer)
4. Aşağıdakı tərcümə mətnində yer almış obrazlı ifadələrin altından xətt çəkin və mətni yenidən tərcümə etdikdən sonra həmin ifadələrin hər iki tərcümədə dillərində verilmə səviyyəsini dəyərləndirin:
«Оставшись одна новом, чужом месте, бедная девушка дала волю своему горя. Пережитое потрясение, стыд, что ее выгнали из народного дома, – это было слишком, но она была терпелива и не любила жаловаться, однако внезапное крушение всех надежд слоило ее. Что же это за сила, которая может вихром налететь на человека и сокрушить его? Почему так внезапно срывается смерть и разбивает вдребезги все, что казалось самым светлым и радостным в жизни?»

II. TƏRCÜMƏ VƏ PSIXOLOGİYA

Tərcümə prosesi psixoloji akt kimi, öz tədqiqini bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən ən müxtəlif neyro-fizioloji səviyyələrdən öyrənilməsinə sövq etməsi tamamilə qanunauyğundur. Lakin tərcüməşunasların haqlı iradlarına görə tərcümənin psixoloji əsasları hələ yetərincə öyrənilməmişdir. Əksər tədqiqatlar yalnız psixolinqvistikanın bəzi məsələlərini əhatə edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tərcümə nəzəriyyəsində psixolinqvistikanın böyük əhəmiyyət kəsb etməsi təbiidir. Çünki bu mühüm problem tərcümə prosesinin spesifikasiyasından irəli gəlir. Məhz elə bu səbəbdən bir sıra mütəxəssislər tərcüməni bütövlükdə psixolinqvistikaya aid etməyə çalışırlar. Belə müəlliflər öz fikirlərini tərcümə prosesinin və nitqin psixoloji akt olması ilə əsaslandırırırlar. Lakin nitq amili heç də dil faktoru kimi geniş sosial fenomeni əvəz etmək imkanında deyildir. Unutmaq olmaz ki, dil çoxşaxəli faktordur. Əgər insanda lap körpəlikdən nitqin formalaşması ilə dilin qavranması bir tərəfdən psixi müstəvidə baş verirsə, digər tərəfdən ondan (dildən – İ.A.) ətrafdakı insanlarla ünsiyyət vasitəsi kimi istifadədə o, artıq geniş sosial status alır. Başqa sözlə desək, daha geniş anlamda özünü təzhür etdirir.

Dilin psixolinqvistik aspekti tərcümə prosesinin biləvasitə reallaşdığı zaman özünü daha qabarıq büruzə verir. Belə ki, burada dillərin kontaktı istər-istəməz bir tərəfdən onların müqayisəsi, digər tərəfdən isə ekvivalentlik axtarışı baş verir. Tərcüməçi faktiki olaraq bilinçiv (ikidilli) subyekt kimi, daima psixoloji yük, yaxud gərginlik altında qalmalı olur.

Mütərcim strategiyası eyni vaxtda həm psixoloji və həm də linqvistik faktorların iştirakı ilə reallaşır. Tərcümə mətninin məlum üç fazalı psixi prosesdən keçməsi, yəni anlama, dərk etmə və tərcümə dilinə transformasiya seçimi təkcə dilin deyil və həm də iki mədəniy-

yətin kodlarının mənimsənilməsini, müqayisəsini tərcüməçinin qarşısına qoyur. Unutmaq olmaz ki, tərcüməçi kamil tərcüməyə nail olmazdan əvvəl ikinci dilin öyrənilməsində passiv, az produktiv və produktiv kimi psixolinqvistik mərhələlərdən keçməli olmuşdur. Başqa sözlə desək, o, bilinçiv kimi istər-istəməz dinamik psixoloji situasiyaları yaşamaq zərurətində qaldığından **mütləq bilinçilik** və ya **nisbi bilinçivlik** adlanan faktorların imkanları daxilində hərəkət edir. Tərcümə səriştəliliyinin bu mühüm şərtlərini yaddan çıxarmaq olmaz.

Lakin, əvvəllər də dediyimiz kimi, bu məsələyə münasibətdə A.D.Şveyserin aşağıdakı ziddiyyətli fikirləri ilə razılaşmaq çətinidir. Tanınmış tərcümə nəzəriyyəçisi yazır ki, “tərcüməçi kompetensiyasına **bilinçivizmin xarakterinin** (kursiv bizimdir – İ.A.) o qədər də təsiri yoxdur, belə ki, həlledici rolu ikidilliyin mütləq, yaxud nisbi xarakterə malik olması deyil, mütərcimin dillərə yiyələnmək səviyyəsi oynayır. Belə ki koordinativ və subkoordinativ ikidillilikdə dillər bir-biri ilə münasibətdə həm müstəqil (avtonom) və həm də uyğunlaşdırılmış şəkildə mövcud ola bilər... Məhz bu uyğunluq tərcüməçilik kompetensiyası üçün dil bazası hazırlayır” (33,26).

Bir faktı da yaddan çıxarmaq olmaz ki, mütərcim bütün hallarda (vasitəçi dil istisna olmaqla. Çünki burada orijinala münasibətdə o bir qədər fərqli mövqedədir) bilinçiv rolunda çıxış edir. Təbii ki, mütərcimin səriştəliliyinin başlıca göstəricilərindən olan onun bilinçivlik səviyyəsi, o cümlədən bir dildən ikincisinə keçmə çevikliyi kimi amillər məhz onun hər iki dili bilmə imkanlarıdır. Başqa sözlə desək, yuxarda adı çəkilən nüfuzlu tərcüməşünasın fikrindəki ziddiyyət ondan ibarətdir ki, o, mütərcimin hər iki dili kamil, yaxud natamam bilməsini elə həmin tərcüməçinin hər iki dilə nə səviyyədə yiyələnməsi faktından tamamilə fərqli adlarla təqdim etməsindədir. Əlbəttə, tərcüməçi səriştəliliyini şərtləndirən amillər bununla bitmir. Buraya həmçinin idiomatik ifadələrə, xalqların mental xüsusiyyətlərinə, mədəniyyət tarixinə və müxtəlif növ ekstralinqvistik faktorlara bələdçilik və sair kimi məsələləri də aid etmək olar.

Bütün hallarda tərcümənin psixoloji əsaslarından danışarkən ilk növbədə tərcümə strategiyası, proqnozlaşdırma, ehtimal etmə və sair kimi idraki “əməliyyatlar” yada düşür. Bu baxımdan tərcüməçinin daha çox yaşadığı psixoloji hal kimi sözlərin predmet-anlayış, yaxud predmet-məntiqi mənası ilə bağlılığı qeyd olunmalıdır. Başqa sözlə desək, danışanın leksik vahidin mənasını necə qavranması, onu qiymətləndirməsidir.

Bir daha xatırladaq ki, tərcümənin sırf psixoloji və psixolinqvistik aspektləri müzakirə üçün yetərincə mövzuya malikdir. Yerli və xarici ölkə mütəxəssislərinin psixolinqvistika sahəsində apardıqları tədqiqatlar göstərir ki, bu sahədə hələ də öyrənilməmiş məqamlar çoxdur. Bunlar tətbiq olunan müxtəlif transformasiyalar zamanı qəbul olunmuş qərarlarla sıx bağlıdır. Az tədqiq olunmuş amillərə ekvivalent seçimində baş verən psixoloji proses (bunu bir çox hallarda modelləşdirmə də adlandırırlar), habelə “tərcüməçi səriştəliliyi”, yaxud kompetentliyi faktorunun bütün incəlikləri ilə açılması da aid oluna bilər.

Unutmaq olmaz ki, tərcümə prosesi təkcə qrammatik, leksik, stilistik və s. linqvistik faktorlarla məhdudlaşmır. Tərcümənin psixoloji proses olması heç də onun digər linqvistik və qeyri-linqvistik amillərdən təcridliyini göstərmir. Bəzi mütəxəssislər tərcümədə “əlavə məna” adlanan faktı da göz önünə gətirirlər. Burada sözün əsas semantik mənası ilə yanaşı ekspressiv-emosional mahiyyət kəsb edən stilistik çalarları nəzərdə tutulur.

Məlum olduğu kimi psixolinqvistikanın obyektini nitq fəaliyyəti, tərcümə nəzəriyyəsinin obyektini isə bütövlükdə nitq fəaliyyətinin xüsusi növü olan tərcümə mətni olduğundan bu hər iki sahənin vəzifələri əksər hallarda kəsişir. Yəni nitqin meydana gəlməsi və qavranılması mexanizmi, habelə nitq fəaliyyətinin strukturu bir-biri ilə sıx bağlıdır. Vaxtı ilə sovet və xarici psixolinqvistlər nitq fəaliyyətinin üç üzvlü, yaxud üç mərhələli strukturu barədə kifayət qədər yazmışlar. Bu struktur planlaşdırma fəzasından, həyata keçirmə fəzasından və müqayisə fəzasından ibarət olmaqla bir-birini üzvü surətdə tamamlayır.

Bununla belə, A.Şveyserin haqlı fikrinə görə, tərcümə hələ də yalnız psixolinqvistik mövqedən qlobal şəkildə təhlil olunmuşdur. Fikrimizcə, başlıca şərtlədən biri dillərin və bütövlükdə mədəniyyətlərin kodlarının mütərcim tərəfindən hansı səviyyədə dəyərləndirilməsi məsələsidir. Məhz bu amil tərcümə mətninin linqvistik və ekstralingvistik aspektlərinin uzlaşdırılmasını əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Tərcümə praktikasında mövcud olan prinsiplər sırasında everistik prinsipi daha çox diqqəti kəsb edir. Bu prinsipə görə konkret eksperimental şəraitdən asılı olaraq subyekt ifadənin yaranması üçün elə psixolinqvistik yol seçə bilər ki, mövcud şəraitdə o, optimal ola bilsin. Tərcümələrin təhlili göstərir ki, istənilən nitq və tərcümə vahidi yalnız bir modelə həyata keçirilmir. Tərcümə zamanı müxtəlif qrammatik, leksik, sintaktik və semantik transformasiyalar tətbiq olunur. Elə buna görə də optimal variant seçilən zaman dillərarası kommunikativ aktın konkret şəraitindən çıxış edilir. Başqa sözlə desək, konkret tərcümə prosesinin nəticəsi hesab olunan mətn digər tərcümələr üçün vahid modelin təzahürü kimi qəbul edilə bilməz.

Tamamilə təbii olaraq, biz bu məqamda bir daha tərcüməşünas Y.Naydanın modelinin universal transformasiyası barədə məlum vahid adekvat tərcümə modelinin sintezini xatırladaq. Y.Nayda hesab edirdi ki, iki cür tərcümə sistemi var. Birinci sistemdə nə etmək qaydaları silsiləsini özündə əks etdirir. Tərcümə nəzəriyyəsində mövcud olan mülahizələrin bəzilərində vasitəçi dil amili nəzərə alınır. Ancaq bu aralıq strukturunun əhəmiyyətindən asılı olmayaraq bir çox hallarda belə yanaşmanı səthi hesab edirik. İkinci sistem daha mürəkkəb prosesi əhatə edir:

1. A dilə verilən məlumatın strukturunun səthi təhlili;
2. A dildən B dilinə keçirilən məlumatın təhlili;
3. Keçirilmiş materialın son adaptasiya məqsədi ilə rekonstruksiya edilməsi.

Y.Nayda hesab edir ki, birmərhələli tərcümə müvafiq prosedura adekvat hesab olunmur. Ancaq ikimərhələli proses tərcüməçi-

nin dil davranışını və mətnin yenidən qurulma əməliyyatını daha dəqiq əks etdirir.

Tərcümələrin təhlili göstərir ki, qrammatik transformasiya mətnin semantik təhlilində əsas priyomlardan sayılır. Ancaq tərcümənin bütövlükdə, qrammatik transformasiya hesab etmək bu prosesi həddən artıq sadələşdirilməsi olardı. Belə ki, tərcümədə leksik, sintaktik, situativ-praqmatik faktorlar təmsil olunur. Bunlardan əlavə, həm də mərhələli prosesə rast gəlinir. Məsələn, sinxron tərcümə zamanı ani qərar çoxmərhələli sxemdən daha münasibdir.

Xatırladaq ki, A.Leontiyev tərcümədə proqram amilinə önəm verir. Yəni tərcümə mətni tərcümə prosesinə müvafiq proqramı dik-tə edir ki, bu da kommunikativ aktın şəraiti ilə bağlıdır. Əslində, proqram anlayışı burada tərcümənin invariant anlayışı ilə üst-üstə düşür. Burada ifadənin motivliyi, gümanlılığı, şərait aspekti və bütövlükdə tərcümə strayegiyası bir-biri ilə əlaqəlidir.

Bir zamanlar V.Leontiyev tərcümədə optimal variant axtarışının yollarını göstərmişdir. Lakin bir sıra müəlliflər bu və ya digər axtarış yollarının daha ardıcıl variantının mümkünlüyünü iddia edirlər. Bununla belə, bütün hallarda mətnin bir dildən digərinə çevrilməsi prosesinin psixoloji aspektlərinin təhlili zamanı yazılı və şifahi tərcümələrin spesifikasiyası diqqət mərkəzində olmalıdır. Məsələn, güman olunan modelin proqnozlaşdırılmasının sinxron tərcümədə qaçılmazlığı barədə Q.Çernov haqlı olaraq hesab edirdi ki, dinləmə və danışma (söyləmə) ilə eyni vaxtda həyata keçirilir. Məhz elə buna görə də güman olunan proqnozlaşdırma mexanizmi burada da mövcud olur. Bir ifadədə real tamamlanma ilə tərcümə variantı fərqli olur. (Nümunə: “Az olsun, təmiz olsun” («Больше меньше, да лучше») əvəzinə, “Az olsun, saz olsun” getmişdir”). Əlbəttə, belə hallarda mütərcim tərəfindən kvaziparemiyaların işlədilməsi məqsədyönlü xarakter daşmalıdır.

Bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı, hesab edirik ki, güman olunan model heç də bütün sinxron tərcümələr üçün həmişə məqbul sayıla bilməz. Tərcümədə nitq fəaliyyətinin psixolinqvistik təhlilinin

“Tərcüməçi şəristəsi” deyilən yola fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bu yola R.Ştolse xüsusi əhəmiyyət verir. Belə ki, bu yol orijinal mətnin anlanması və tərcümə dilində verilməsi bacarığıdır. Mövcud halda tərcüməçinin özünün həyat təcrübəsi bir növ fon bilikləri kimi çıxış edir. Beləliklə, tərcüməçilik səriştəliliyi iki mədəniyyətin qarşılıqlı mədəniyyətin daşıyıcılarının psixologiyası, adət-ənənələri, idiomatik ifadələrinə malik olmaq deməkdir.

Problemin araşdırılmasında mütəxəssislərin təklif etdikləri mərhələlər, yaxud vəzifələr fərqli sıralanma ilə bir-birindən seçilir. Məsələn, V.Vilsə görə tərcümə səriştəliliyi daha ətraflı şəkildə aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: 1) Tərcümə zamanı orijinal mətnin verilməsində ortaya çıxan çətinliklərin təsnifatı; 2) Tərcüməyə yiyələnmə formalarının linqvistik və psixoloji əsaslarının işlənilməsi; 3) Tərcümə tənqidinin əsaslandırılması üçün nəzəri və metodiki prosedurların hazırlanması.

Bir qayda olaraq tərcümənin optimal istiqamətinin əsas dili kimi xarici dil müəyyənləşdirir. Belə ki, tərcüməçi – bilinçiv özünün səriştəlilik səviyyəsindən çıxış edərək ,xarici dili doğma dil səviyyəsində verməyə çalışır. Öz növbəsində, bu fakt, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mütləq blinqvizmin vacibliyini şərtləndirir. Yalnız bu halda mütərcim kamil əticəni əldə edə bilər.

Bununla belə V.Vilsin qənaətinə görə, tərcümə səriştəliliyi vahid fəaliyyət səviyyəsi deyildir, onun diferansiallığı iki parametirdə mövcuddur:

- 1) Janra görə (elmi, texniki, bədii və s. mətnlər).
- 2) İstiqamətinə görə (doğma dildən xarici dilə, xarici dildən doğma dilə).

Bu səriştəliklər qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayır. Bütün bunlarla yanaşı, hər iki dili yaxşı bilmək, lakin bunları kordinantlaşdırmaq bacarığının həmişə olması gəpotizi məlumdur. Son nəticədə həm xarici dili tərcüməçilik səriştəsinə malik olmasını təsdiq etmək çətindir. Başqa sözlə desək, hər bir tərcümənin leksik və qrammatik kombinasiyası kimi baxmaq olar.

Lakin, tərcümə prosesinin bütün psixoloji amilləri, mərhələləri, detalları hələ də ətraflı təhlil olunmamışdır. Məlum olduğu kimi, transformasiya prosesi olduqca mürəkkəb psixoloji akt kimi bir qayda olaraq, xüsusi linqvistik və ekstra linqvistik faktorlardan qaynaqlanır. Tərcüməçinin qəbul etdiyi optimal qərarın doğruluğu onun bu qaynaqları bilmək səviyyəsindən asılıdır.

Bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, tərcümənin psixolinqvistik aspekti həm də şəraiti (situasiya), konteksti duymaq amili ilə üzvü sürətdə bağlıdır. İki dilin və mədəniyyətin kodunun tərcüməçi tərəfindən mənimsənilməsi bu qəbil situasiya və kontekstlərdə düzgün variant seçilməsinə, əvəzlənmələr tətbiq edilməsinə imkan yaradır. Qeyd edək ki, istər düşünülmüş, istərsə də ani qəbul edilmiş qərarlar əsas etibarını ilə əvvəlcə qazanılmış təcrübəyə, intellektual imkanlara əsaslanır.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı bir daha təəssüflə qeyd edirik ki, tərcümə səriştəliliyi məsələsi psixolinqvistikanın əsas amili kimi kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Bu problem özünün fundamental təhlilinin yaqın ki, gələcəkdə tapacaqdır. Deyilənlərə bu gün sinxron tərcümənin tədqiqi sahəsində müşahidə olunan uğurlar da əsas verir.

Tərcümənin psixolinqvistik səviyyədən öyrənilməsindən danışıq qeyd etməliyik ki, tərcüməçinin bu proses zamanı düzgün və optimal variantı seçməsi onun yalnız xarici dili və bu dilin daşıyanlarından olması ilə bitmir. Tərcüməçinin həm də bir sıra psixofizioloji hazırlıqlara malik olması vacibdir.

Bütün səviyyələrdə tərcüməçinin fəaliyyəti sözsüz ki, əqli əməyə aiddir, hərçənd ki, orada fiziki ağırlıq da az deyil. Ona görə də bu sahəyə oxuculara orta məktəbin biologiya kursundan tanış olan əqli əmək gigiyenasının bütün qaydaları aid edilir.

İsən ilən halda sağlamlıqla bağlı problemin yaranmasının birinci və vacib səbəbi, əlbəttə ki, stressdir. Tərcüməçi-sinxronist onu daima hiss edir. Əlbəttə ki, insan dili öyrənən zaman hiss etdiyi ağırlıqlar bir növ növbəti iş üçün məşq sayılır. Həmin peşəkar vəzifəni yerinə yeti-

rən zaman məsuliyyət səviyyəsi daha da yüksək olur. Məlum olduğu kimi, tərcüməçi işində stressi doğuran dörd əsas səbəb vardır:

– İşin əvvəlində müştəri ilə ilk kontakt zamanı və ümumiyyətlə kütlə ilə iş zamanı məlum “səhnə həyəcanı”;

– İş zamanı səs-küy. Fikri yayındıran faktlar, işi çətinləşdirən şərait;

– Beynin yüklənməsi, iş zamanı gərginlik və yorğunluq;

– İşdən sonra gərginliyin və yüksək əsəbiliyin saxlanması.

İndi isə bu vəziyyətlərin hər biri üçün mövcud olan stresslərin aradan qaldırılması üçün vasitələri axtaraq.

Qeyd etdiyimiz kimi, birinci çətinlik kütlə (auditoriya) ilə bağlı olan həyəcan və qorxunun aradan qaldırılmasıdır. Bu baxımdan yazılı tərcümə işi asandır. O, əsas işini mətnlə təkbətək yerinə yetirir və yalnız nəticəni başqalarının mühakiməsinə verir. Əlbəttə, o da həyəcanlana bilər, axı onun da fəaliyyəti insanlarla, onların qiymətləndirməsi ilə bağlıdır.

Unutmaq olmaz ki, şifahi tərcümə edənin özü daima həyəcan içindədir və bu hissi daha kəskin yaşayır.

Bəzən son o qədər güclü olur ki, insan özünü tamamilə itirir və işləyə bilmir. Görürsən tərcüməçi müştəri ilə səhnəyə çıxır, başlayır danışmağa, fasilə edir, tərcüməçi isə qızarır, ağarır və... susur.

Biz qeyd etdik ki, tərcüməçinin minimum iki müştərisi olur, çünki şifahi tərcümə edən daima kütlə qarşısında olur. İş zamanı adam nə qədər çoxdursa həyəcanla mübarizə aparmaq o qədərdə çətinidir. Bu həyəcanın özünü göstərməsi və onları dəf etmək bacarığı fərdi xarakter daşıyır. Lakin bu və ya digər dərəcədə bizim hamımız bunu yaşayırıq, hətta yetərinə təcrübəmiz olsa da belə.

İstənilən mütərcim, hətta bu sahədə püxtələşmiş ən peşəkar mütəxəssis, kütlə ilə işə nə qədər erkən başlasa, bunu tez-tez etsə ona “səhnə həyəcanı” ilə mübarizə asan olar. Bir daha xatırladaq ki, tərcüməçi kütlə ilə işləmək vərdişinə hələ təhsil zamanı yiyələnməyə çalışmalıdır.

Psixoloji hazırlığın tərkib hissəsi mikrofon yaxud videokamera qarşısında danışmaq vərdişləridir. Pis hal mikrofondan qorxub çəkinmədir. Bundan əlavə o, yazının yaxud çəkilişin başlıca fəaliyyətdə olan şəxs deyil. Əgər suallar bilavasitə ona ünvanlanmayıbsa, ona “kadra soxulmaq” lazım deyil.

Biz əvvəllər də qeyd etmişdik ki, işdən əvvəl və iş prosesində yarana biləcək stresslərin azaldılması vərdişlərinə hələ təhsil alan zaman başlamaq lazımdır. İnsan oxuduğu dövrdə işləyəcəyi “yaxın əhatəyə” öyrəşməlidir. İştirak edənlərin sayı məhduddur, onların tərkibi nisbətən azdır: müəllim və tələbələr. Tələbəyə lazımı təcrübəni almaqda kömək etmək üçün onu vaxtaşırı adət etdiyi partnyor əhatəsindən çıxarmaq lazımdır. Oxşar üsulla “mikrofon qorxusu”nu da unutmaq olar. Texnika, təbii ki, dərs zamanı istifadə üçün təhsil şəraitinə daxil olunub.

Əksər mütəxəssislərin də qeyd etdiyi kimi, texnika ilə işi əvvəlcə tələbələrə onların və həmkarlarının işinin maqnitofon, yaxud videoya yazması tapşırılaacaq rol oyunları (“televiziya üçün müsahibə”, “mətbuat konfransı”) şəklində əyləncə növü kimi təklif etmək olar. Yazılışından sonra mütləq çıxışı təhlil etmək, səhvləri müzakirə etmək, onların səbəbini araşdırmağa çalışmaq və ən əsası, onların gələcəkdə təkrarlanmasının qarşısını almaq üçün nə etməli olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Tədrisən tələbə mikrofona, yaxud kameraya öz düşməni kimi baxmaqdan çəkinəcək, onları adi iş avadanlığı kimi qəbul edəcək.

Bilavasitə işin əvvəlində stressi azaltmağa, bundan yaranan xüsusi, lakin nisbətən sadə praktik üsullarda vardır.

Münüm və ən sadə üsul – ilk iş günündən əvvəl yaxşıca yatmaqdır. Bu həm də ona görə faydalıdır ki, tərcüməçi çox vaxt normal yata biləcəyini bilmir. Adətən, ilk günün həyəcanı daha çox hiss olunur. Yaxşı əhval, fəallıq və aydın düşüncə tərcüməçiyə həmişəkindən daha çox lazımdır. Belə halda yuxu məsləhət görülməlidir. Təəssüf ki, bəzən bir necə dəfə hətta təcrübəli tərcüməçilərin dəyərliməsləhətləri yetərsiz ola bilər. Başqa sözlə desək, mütərci-

min gözlənilməz hallarda çətin vəziyyətə düşməsinin şahidi oluruq. Yeni başlayan tərcüməçi üçün bu daha faciəvi ola bilər.

Digər mühüm üsul: rəsmi tərcümə işindən əvvəl müştəri ilə əlaqəyə girmək. Bun məqsədlə iş yerinə təyin olunmuş vaxtdan bir qədər öncə gəlmək lazımdır. Siz tərəf müqabilinizə onların təyin olunmuş yerə necə çatdırdığından başlayaraq, bilavasitə görüş ilə bağlı digər texniki məsələlərə kimi istənilən münasib sualları verə bilərsiniz. Səsini eşitməyiniz, danışmaq tərziyi tutmanız, yəni gələcək tərcümə üçün zəruri olan natiqin danışmaq parametrlərini bilməyiniz çox vacibdir.

Təbii ki, oradakı insanlarla bu cür ünsiyyət qurduqdan sonra, siz onları naməlum və qorxunc kimi qəbul etməyəcəksiniz. “Mühüm” iştirakçıların ən son anda yetişdiyindən və statusuna görə tərcüməçi ilə ünsiyyətə meyilli olmadığına görə işdən öncə ünsiyyət, təəssüf ki, heç də həmişə mümkün olmur. Əcnəbi müştərilər adətən ünsiyyətə daha tez girirlər.

Üçüncü üsul: işdən əvvəl özünüzü başqa işlə məşğul edin. Gözləyərkən yaranan gərginlikdən pis heç nə yoxdur. Faydalı işlə məşğul olmağa çalışın. Əgər siz yad müəssisədə çalışırsınızsa, o zaman dəhlizləri gəzin, otaqların yerləşdirilməsini öyrənin, qapıların üzərindəki yazıları oxuyun. Bu sizə sonra lazımı zal və otaqları uzun müddət gəzməməyə kömək edəcək. Yeri gəlmişkən, ən vacib obyektlərdən biri olan ayaq yolunu əvvəlcədən tapmağa çalışın.

Dördüncü; bu tədbirə qədər geyinmədiyiniz paltar geyinməyin. Paltar sizdə xoşa gəlməz hiss yaratmamalı, ayaqqabı ayağınızı sıxmamalı və siz özünüzü paltarda rahat hiss etməlisiniz. Əgər siz iş üçün xüsusi nə isə hazırlamırsınızsa onu bir necə dəfə daha sadə şəraitdə geyinib yoxlayın. İlk növbədə siz özünüzü bu paltarda “hiss etməlisiniz” bundan əlavə, bəzi gizli nöqsanlar yalnız bu predmetin istifadəsi zamanı üzə çıxar bilər.

Başqa bir problem də vardır ki, biz bu barədə hələ heç nə deməmişik – bu həddindən artıq özündən razılıq və öz vəzifələrinə bəlgənə münasibətdir.

Kənar səslər və digər əngəllər, işə mane olan ətrafdakıların özünü aparması, bir sözlə, tərcümənin həyata keçiriləcəyi şərait stress üçün daha bir mənbədir.

Adətən tərcüməçini otaq şəraitində müştəri ilə oturan yaxud ayaq üstə dayanan, bəzən muzey və avtobus ekskursiyasında əlində mikrofon tutan adam kimi təsəvvür edirlər.

Lakin həmişə belə olmur. Hətta ünsiyyət sakit şəraitdə qurulsun belə, fikri yayındıran amillər həmişə mövcuddur. Tərcüməçi bir dilə tərcümə etdiyi zaman iştirakçılar başqa dildə danışmaqla məşğul olurlar. İstənilən an kimsə nə isə soruşsa və ya otağa girib çıxıb bilər.

Bəzən tərcüməçi sənaye müəssisələrində yüksək səs-küy şəraitində məsələn, qoşulmuş sənaye avadanlığının yanında işləməlidir. Çox vaxt tərcüməçi avtomobilin mühərrikinin səsini üstələyərək işləməli olur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ekskursiya avtobusları heç də həmişə mikrofon ilə təchiz olunmur.

Bütün mümkün maneələri nəzərə almaq, xüsusilə işi daha sakit şəraitə keçirmək heç də həmişə mümkün olmur.

Bəzən tərcüməçi sözün həqiqi mənasında ekstremal şəraitdə çalışmaq zərurətində qalır. Bu ilk növbədə hərbi tərcümələrə aiddir. Lakin belə vəziyyətə təkcə onlar düşürlər. Ətrafda baş verən hadisələr nə qədər dəhşətli olsa da, xilasedicilərə və yanğınsöndürənlərə yardım edən zaman öz hisslərinə hakim olmalıdır. Bir dəfə müəllif əcnəbi vətəndaşların düşdüyü yol-qəza hadisəsi zamanı çağırılmış tərcüməçi xanımın yerdə qan gören zaman huşunu itirməsinin şahidi olmuşdur. Onu təcili yardım həkimi xilasedicilər və xüsusilə yol polisi gözləyirdi. Tərcüməçinin köməyi olmadan onlar ağır yol qəzasına düşmüş şəxslərə kömək edə bilmirdilər.

Belə hallarda tərcüməçi emosiyalardan uzaq olmalı və düşünməlidir ki, onun hisslərindən asılı olmayaraq insanlara kömək etmək onun borcudur. Əlbəttə, o nə həkimdir, nə xilasedicidir, o heç bir söz və and da içməyib, lakin onun köməyi olmadan həkim və xilasedici heç bir şey edə bilməz. Məhz bunun borc olmasını qavra-

maq tərcüməçiyə özünü toplamağa, yayınmağa, özünü itirməməyə və panikaya düşməməyə kömək edəcək.

“Həddən artıq yüklənmə” tərcüməçi üçün heç də hiperbola deyil. Sinxron tərcümə üçün iş vaxtının rəsmi normaları mövcuddur. Yazılı tərcümə üçün normalar şərtidir. Belə hesab olunur ki, yazılı tərcüməçi gün ərzində 5 səhifədən 10 səhifəyədək tərcümə etməlidir. Bu, mətnin janrından asılıdır. Müəyyən sifarişin yerinə yetirilmə müddəti adətən əvvəlcədən razılaşıdırılır. Ümumiyyətlə, sinxron tərcüməçilər bunun ödəmə məbləğinə təsir etdiyindən real həyatda nadir hallarda normalara riayət edir. Nümayəndələri müşayiət edən tərcüməçilər üçün adətən norma qoyulmur və həmin şəxslərə belə bir “normalaşdırılmamış iş günü” qaydası tətbiq olunur.

Tərcüməçinin təcrübi iş gününün necə olduğu haqda oxucunun təxmini təsəvvürü olması üçün müəllif onun beynəlxalq konfrans zamanı həqiqi iş gününün xronologiyasını təqdim edir.

Oxucunun nəzərinə çatdıraq ki, teatr və mehmanxanada şam yeməyi tərcüməçi üçün heç də əyləncə və ya istirahət demək deyil. Teatrda o, öz qonaqları yerlərinə oturtmalı, müəllif əsər, yaxud tamaşa haqda qısa və ya geniş danışmalı, teatr proqramındakı məlumatları tərcümə etməli, eləcə də tamaşanın gedişi müddətində hadisələrin inkişafı haqda “pıçıldamalıdır”. Şam yeməyi zamanı növbəti gün üçün təyin olunmuş tədbir və iclasın gündəlik nəticələri müzakirə olunur.

Tərcüməçi yorğunluğu açıq hiss edə bilər, lakin onun əlamətləri hiss etməməsi çox təhlükəlidir.

Bu, adətən zehni aydınlığın pozulması, coşqunluq, fikrin tez-tez dəyişməsi ilə başlayır. Bu təsadüfə görə bilərə. Əslində isə bu narahatedici bir faktordur. Əgər tərcüməçi təcili tədbir görməzsə, başı işə qarışarsa, yaxud yorğunluğu iradəsi ilə gizlətməyə çalışarsa, sonda daha ağır nəticələrə gətirə bilər. Belə nəticələrdən biri, tərcüməçilərin özləri adlandırdığı kimi, “qısa qapanmadır”. Tərcüməçi sözünün yarımçıq qoyur, vəziyyətdə oietasiyanı tamam itirir, havada və nə üçün olduğunu unutmuş yaxud anlamayan kimi təəccüblə ətrafa boylanmağa başlayır.

Bəzən tərcüməçi danışmağa davam edir, lakin öz nitqinə nəzarəti itirir. Bəzən o, hətta öz nitqindən tamamilə uzaqlaşır, nə isə xatırlayır, trans, yaxud ayıqlıqda yuxu vəziyyətinə düşür. Bir neçə saniyə və ya dəqiqədən sonra “oyandıqda” tərcüməçini panika bürüyür. Bəzən hətta hər şeyi düzgün tərcümə etdikdə belə, bundan əvvəl nəyi necə etdiyinin xatırlamır.

Bəzən isə tərcüməsi işə davam etdiyini düşünür.

Elə təsəvvür yaranır ki, onun fikri tərcümədə cəmlənib, lakin həqiqətdə o, əlaqəsiz mövzudan kənar danışır, yaxud tamamilə susur. Bəzən isə o, orijinal mətnin hissələrini danışanın ardınca tələffüz olduğunu dildə təkrar edir.

Baş verənlərin psixoloji mexanizmi həmişə təfsilatı isə aydın olmasa da, tərcüməçinin həmin an zehni və nitq fəaliyyəti uzlaşmır.

İşin gedişi zamanı yaranan stress bəzən spesifik formada təzahür edir. Tərcüməçi ilk həyəcanına üstün gəlir, özünü ələ almağı bacarır, öz davranışını nəzarət altında saxlayır. Yorğunluq artdıqca isə bütün bunları etmək çətinləşir. Bəzən o, özünü, yaxud həmsöhbətinin düyməsini oynatmaq, danışanın hər sözündə onu kəsmək və s. kimi əsassız hərəkətlər etməyə başlayır. Tərcüməçi özündən asılı olmayaraq çoxdan unudulmuş görünən dırnaqlarını yemək, gərginliklə, əsəbi formada qaşınmaq və s. uşaqlıq vərdişlərinə qayıdır. Burada hətta ixtiyarsız reaksiyaları da idarə etmək lazım gəlir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan müşahidələr aşağıdakı nəticəyə gəlməyə əsas verir. Psixolinqvistika tərcümənin əsas aspektlərindən olsa da bu problem tərcümənin psixoloji əsaslarını tam əhatə etmir. Belə ki, nitqin psixoloji xarakter daşması və tərcümə mətninin xüsusi psixoloji prosesin nəticəsi kimi qəbul etsək psixolinqvistikanın tutduğu yeri müəyyənləşdirmək çətin olmaz. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, psixolinqvistika tədric xarakteri daşımır. O, həm xüsusi linqvistik və həm də ekstralinqvistik amillərlə sıx bağlıdır. Tərcümə prosesinin üç mərhələliliyi göstərir ki, hər bir mərhələnin bu günə qədər kifayət qədər öyrənilməməsi faktı bütövlükdə tərcümənin psixoloji özünəməxsusluğu hələ də lazımı səviyyədə təsvir etmir. Bu

ilk növbədə transformasiya və ekvivalent axtarışı, habelə tərcümə strategiyası zamanı özünü daha qabarıq göstərir.

Son illər “tərcüməçilik səriştəliliyi” faktoru haqqında tez-tez danışılır. Bu faktor tərcüməçinin fon biliklərini, ani qərar qəbul etmə qabiliyyətini, habelə, dillərin qarşılıqlı müqayisəsini əhatə edir.

Tərcümə və psixolinqvistika problemi təkcə tərcümə prosesinin izlənməsini və onun nəticəsini özündə birləşdirmir. Başqa sözlə desək, tərcüməçi xarici diliə, fon biliklərinə yiyələnməklə yanaşı, müəyyən psixofizioloji hazırlığa da malik olmalıdır. O, tərcümə prosesinə təsir göstərə biləcək lazımsız müdaxilələrdən özünü qorumaq və bütün diqqətini bu prosesin uğurla başa çatdırılmasına yönəltməlidir.

Pixolinqvistika sahəsində aparılan müşahidələr göstərir ki, xarici dili yaxşı bilmək, fon biliklərinə malik olmaq heç də hər bir şəxsin yaxşı tərcüməçi olmasına dəlalət etmir. Yəni, tərcüməçilik üçün bütün bu xüsusi hazırlıqların psixoloji yönüm üzrə formalaşması da lazımdır.

MÖVZUYA DAİR SUALLAR

1. Tərcümə strategiyasının mütərcim psixologiyası ilə əlaqəsi nədən ibarətdir?
2. Şifahi tərcümədə mütərcimin psixoloji hazırlığının rolu haqda nə deyə bilərsiniz?
3. Tərcüməçinin qeyri-dil hazırlığına hansı amilləri aid etmək olar?
4. Psixolinqvistikanın tərcümədə tətbiq xüsusiyyətlərini necə başa düşürsünüz?

III. TƏRCÜMƏ VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Tərcümənin filoloji aspektləri konkret bir sahə ilə məhdudlaşmır. Məsələn, linqvistik əsasların xüsusi linqvistika ilə yanaşı sosial linqvistikani, psixolinqvistikani da bu və ya digər səviyyədə əhatə etməsi tamamilə qanunauyğundur. Ancaq tərcümə mətninin üslubu (müəllif üslubu, janr üslubu, ədəbi məktəbin üslubu...), tərcümənin təkrarlanmasında zaman faktoru, habelə geniş mədəni-tarixi amillər kimi məsələlər ilk növbədə ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən təhlil oluna bilər.

Bədii tərcümənin mədəni-tarixi baxımdan uğurlu həlli hər şeydən öncə mütərcimin fon biliklərinə nə dərəcədə yiyələnməsi ilə bağlıdır. Fon bilikləri tərcümə mətninin görünən və görünməyən tərəflərini əhatə etdiyindən mütərcimdən geniş filoloji hazırlıq tələb olunur. Burada söhbət, təbii ki, ilk növbədə mütərcimin bədii əsərin tərcüməsi zamanı üzləşdiyi xüsusi-linqvistik və ekstralinqvistik faktorların öz reseptorlarına hansı səviyyədə çatdırılmasından gedir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tərcümə variantlarında rast olunan bəzi mədəni, məişət elementləri ilə bağlı olan ayrı-ayrı qeyri-dəqiq leksikaları pedantcasına qabartmaqla öz işini bitmiş hesab edən tənqidçilərə haqq qazandırmaq heç də düzgün olmazdı.

Aydın məsələdir ki, tərcümədə fon bilikləri məfhumu ayrı-ayrı detallardan təşkil olunmuş dekorasiyanı nəzərdə tutmur. Heç kim üçün sırr deyil ki, bədii əsərdə bütün linqvistik və qeyri-linqvistik faktorlar ədəbiyyatın “ilkin elementi” (Qorki) olan sözlə reallaşır. Söhbət həmin sözlərin geniş mənada pragmatik tutumunun, habelə onların mənsub olduğu dil daşıyıcılarının həyat praktikasında, dünyaduyumunda yerinin mütərcim tərəfindən doğru-düzgün dəyərləndirməsindən gedir. Burada təsvir olunmuş hər bir detallın arxasındakı mədəni-tarixi, mental mətləbləri mütərcim yalnız

ruhən duyduğu, daxilən yaşadığı halda öz oxucularına bədii-estetik təsir edə bilər.

Bir daha xatırladaq ki, başlıca şərt əsərdəki mədəni-tarixi mühitin mütərcim tərəfindən yetərinə duyulması və bu təsəvvürləri maksimum səviyyədə ikinci dilin oxucularına çatdırmaqdır. Başqa sözlə desək, müvafiq mühit haqda yetərinə intellektual bazaya malik olmadan mütərcimin hansısa dolğun nəticəyə gəlməsi şübhə doğurur. Burada bədii üslubla, poetik kəlamla əsərdə cərəyan edən hadisələrin üzvü surətdə bağlılığna nail olunması başlıca şərtədir.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində Homerin “İlyadasının” tərcüməsi haqda N.İ.Qnediç yazırdı ki, orijinalda yer almış “saysız keçidlər” mütərcimi ən müxtəlif üslubların tədbiqinə və fərqli situasiyaların ikinci dildə təsviri kimi məsuliyyətli işə sövq edir: Mütərcim “Olimpdən mətbəxə; tanrıların Şurasından qəhrəmanların qaba mübahisələrinə; qarğa kimi qarılmaşa qara camaatı təmsil edən Fersitdən Odisseyin dəddəbəli ibarəpərvazlığına, odlu Axillesdən həlim və şirin ləhcəli Nestora...” (21.404) kimi qədim dünyanın fərqli lövhələrini yendən yaratmaqdan ötrü o dövrə xas olan mifologiya və reallığın bir-biri ilə üzvü bağlılığından çıxış etməlidir. Məlumdur ki, orijinalın mətnindəki hər bir mifik ifadənin, yaxud obrazın arxasında son dərəcə geniş və məzmunlu mətləblər dayanır. Bu ifadələr özlüyündə adi inancları deyil, cəmiyyət, təbiyyət və bütövlükdə həyat haqqında qədim insanların təsəvvürlərini, düşüncə dünyasını, yaşam tərzini əks etdirir.

Aparılan müşahidələr əyani şəkildə göstərir ki, bədii əsərdəki zaman və məkan amilləri tam vahidliyi ilə özünün tərcümə həllini yaradıcılıq müstəvisində reallaşdırma bilər. Lakin məkan amili sadəcə coğrafi məfumi kimi qavranmamalıdır. Məsələn, tanınmış fransız yazıçısı Stendalin “Qırmızı və Qara” romanının tərcüməçisi üçün təkcə Napoleonun süqutundan sonrakı Fransa tarixinə dair əsas hərbi, yaxud iqtisadi faktları bilmək kifayət etməzdi. Mütərcim həm də o zamankı Fransanın ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynayan katolik kilsəsini təşkil edən bütün ierarxiyalar və həmin dini silkləri

təmsil edən hər bir din xadiminin vəzifəsi, habelə etik baxışları barədə ümumən məlumatlı olmalı idi. Lakin azərbaycanlı mütərcim Günel Mövlud rus dilinə edilmiş tərcümə variantının onsuz da daraldılmış mədəni-tarixi çərçivisini bir qədər də məhdudlaşdırmış və bir sıra ekstralinqvistik faktları özgələşdirmişdir. Məsələn, o katolik məzhəbinə aid məhdud kilsə dairəsini “prixod” adlandırmaqla onu hansısa bir pravoslav kilsəsinə mənsub dindarlar cəmiyyəti ilə eyniləşdirmişdir. Məqsədimiz burada hansısa bir ifadənin mahiyyətinin təhrifini qabartmaq deyil. Söhbət daha geniş məsələdən gedir; orijinaldan fərqli olaraq tərcümə variantında bu çoxsaylı din xadimləri öz nitqlərində spesifik dini ehkamlarla, müqəddəs kəlamlarla, habelə ibadət, yaxud dualarla deyil, orta və aşağı təbəqəni təmsil edən ən müxtəlif dövlət məmurlarının leksikonu ilə çıxış etmələri ilə oxucuda tamamilə fərqli mühit təsəvvürü yaradır. Yuxarıda qeyd olunanlardan sonra bir daha vurğulamalıyıq ki, bədii mətnin tərcüməçisi əsərdəki hadisələrin cərəyan etdiyi ictimai mühitdən tutmuş həmin dövrü təmsil edən insanların baxışlarını, habelə onların dünyaduyumunun konnatativ aspektlərini ikinci dilin oxucularına yalnız yetərincə çatdırdıqdan sonra sonuncuların orijinal haqqında təsəvvürlərini təmin etmiş olar.

Lakin bütün bunların reallaşdırılması üçün mütərcim orijinalın praqmatik potensialını sonadək mənimsəməli, intellektual baza-yə və üslub çevikliyinə malik olmalıdır. Bu çeviklik hətta eyni müəllifin müxtəlif əsərlərində də nümayiş etdirilməlidir. Məsələn, azərbaycanlı mütərcimlər yaxşı bilirdilər ki, “Boris Qodonov-da”dakı (tərc. M.Rzaquluzadə) təlatümlər əsasən XVII əsrin sonu Rusiyasının dini-siyasi müstəvisində təsvir olunurdusa, “Yevgeni Onegində”dəki (tərc. S.Vurğun) proseslər o zamankı səhnədən getməkdə olan köhnəliklə Qərbdən əsən kapital quruluşunun abu-havasına köklənmişdir. Bütün bunlarla, bəzi tərcümələrdəki mədəni-tarixi mühiti öyrənmək əvəzinə kosmetik düzəlişlər, trafaretik köçürmələrlə tərcümə reseptorunu yanıltmaqdan və orijinalın spesifik-milli görkəmini təhrif etməkdən başqa bir şeyə nail olmaq müm-

künsüzdür. Nümunə üçün Sabirin tarixi keçişimizin dəyişən ictimai-siyasi mərhələləri haqda istehza ilə söylədikləri aşağıdakı məhsur

*“Bir vəqt dəxi Qaraqoyun, Ağqoyun olduq,
Azərbaycana, həm də Anadoluya dolduq”*

ifadələrini

*“Чернобаранными считали себя,
Белобаранными считали себя.
То в Анатолии, а то в Азербайджане,...»
(Перевод Ю.Гордиенко).*

kimi bəsit tərcümə etmək, ən azından səriştəsizlik və naşılıqdır.

Bədii tərcümənin təkrarlanma xüsusiyyəti biləvasitə zamanla, müasir oxucunun tərcümənin yeniləşən dilinə olan obyektiv tələbin-dən qaynaqlanır. Tərcümənin dili orijinala müqayisədə daha tez köhnəldiyindən təkrar tərcüməyə ehtiyac həm də ədəbi dilin diqtə etdiyi müasir reallıqdan irəli gəlir.

Lakin hər yeni tərcümənin prinsip etibarını ilə əvvəlkilərdən kamil olmaqla müasir oxucunun estetik tələblərinə cavab verməsi məsələsi mədəni-tarixi mühitdə müvafiq bədii-estetik meyarlarla müşayət olunur. Klassizm ədəblərinin tərcüməyə özlərinin ciddi kanonları ilə olan münasibəti romantik mütərcimlərin ifrat sərbəstlik prinsiplərindən kəsgin fərqləndiyi kimi, realist mütərcimlərin də adekvat tərcümələri ədəbi mühitin qanunauyğunlundan irəli gəlirdi. Məsələn, V.A.Jukovskinin və gənc A.Puşkinin poeziyasındakı sentementallıq hər iki müəllifin əsərlərinin mövzu (“Nəğməkar” – «Певец») və məzmun yaxınlığına baxmayaraq sonuncuda realizm ruhu daha güclü olduğunu mütərcim unutmamalıdır.

Bütün hallarda həlledici faktor kimi, üslub amili özünü təzahür etdirir. Məhz elə bu səbədən üslub anlayışı mütəxəssislər tərəfindən haqlı olaraq çoxcəhətliyin, yaxud çoxçeşidliyin vəhdəti he-

sab olunur. Bu kateqoriyanın özü də tədbiq spektrinə görə çoxcəhətliyi, çoxtərəfliyi ilə seçilir. Başqa sözlə desək, üslub bir kateqoriya kimi sənətsənətlilikdə, dilçilikdə, fəlsəfədə, ədəbiyyatda müvafiq vasitələrin köməyi ilə ifadə tərzini, təsvir manerasını anlamına gəlməsinə baxmayaraq onun məzmununu, tutumu daha geniş mahiyyət kəsb edir. V.V.Vinoqradov filologiyada bu məfumu ifadə edə biləcək daha konkret bir terminin olmadığını qeyd edərkən onun əhatə etdiyi sahənin genişliyini vurğulamaq istəmişdir (33,13).

Mütərcim unutmamalıdır ki, haqqında söhbət gedən dövrü təmsil edən sənətkarların yaradıcılığında üslub möhtəşəmliyi, planetarlığı birdən – birə yaranmamışdır. Başqa sözlə desək, antiq ədəbiyyatdan gələn varislik ənənələri göz qabağındadır. Şumerlərdə yer üzərində həyatı başqa planetlərdən gələn nəhənglər tərəfindən dəyişdirilməsi inancı, zərdüşlükdəki xeyir və şərin, işıqla qaranlığın mübarizəsi, yaxud antiq nümunələrdə mövcud olan miflə reallığın bütövlüyü, harmoniyası sonrakı nəsillərə öz təsirini göstərməyə bilməzdi.

İntibah ədəbiyyatının tərcüməçisi bu dövrə aid olan hər bir müəlliflərin yaradıcılıq üsübündə müşahidə olunan təkrarsız cizgilərin məhz konkret qələm sahibinin dünyagörüşündən, yaradıcılıq təxəyülündən süzülüb cəlməsini seçə bilməlidir. Bundan ötrü o hər bir elementin arxasında dayanan mətləbi və bütövlükdə mədəni-tarixi fonu, aparıcı estetik ovqatı öyrənməlidir. Əks təqdirdə müəllif konsepsiyası bayağılaşar. Məsələn, Dante özünün dahiyənə əsərini sadəcə “Komediya” (məlum olduğu kimi, əsərə “İlahi komediya” adını müəllifin pərəstişkarları vermişlər), Mişel Monten isə möhtəşəm “Təcrübələr” əsərini “özüm haqqında kitab” adlandırması faktı mütərcimi arxayınlaşdırmamalıdır. O dövrün əksər yaradıcı dairələrinə xas olan üstüörtülü kinayəni, yaxud təvəzökar ironiyayı nəzərdən qaçırmamalıdır. Burada hər bir detal, görünən və görünməyən mətləblər müəllifin sənət dünyasına, onun portretinə işıq sala bilər.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, bədii yaradıcılıqda üslub anlayışını zaman və məkan vəhdətindən kənarında təhlil və tərcüməsinin uğurlu nəticə ilə bitməsi şübhə doğurur. Çünki dünya ədəbiyya-

tında elə sənətkarlar var ki, onların üslubunun kamil tərcümə həllindən ötrü mütərcim həmin müəlliflərin ana dilində ən azından “məişət səviyyəsində” (Belinski) düşünməyi və danışmağı bacarmalıdır (4,342). M.Ə.Sabir, R.Taqor kimi sənətkarların əsərlərinin ruhuna hopmuş çox əsirlik spisifik milli təsvir tərəvətini, təkrarsız xalq danışığı tərzini yenidən yaratmaq o qədər də asan vəzifə deyil.

Ədəbi tənqid tarixindən və tərcüməşunaslıqdan çoxlarımıza məlumdur ki, müəllif üslubu məsələsi həmişə qızğın mübahisə, müzakirə mövzusu olmuş və bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Bunun da başlıca səbəbi, qeyd etdiyimiz kimi, mövcud kateqoriyanın spesifik-milli və tarixi köklərlə sıx bağlı olmaqla daima inkişaf edir, yeni çalarla zəngiləşi. Mütərcim unutmamalıdır ki, üslubdakı bu dəyişikliklər fərqli səviyyələrdə müşahidə oluna bilər və bunları o ayırd etmiyi bacarmalıdır. Məsələn, Şekspirin yaradıcılığının ilkin mərhələlərində müəllifin yazdığı komedyalarda müşahidə olunan həyat eşqini sonrakı mərhələlərdə ərsəyə gəlmiş “qanlı faciələrdəki” ümitsizlik, ruh düşgünlüyü əvəz edirsə, Məhəmməd Füzulinin poeziyasına xas olan nakam sevgi notları demək olar ki müəllifin yaradıcılığının sonunadək dəyişməz qalır. Oxşar üslub sabitliyinə mütərcim əminliyi cəhdlərini M.Şoloxovun tərcüməçisi Cahanbaxışın müxtəlif vaxtlardakı təkrar yanaşmalarında da görmək olar. Böyük rus yazıçısının hələ Don hekayələrindən müşahidə olunan yerli xalq danışığı ləhcəsi, hadisələrin finalındakı spesifik tragizim onun epopeyasına kimi öz sabitliyini qorumuşdur. Sənətkarın yaşadığı dövr təlatümlü ictimai-siyasi hadisələrlə müşayət olunurdu: qardaş qardaşla (“Sakit Don”), ata oğulla (“Xal”) ölüm-dirim savaşına çıxmışdır. Minlərlə insanın inqilabi, siyasi çəkişmələrə qurban getməsinə humanist sənətkar biganə qala bilməzdi. Böyük Fransa inqilabının lideri M.Robespiyer deyirdi ki, bütün inqilablar öz övladını yeyən xortdana bənzəyir. Sadə xalq psixologiyasını, onun əsrlər boyu formalaşmış məişət davranışını gözəl bilən rus sovet dövrünün bu dahi realist sənətkarı bəlkə elə bu səbəbdən doğma mühtidən ayrılıb “xortdanın” iqamətgahına (paytaxta) getmək istəməmişdir.

Tərcümə və ədəbiyyatşünaslığın bir-biri ilə sıx bağlılığını göstərən digər mühüm amil hədəf ədəbiyyatın məxəz mədəniyyətdən daxil olmuş yeni janrların hesabına zənginləşməsidir. Ədəbiyyat tarixindən çoxsaylı nümunələr göstərir ki, ikinci dilin ədəbiyyatı üçün ənənəvi olmayan janrlar tərcümədən sonra bu mühitdə sözün əsl mənasında daimilik almışdır.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

I

1. Tərcüməni ədəbiyyatşünaslıqla bağlayan başlıca cəhətləri sadalayın.
2. Bədii tərcümədə zaman və məkan vəhdəti haqda nə deyə bilərsiniz?
3. Fon biliklərinin tərcümədə rolu nədən ibarətdir?

II

1. Mətnin janrını müəyyənləşdirin və tərcümə edim
«Следует ли считать разумным действия тех, кто против обучения у великого Пушкина и Маяковского? Мы ничего не предпринимаем, кроме как подражания шимпанзе мистической поэзии волка. Однако следует отметить ошибки и поэтов, которые маскируясь именем Пушкина и Маяковского приносят в нашу литературу натуралистическую слепоту и уродство формализма».
Али Назим
2. Verilmiş tərcüməni orijinal variantla müqayisə edin və obrazlı ifadələrin tərcümə həlli haqda rəyinizi bildirin.

Oh, brothers and sisters, what have we come to:
The jay hates the eagle as never before.
Sons hate their fathers, daughters – their mothers,
And daughters-in-law hate their mothers-in-law.

Some people like vagabonds roam in the mountains,
Some wear clothes of leather – a sin in effect.

Some people know nothing of tact and good manners,
While others pay sultans and khans no respect
(Tərcümə D.Rotenberqindir)

Orijinala diqqət yetirək:

Ay ağalar gəlin sizə söyləyim
Ala qarğa şux tərlanı bəyənməz,
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də, qaynananı bəyənməz.

Adam var ki, getməyəsən işinə,
Adam var ki, dolanasan başına.
Adam var ki, ayran tapmır aşına.
Dindirərsən, yağlı nanı bəyənməz
(Aşıq Abbas)

TƏRCÜMƏNİN NÖVLƏRİ VƏ PRİNSİPLƏRİ HAQQINDA

Son dövürlər nəzəri mülahizələrin əksəriyyətində nitqin forması və tərcümənin texnologiyası ilə mətnin tərcümə həlli, yaxud mütərcim strategiyası arasında heç bir fərq qoyulmadan tərcümə növləri ilə tərcümə prinsiplərinin eyniləşdirilməsi müşahidə olunur. Əlbəttə, mahiyət etibarlı ilə bütün tərcümələr bir dildə mövcud olan mətni ikinci dildə yenidən yaratmaqdır. Lakin bu təkrar yaratmanın reallaşmasında mütərcim yanaşması və tərcümə nitqinin növü kimi fərqli amillərlə yanaşı onların fərqli nəticələrinin ortaya qoyulması faktı ön plana çəkilməlidir. Başqa sözlə desək, şifahi və yazılı tərcümələrin bir tərəfdən fərqli şəraitdə baş verməsi digər tərəfdən də mövcud prosesin predmeti olan mətnin janrı da öz prinsiplərini diktə edir. Məsələn, publisistik, yaxud rəsmi-işgüzar mətnlərlə bədii janrların tərcümə həlli fərqli tələbləri irəli sürür, baxmayaraq ki, bütün hallarda prosesin obyektı sözdür.

Qeyd edək ki, sözün məxsus olduğu mətnin məhz janr xüsusiyyətləri mütərcimi müvafiq transkodlaşma strategiyasına və tərcümə prinsipinə sövq edir. Bundan əlavə, müvafiq sahə üzrə tərcüməçilik səriştəliliyinin, yaxud peşəkarlığının həlledici şərt olması heç cür unudulmamalıdır. Məsələn, əcnəbi dilin leksikasını, qrammatkasını bilən hər kəs həmin dildə olan bədii mətni tərcümə edə bilər, lakin orijinalın ruhunun, oradakı sözlərin ifadə etdikləri spesifik-millə mənə çalarlarının, təkrarsız bədii-esteik incəliklərinin ikinci dildə verilməsi heç də hamına müyəssər olmur.

Fərqli kriteriyaları elmi-texniki janrların tərcüməsində müşahidə edirik; burada tələb olunan adekvatlıq və ya ekvivalentlik mətnin aid olduğu sahəyə və müvafiq terminologiyaya bələdçilikdən başlayır. M.Qorkinin təbricən desək, bütün hallarda mətnin “ilk

elementi olan söz” özündə hər şeyi ehtiva edir. Bu barədə bizə hələ müqəddəs kitablar da deyilmişdir ki, mövcudatdan əvvəl söz var idi. Böyük imkanlara malik olan sözün qüdrəti haqda dünya dahiləri nə qədər yazsalar da onun ecazkar sehrini, intəhasız məna tutumunu tam əhatə etməkdə çətinlik çəkdiqlərini etiraf etmişlər. Təbii ki, bu aksiyoma mütərcim üçün də keçərlidir. Başqa sözlə desək, mətnin leksikasının funksional aspekti tərcümənin növünə və mütərcim strategiyasına birbaşa təsir edir. Məhz elə bu səbəbdən mütəxəssislərin bir qismi (V.N.Komissarov, A.S.Barxudarov, A.D.Şveyser, A.V.Fyodorov...) tərcümə mətninin stilistik-janr xarakterindən və mütərcimin tərcümə zamanı göstərdiyi nitq fəaliyyətindən (şifahi, yaxud yazılı) aslı olaraq tərcüməni növlərə bölürlər. Tərcümənin növlərinin və prinsiplərinin təsnifatında dolaşıqlıq məhz buradan başlayır, desək yanılmarıq.

Digər anlaşılmazlıq tərcümənin adekvatlığının və ekvivalentliyinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, adekvatlıqla ekvivalentliyi sinonim kimi təqdim edənlər (A.S.Barxudarov, V.N.Komissarov və başqaları), yaxud ekvivalentliyi növlərə bölənlər (A.Şveyser...) bu bölgünü bir qədər də qəlizləşdirmişlər. Əslində, bu təsnifatda tanınmış tərcüməşünas Y.İ.Retskeri xırdaçılıqda tənqid edənlər bütövlükdə, onun kriteriyalarının məqsədəuyğunluğunu etitaf etməlidilər, çünki tərcümə mətninin ekvivalentliyi məhz onun ayrı-ayrı seqmentlərinin orijinala olan ekvivalentliyindən başlayır.

Müqayisəli təhlillər göstərir ki, yuxarıda adları çəkilən mötəbər tərcüməşünasların hər birinin bu mövzu ilə bağlı mülahizələri bəzi ziddiyyətləri ilə yanaşı ciddi məntiqə əsaslanır. Sadəcə olaraq bu təsnifatda müəyyən konkretliyə ehtiyac duyulur. Bu baxımdan V.N.Komissarovun mövqeyi daha optimal görünür, hərçənd ki, burada da konkretlik bütün dolğunluğu ilə duyulmur. Milli tərcüməşünaslarımız arasında C.Əzimovun “Tərcümə prinsipləri”, Q.Bayramovun “Tərcümə sənəti” əsərləri bu baxımdan əhəmiyyətlidir, baxmayaraq ki, bu kitablarda da tərcümə mətnin janrı və tərcümənin növü arasında fərqi aydın görmək olmur.

Beləliklə, aparılan müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, tərcüməni mütərcimin nitq formasına görə iki böyük qrupa (şifahi və yazılı) bölünməsi heç bir mübahisə doğurmur. O ki, qaldı onların növlərə bölünməsi, burada da əksər mütəxəssislərin rəyləri oxşardır. Şifahi tərcüməyə sinxron, ardıcıl, vərəqdən tərcüməni (bunu bəzən yazılı mətnin şifahi tərcüməsi də adlandırırlar) və digər yarımqrupları (pıçıltılı tərcüməni, natamam tərcüməni...) aid edirlər. Yazılı tərcüməyə isə yazılı mətnin yazılı tərcüməsini, şifahi mətnin yazılı tərcüməsini aid edirlər. Lakin bütün bunlardan sonra tərcümənin növlərini tərcümə materialının janrına görə təsnifatlandırırlar. Mahiyyət etibarı ilə yeni tərcümə növləri sadalanır: elmi-publisistik tərcümə, qəzet publisistikasının tərcüməsi, bədii tərcümə və sair. Fikrimizcə, birinci bölgünü tərcümənin **tipləri**, yaxud formaları adlandırmaq daha düzgün olardı, çünki buradakı tərcümə sistemləri bir-birindən mütərcimin nitq formasına (şifahi, yaxud yazılı) görə fərqlənirlər.

Tərcümə növlərinin təsnifatında əsas ziddiyətlər eyni terminlərin həm tərcümə növü kimi və həm də tərcümə prinsipi kimi işlədilməsində müşahidə olunur: adekvat, ekvivalent, sərbəst, hərfi... Əslində, bu təsnifatın sonunculara aid edilməsi daha məqsədə uyğun hesab edirlər və bununla da ziddiyətlərə son qoyulardı. Nəzərə almaq lazımdır ki, tərcümənin növləri ilə bağlı mübahisələr yeni deyildir. E.Karinin, L.N.Sobolevin, R.V.Yumpeltin, K.Raysın təklif etdikləri təsnifatlar bir-birindən xeyli fərqlənirlər. Bu baxımdan K.Raysın tərcümə mətninin forma və məzmununa, habelə ünvanlanmış auditoriya yönümünə görə təsnifatı xüsusi mübahisə doğurmaya bilmir.

Bir daha xatırladaq ki, burada tam aydınlıq üçün müvafiq tərcümə janrlarının ikinci dildə verilməsində tətbiq olunan **tərcümə prinsipləri** (Kursiv bizimdir – İ.A.) ifadəsi daha düzgün olardı. Əslində, mütəxəssislərin demək olar ki, əksəriyyəti tərcümənin növünü məhz mətnin janr xüsusiyyəti ilə izah edirlər. Bunu yeni dövrün tərcümə nəzəriyyəçilərinə ilk növbədə, tərcümə praktikasının keçdiyi tarixi təcrübənin özü əyani şəkildə göstərir. Başqa sözlə desək, mətni təşkil edən leksianın funksional özəllikləri ilə yanaşı dövrün mə-

dəni-tarixi xüsusiyyətləri də mütləq nəzərə alınmalıdır. Məsələn, bu günün səviyyəsindən sakral mətnlərin qədim tərcümələrində tətbiq olunmuş hərfi tərcümə prinsipinə baxış tənqidi mülahizələrdən öncə tarixi reallıqları göz önünə gətirməyi tələb edir.

Tərcümə prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsində həlledici faktor olan mətnin janr məsələsini bəsid şəkildə təqdim etmək düzgün olmazdı. Burada, təbii ki, mütərcim strategiyası üçün hər bir janrın üslub xüsusiyyətləri ön planda yer alır. Məlum olduğu kimi, üslub məfhumu tək-cə nitqin üslubu ilə bitmir, o mətnin bütün forma elementlərini, bütövlükdə onların məzmun faktorları ilə əhatə edir. Məsələn, rəsmi-işgüzar mətnin tərcüməsi forma və məzmunun maksimum ekvivalentliyini tələb etməklə yanaşı mövcud leksikanın funksionallığının tam qorunmasını irəli sürür. Məsələn, götürək müqaviləni:

MÜQAVİLƏ

Bakı şəhəri 25 yanvar 2021-ci il

Biz, aşağıda imza edənlər “Kompleksin” direktoru B.N.Nağıyev və icarədar T.Y.Məmmədov belə bir müqavilə bağlayırıq:...

Müqayisə edək:

ДОГОВОР

г.Баку 25 января 2021 г.

Мы, нижеподписавшиеся, директор «Комплекса» Б.Н.Нагиев и арендатор Т.Ю.Мамедов заключили настоящий договор о нижеследующем:

İstənilən tərcümə mətnində onun janr xüsusiyyətlərindən aslı olaraq üslub həmin mətnin ayrı-ayrı hissələrini funksional baxımdan birləşdirən intiqrasiyaçı rolunu oynayır.

Mütərcim nəzərə almalıdır ki, janr və üslub bütün kanonları ilə bərabər müyyən mədəni-tarixi ənənələrə söykənir. Tanınmış üslub nəzəriyyəçisi A.N.Sokolov qeyd edir ki, ”üslubda dövrün şərtlənməsi keçmişin irsində qorunub saxlanan ənələrin əhəmiyyətini azaltmır. Əsrlərlə toplanmış ənənələrin əhəmiyyəti incəsənətdə xü-

susilə böyükdür. Novator-sənətkar (əslində, bütün böyük sənətkarlar novatorlardır) mütləq mövcud xalqın milli bədii ənənələrinə bağlanır. Bu ənənələr sənətkarın önündə ayrıca yaradıcılıq əsəri və başlıca ədəbi cərəyan kimi çıxış edir. Bu bədii cərəyanın tərkibində isə onun digər elementləri ilə birlikdə məhz üslub yaşayır” (29,141).

Bədii tərcümə mətnə yer almış ən müxtəlif nitq üslublarını, gerçəkliyin rəngarəng emosional münasibətlərinin rəng çalarlarını zəngin leksik, sintaktik vasitələrlə təqdimatını adekvat şəkildə yenidən reallaşdırır. Bədii mətnə məhz bu tərcümə prinsipi uyğun gəlir. Yaradıcı təxəyyülün məhsulu əcnəbi oxuculara yalnız yaradıcı şəkildə yenidən təqdim oluna bilər. Burada “dəqiqlik”, yaxud orijinala sadıqlıq devizi altında mümkün hərfi (müəyyən mənada ekvivalent) tərcümə yalnız faktların cansız konstataşması sayıla bilər. Bədii mətnin tərcüməsi zamanı tətbiq olunan ekvivalentlik prinsipinə A.Popoviç ümumiyyətlə, “dil səviyyəsindən baxmağı” tövsiyə edir. O qeyd edir ki, “obrazliekvivalentliyi mətnin iki səviyyəsində, yəni mikrotilistik və makrotilistik səviyyələrdə baxmağı vacib sayır.” Ancaq orijinala müqayisədə tərcümənin məlum dəyişikliklərini istisna etmir (23,93). Ancaq ekvivalentliyə dair A.D. Şveyserin və K.Ketfordun mövqeyi daha konkretir. K.Ketford hesab edir ki, orijinalda və tərcümədə situasiyanın dəyərcə bərabərliyi ekvivalentliyə əsas ola bilər.

Ancaq predmet situasiyası sırf milli-tarixi mahiyyət kəsb etdiyindən onun hər iki dildə dəyərcə bərabərliyi (равноценность) inandırıcı görünür, çünki bədii əsərdə sosial-mədəni aspektlərlə yanaşı mövzu ilə dilin obrazlı-stilistik vahidiliyi də nəzərə alınmalıdır. Sonuncu amil isə yetərincə spesifik-millidir. Bədii tərcümənin xüsusi bir növü kimi poetik tərcümə sırf yaradıcı xüsusiyyətnə görə büsbütün sərbəstlik prinsipinə əsaslanır. Bu qəbildən olan mətnlərdə mütərcim leksik, qrammatik qanunauyğunluqlarla yanaşı orijinalın məxsus olduğu dilin çoxəsrilik şeiriyyət ənənələrinə xas olan vəzn, ölçü, ahəng, qafiyə, rədif və sair evfonik faktorlarla üzləşir. Mütərcim-şair faktiki olaraq poetik mətni yenidən yaratdığından orijinala tərcümənin elementləri, demək olar ki, üst-üstə düşür. Tərcümə-

nin məhz bu yaradıcı prinsipinin nəticəsi kimi, tərcümə dili üçün ənənəvi olmayan bir sıra janrlar həmin dilin poeziyasında daimi “vətəndaşlıq” almışdılar. Məsələn, XIX əsr alman poeziyasında qəzəl və divan janrları, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında sonet janrı, onegin bəndi və sair.

Hədəf və məxəz mətnlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, tərcümə adekvatlığı elmi və qəzet publisitikasında müşahidə edilir. Elmi-texniki janrların tərcüməsində başlıca vəzifə informasiyanı oxucuya son dərəcə dəqiq və aydın şəkildə çatdırılmasıdır. Buna emosional bərlı-bəzəkli ifadələrin iştirakı olmadan faktiki materialın məntiqi əsasları ilə nail olunur. Məzmunun dəqiqliyi orada yer almış müxtəlif elementlərin forma və məzmunun nisbətindən, orijinalın xarakterindən aslı olur. Elmi mətnlərin istər orijinal və istərsə də tərcümə variantları üçün mühüm rolu terminlər oynayır. Belə ki, mövcud dildə terminologiyanın normalarına müvafiq olaraq elmi-texniki mətn dəqiq terminoloji ifadələrlə təmsil olunur. Xarakterik ifadələr fikrin aydın, müfəssəl şəkildə verilməsinə xidmət edir. Tərcümə zamanı mürəkkəb və ya geniş konstruksiyaların düzgün bölünməsi məzmunun təhrifinə təsir edə bilməz.

Qəzet-jurnal publisitikası faktiki materiallarla zənginliyinə, habelə frazeoloji komplekslərinə görə (“göründüyü kimi”, “qeyd etmək lazımdır”) müəyyən mənada elmi publisistikaya yaxındır. Lakin qəzet informasiyasında spesifik ifadələr də mövcuddur (“agentliyin verdiyi xəbərə görə”, “mötəbər informasiya mənbələrinin verdiyi məlumatlara istinadən”). Hər iki qrupda məlumatım çatdırılmasında konkretlik və dakumentallıq müvafik terminologiyanın mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Lakin qəzet-informasiya mətnlərinə xas olan kütləvilik və təbliğat ruhu mütərcimi daha çevik adekvatlıq axtarışına sövq edir.

Tərcümə mətnlərinin yuxarıda qeyd olunmuş janr-stilistik xarakterinə görə müxtəlif tərcümə növlərini şərtləndirməklə müvafiq tərcümə prinsipləri ilə reallaşdığı qeyd edildi. Bütün bularla yanaşı mütərcim səriştəliliyi həlledici amildir. Yalnız onun sayəsində kamil ekvalent, adekvat və ya yaradıcı sərbəst tərcümə nəticəsinə nail olmaq mümkündür.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ PRAKTİK TAPŞIRIQLAR

- I. Aşağıda verilmiş mətnlərin hansı tərcümə növünə aid olduğunu müəyyən edin və müvafiq tərcümə prinsipi ilə tərcümə edin.
1. The Great Wall of China, one of the greatest wonders of the world, was first built between 220-206 BC. In fact, it began as independent walls for different states when it was first built, and did not become the “Great” wall until the Qin Dynasty. Emperor Qin Sichuan succeeded in his effort to have the walls joined together to serve as fortification to protect the northern borders of the Chinese Empire from invasion. Afterwards it was rebuilt and maintained over the years, between the 5th century BC and the 16th century.
 2. ƏDV (Əlavə Dəyər Vergisi) istehlaka dolayı vergidir. Fransadakı bütün məhsullar üçün ƏDV 20% deyil. Əslində, ƏDV yaşadığımız yerdən və istehlak etdiyiniz məhsuldan asılı olaraq 1.05 ilə 20% arasında dəyişir. Metropolitan Fransada qüvvədə olan bir neçə ƏDV dərəcəsi mövcuddur: standart nisbət, endirimli dərəcələr və xüsusi nisbət
 3. Великая китайская стена – одно из величайших чудес мира – была впервые построена между 220 и 206 годами до нашей эры. В действительности, она начиналась как независимые стены для разных государств, когда была впервые построена, и не стала «великой» стеной до династии Цинь. Император Цинь Шихуанди преуспел в своих усилиях по объединению этих стен, чтобы они служили как укрепления для защиты северных границ Китайской империи от вторжения. Впоследствии, она была перестроена и поддерживалась долгие годы между 5-м веком до нашей эры и 16-м веком.
 4. “Xan, bu xəbərlər onu göstərir ki, hələ İrandan bizə azar yoxdur – it-itlə dolaşar, yolçunun işi avanda düşər; məsələ rus məsələsidir. Erməni məlikləri və keşişləri olanların üstünə beşini də artırıb urusa yazırlar: bağ belə, bostan belə” deyirlər, uruslar da inanır. Urusla olan məsələni yoluna qoymaq lazımdır. Qüvvətə qalsa biz bacarmayacağıq, bir tərəfdən özü, o bir tərəfdən Fətəli xan”... (Y.V.Çəmənəminli “İki od arasında”)
- II. Aşağıda verilmiş orijinal və tərcümə variantlarını müqayisə edib tərcümənin növünü müəyyənləşdirin və tərcümənin bədii-estetik səviyyəsinin uyğunluğu haqqda qısaca rəy yazın.

*Тех дней, когда в жилище света
Блистал он чистый херувим,
Когда бегущая комета
Улыбкой ласковой привета
Любила поменяться с ним,
Когда сквозь вечные туманы,
Познанья жадный, он следил
Кочующие караваны
(**М.Лермонтов «Демон»**)*

*Göylərin qoynunda məsum bir mələk
Kimi parlayaraq gəzdiyi dəmlər
Ulduzlar önündə gülümsəyərək
Onu mərhəmətlə süzdüyü dəmlər
Həris gözlərilə baxıb göylərə
Keçən karvanları seyrə dalırdı
(**Tərcümə M.Müşviqin və R.Rzanındır. 1934-cü il**)*

Müqayisə et:

*O günlər ki, göydə günahsız mələk
Halında parlardı, şən-şən gəzərdi,
Quyruqlu ulduzlar gülümsəyərək
Baxıb nəvazişlə onu süzərdi
Əbədi dumanlar içinə baxar,
Nurlu karvanları seyrə dalardı
(**Tərcümə R.Rzanındır. 1939-cu il**)*

III.

1. Tərcümənin tipləri və növləri haqqında mövcud ziddiyyətlər nədən ibarətdir?
2. Tərcümənin növləri hansı meyarlarla müəyyənləşdirilir?
3. Hansı tərcümə prinsipləri sizə məlumdur?

TƏRCÜMƏ TRANSFORMASIYALARI

Tərcümə sənəti kontrastiv linqvistika və blinqvizmlə biləvəsitätə əlaqəsi olan bir sahə kimi, özünün praktik fəaliyyətini başlıca olaraq ən müxtəlif müqayisələr, “rekonstruksiyalar” və yenidənqurmalar əsasında qurur. İstənilən tərcümə bir dildə mövcud olan mətnin ikinci dilidə yenidən yaradılması aktı kimi məxəz və hədəf dillərinin qanunauyğunluqlarının müqayisəsinə əsaslanır. Nətiqin ikinci dildə bu zəruri yenidənqurulmaları müxtəlif leksik və qrammatik transformasiyalarla reallaşdırılır.

Tərcümə transformasiyaları kifayət qədər uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Tərcümə praktikası tarixindən lazımi leksik-qrammatik transformasiyanın olmadığına nəticəsi kimi orijinalın məzmunun tanınmaz şəkildə salınmasına, onun estetik tutumunun itməsinə dair xeyli nümunələr məlumdur. Bu baxımdan Bibliyanın və digər sakral mətnlərin ilkin tərcümələrini xatırlamaq kifayət edərdi. Tədbiq olunan tərcümə **yerdəyişmələrinin, əvəzətmələrinin, əlavələrinin, konkretləşdirmələrinin, ümumiləşdirmələrinin (generalizasiyaların)** və digər transformasiyaların tezlik dərəcəsi orijinalın və tərcümənin məxsus olduğu dillərin yaxınlıq (qohumluq) səviyyəsi ilə müəyyənləşdirmək olar. Burada nümunə nümunə qismində rus və Azərbaycan dilləri kimi fərqli sistemli dillərdən tərcümənin transformasiyasız (sözün formalarının, cümlə üzvlərinin və cümlələrin əvəz edilməsi, yerdəyişməsi olmadan) mümkünsüzlüyünü göstərmək olar. Əgər yenidənqurmaların zəruriliyi əsasən hədəf və məxəz dillərinin spesifik qrammatik və sintaktik qanunauyğunluqları ilə diktə edilirsə, tərcümə əlavələri, ixtisarlar konkretləşmələr daha çox mətnin qrammatik potensialı ilə bağlıdır. Məsələn, “Bizi doğmalarımızdan ayrı salan xan Araz, deyəsən, həsrətimizə son qoyacaq”. Məlumdur ki, rusdilli əcnəbi oxucu üçün “xan Araz” söz birləşməsində söhbətin nə-

dən (kimdən) getdiyi tam aydın olmayacaqdır. Başqa sözlə desək, bu söz birləməsinin mahiyyətini açmaqdan ötrü tərcümə əlavələri zəruridir: «Река Аракс, разлучившаяся нас с родными, кажется, поставит конец нашей разлуке». Tərcümə transformasiyaları mətnin ikitərəflilik mahiyyəti ilə (ifadə və məna planları) birbaşa bağlı olduğundan, ifadə planı büsbütün tərcümə dilinin qanunauyğunluqlarına tabe olur. Əyanilik üçün başqa nümunəyə müraviət edək: «– Я понимаю... Только вы это напрасно... Зачем? Обыскали, а вы того... что вам от этого? Вас не убудет от этого».

İndi isə tərcüməyə diqqət yetirək:

“– Başa düşürəm... Ancaq nahaq eləyirsiniz. Niyə axı? Axtarırlar, qoy axtarsınlar... bunun nə zərəri var? **Sizdən ki, bir şey əs-kik olmayıb** (kursiv bizimdir – İ.A.). Gətirilən nümunədən görünür ki, tərcüməçi İ.Nəfisi A.Çexovun əsərindəki cümləni demək olar ki, kalka etmiş və bununla da Azərbaycan dilinin üsubiyyətinin təhrifinə gətirib çıxarmışdır. Başqa sözlə desək, o leksik əvəzətməyə müraciət etməli idi. Yəni “Belə şeylərlə sizi kiçildə bilməzlər” kimi versəydi daha məqsədəuyğun olardı.

Məlum olduğu kimi, rus dili spesifikasına görə flektiv, Azərbaycan dili isə iltisqi dil olduğundan onların qanunauyğunluqlarında fərqlər özünü bütün linqvistik səviyyələrdə (fonetik, morfoloji, sintaktik və stilistik...) təzahür etdirir. Beləliklə, müxtəlif növ transformasiyaların (yerdəyişmələrin, əvəzətmələrin, əlavələrin, ixtisarlının, ümumiləşdirmələrin..) tətbiqi həm xüsusi-linqvistik və həm də ekstralingvistik faktorlarla diktə edilir. Əvəzətmələri **leksik** (konkretləşmə, ümumiləşmə, əlavələr..) və **qrammatik** (sözün hal və kəmiyyət formalarının, nitq hissələrinin, cümlənin..) növlərə bölürlər.

Bilinqvizmdə və tərcümədə (xüsusən də özünü tərcümədə) bu proses interferent hadisələri ilə, yəni doğma dilin qanunauyğunluqlarının təsiri altında nitqdə məxəz dilin qanunlarının pozulması baş verir. Bu o deməkdir ki, kamil tərcümə transformasiyaları üçün hər iki dilin qanunauyğunluqlarının bütün incəlikləri, həmin dillərin daşıyıcılarının psixologiyası, adət-ənənələri nəzərə alınmalıdır:

«Кого оторвали от привычных, серых картин и бросили сюда, в этот омут, полный чудовищных огней, неугоманного треска и бегущих людей, тому нельзя не думать...» (А.П.Чехов).

Rus dilinin bu tipik cümləsinin tam dolğunluğu ilə tərcüməsi üçün müəllif bütövlükdə mətnin **kontekstindən** çıxış etməklə, demək olar ki, bütün əsas leksik-qrammatik transformasiyaları tədbiq etmişdir: “Kotanda adət etmiş olduğu boz mənzərədən ayrılıb, buraya – əcaib odlara, arası kəsilməyən gurultu və qaçısan adamlarla dolu girdəba düşünlər düşünməyə bilməzlər...” (Tərcümə Ş. Ağayevanınadır).

Əlbəttə, burada azərbaycanlı mütərcimin ümumən ekvivalentliyə nail olmasını görməmək olmaz. Yalnız “серых картин – boz mənzərə” söz birləşməsi istisnalıq təşkil edir. Mütərcim tərcümədə “maraqsız və ya yeknəsək həyat” kimi ifadələri işlətmək əvəzinə hərfi mənənin təsiri altından çıxma bilməmişdir.

Tərcümə prosesində bir sıra hallarda **antonmik** transformasiyalardan da istifadə olunur. Yəni, təstiq (əsasən felin) forma tərcümədə inkar şəklində, yaxud əksinə, inkar təstiq formada verilməklə məzmunun dəyişməzliyi saxlanılır. Məsələn, «Эти факты надо запонить на всегда» – “Bu faktları heç vaxt unutmaq olmaz.”

Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə transformasiyaları təkcə qrammatik və ya stilistik qanunauyğunluqların fərqliyi labütləşdirmir. Burada mühüm amillər sırasında milli dilin leksikasına xas olan spesifik xüsusiyyətləri, o cümlədən onların diferensiallığını və qeyri-diferensiallığını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Burada A. Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasının ingilis dilinə tərcüməsi ilə bağlı əhvalatı istər-istəməz xatırlamalı oluruq. İngilis mütərcim müəllifin rus qadınlarının ayaqlarını «ножки» vəsv etdiyi epizodun tərcüməsi zamanı seçim qarşısında qalmışdır. Məlum olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərindən fərqli olaraq rus dilində «рука», «нога» sözləri işlənən zaman ifadənin dəqiq mənası sonadək açılmaz (hand, arm...foot, leg...). Məlum olduğu kimi, ingilis mütərcim sonralar mətnin tərcüməsinə təkrar qayıdaraq öz transfermasiyasını mədəni-tarixi reallıq **kontekstində** tamamlamağa məcbur olmuşdur.

Göründüyü kimi, bədii mətnlərdə tərcümə transformasiyaları kifayət qədər mürəkkəb bədii-estetik və leksik-qrammatik vəzifəni yerinə yetirdiyindən müxtlif növ yaradıcı yanaşmalar tələb edir. Tərcüməçi əsl sənət əsərinin milliliyini nəzərə alaraq onun məhz millilik vasitəsi ilə bəşəri problemləri təsvir etməsini tərcümə oxucularına dürüst çatdırmalıdır. V.Q. Belinski yazırdı ki, “söz ustası öz dühasının məhsulunu hər yerdə hamı tərəfindən tanınmasını istəyirsə, onun yaratdıqlarının formaca milliliyi, məzmunca və ruhən ümumbəşəri ideyalara xidmət eməlidir” (7,440). Təbii ki, əsərin “hər yerdə hamı tərəfindən tanınması” tələbi həm də onun tərcümə variantına aiddir. Axı ədəbiyyat incəsənətin yeganə növüdür ki, tərcüməsiz qeyri-dil mühitində heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Məhz mütərcimin məharətlə tətbiq etdiyi müxtəlif növ transformasiyaların sayəsində əcnəbi dilin oxucuları əsərin bədii-estetik gözəlliklərindən zövq alır, təkrarsız milli koloritini özü üçün kəşv edir.

Məhz elə bu səbəbdən dilin qanunauyğunluqlarını bilmək bəzən kifayət etmir. Ona görə tərcümə edilən dilin daşıyıcılarının mədəniyyət tarixinə, adət-ənənələrinə, düşüncə tərzinə, habelə geniş fon biliklərinə bələdçilik vacibdir. Yalnız bu halda mətnin linqvistik və ekstra-linqvistik mahiyyətini tərcümə dilinin oxucularına çatdırmaq olar:

“..uzaqdan çubuq sapına oxşadırdım, amma akoşkaya yavıq gəldim və diqqətlə baxıb gördüm ki, kəndlilərin əlindəki yan tütəyidir.” (C.Məmmədquluzadə).

Müqayisə edək: «...крестьяне держали в руках какие-то предметы, напоминавшие длинные чубучные мундштуки; подойдя к окну, я увидел, что они держали сивериль, **то есть дудки, на которых обычно играют пастухи**». Tərcüməçi Ə.Şərif məharətlə “təsviri” tərcümə əlavəsini işlətməklə milli realinin məzmununu verə bilmişdir. Bunu müəyyən mənada, həm də tərcümə kompensasiyası hesab etmək olar.

Bütün bu nümunələr bir daha sübut edir ki, orijinaldakı konnotativ asotsasiya özünün parlaq spesifik-milli obrazlılığı ilə ikinci dildə

“deşifrələri”, transfermasiyaları (əlavələri) labütləşdirir. Əks təqdirdə bu təkrarsız gözəlliklər tərcümə oxucuları üçün açılmamış qalardı:

«Мая старая галка, маман, все еще лепечит про женскую эмансипацию; одним глазом смотрит в магилу, а другим – ищет в своих умных книгах зарю новой жизни» (А.П.Чехов «Дядя Ваня»).

Tərcüməyə diqqət yetirək: “Mənim qoca bildirçin anam hələ də qadın azadlığından dəm vurur: bir gözü ilə gora baxır, o birisi ilə ağıllı kitablardan yeni həyatın şəfəqlərini axtarır”.

Ancaq tərcümə praktikası göstərir ki, müqayisə olunan dillərin qanunauyğunluqlarının fərqlənməsi səbəbindən mütərcim sintaktik konstruksiyaların yenidən qurulması ilə semantik baxımdan yaxın analoqlar tapmağa çalışır. Nümunə üçün L.Tolstoyun “Birinci şərabşı” əsərindən bir parçaya baxaq: « ...Тем чертям хорошо, с боярами ли, купцами ли... Там дело известное: покажи боярину шапку соболью да вотчину, прямо его обработал и веди, куда хочешь».

Tərcüməçi S.Qənizadə hədəf və məxəz dillərin fon potensialını müqayisə edib, optimal leksik-qrammatik əvəzətmələr tapmağa cəhd göstərsə də bunlar özünü doğrultmamışdır: “Ах! о biri şeytanların işi asandır, bəyləri, tacirləri aldatmağa nə var ... Вəу (?) tayfası bir elə şeydir ki, bir Buxara (?) bərki ilə bir xəz kürk versən, hər bir əmrinə tabe olar”.

Göründüyü kimi, **predmet mühitini** (предметная ситуация) xarakterizə edən zəngin və rəngarəng milli boyalar, atributlar yersiz “antroponimlər” vasitəsi ilə “kreolizasiyaya”, daha dəqiq desək, bir mədəniyyətin digərini üstələməsinə gətirib çıxarmışdır. Ancaq bəzən də elə hallarla qarşılaşırıq ki, tərcümə konkret anlayışı hərfi və ya ümümləşmiş fomada verməklə kifayətlənir. Başqa sözlə desək, mütərcim fon biliklərinə yetərincə yiyələnmədiyindən orijinalın spesifik xüsusiyyətlərini verməkdən ötrü lazımı rekonstruksiyalara cəhd göstərmir.

Tərcümə strategiyasının əsas məqsədlərindən biri orijinalın nitqinin üslubunu yenidən yaratmaq, onun obrazlılıq qatını mümkün qə-

dər qorumaqdan ibarətdir. Axı bədii ədəbiyyat gerçəkliyi obrazlı şə-kildə əks etdirən bir sənət kimi ikinci dildə lazımı səviyyədə təkrar əks olunmadan təsəvvür edilmir. Bədii əsərlə tərcümə dilində tanış olan oxucu onun estetik tutumu haqda düşünəndə onu orijinal və tərcümə variantlarına ayırmır. Oxucunu hər şeydən öncə əsərin bədii-es-tetik bütövlüyü, personajların təkrarsız nitq əlvanlığı maraqlandırır.

Əlbəttə, əsərin obrazlılıq özünəməxsusluğunun tərcümə həlli son dərəcə çətin vəzifədir. Söhbət ən müxtəlif insan talelərinin, xa-rakterlərinin intəhasız tərəflərinin, incəliklərinin yenidən canlandırıl-masından gedir. Burada linqvisik və ekstralinqvistik faktorların sıx bağlılığının mütərcim tərəfindən diqqətdə saxlanılmasının preoritet vəzifə kimi dəyələndirilməsi ön plana çəkilir. Lev Tolstoy yazırdı ki, “sənət əsərində ən mühüm məsələ onun fokusa bənzəyişli olmasında-dır ki, bütün şualar ya oraya axsın, ya da oradan şölələnsin. Və bu fo-kus sözlə tam izah oluna bilməsin. Bununla da yaxşı əsərin gözəlliyi-nin tam dolğunluğu yalnız onun özündə əksini tapmasındadır.”

Təbii ki, mütərcim müəllif səviyyəsində obrazlı düşüncə tərz-i-nə malik olmalıdır (V.Drayden). Əks təqdirdə hansı tərcümə trans-formsiya edilməsindən aslı olmayaraq orijinalın mənasının və este-tik tərəfinin təhrifi qaçılmazdır. Burada N.Nekrasovun hamımıza məlum maarifçi vəsiyyəti hesab olunan “Səpinçilər” şeirinin tərcü-məsi yada düşür. Həmin tərcümədə azərbaycanlı mütərcim əsərin ideyasını başa düşmədən onun maarifləndirmə çağırışlı və yüksək publisistik pafoslu stilistik xüsusiyyətlərini diqqətdən kənar da-buraxmışdı. Nəticədə əsərin tərcümə variantı taxıl səpən sıravı əkinçi-nin əməyini tərənnüm edən adi bir şerə çevrilmişdi:

*Siz, ey buğda səpən dostlar,
Addımlayın siz irəli,
Gülümsədir bu dövrənizi
İradənin qadır əli.
(Tərcümə B.Vahabzadəninindir)*

Сравни:

*Труд награждается всходами хилыми,
Доброго мало зерна!
Где же вы умелые, с добрыми лицами,
Где же вы, с полными жита кошищами!?
Труд засевающих робко, крупницами,
Двиньте вперед!*

Bir daha qeyd edək ki, tərcümədə spesifik-millî ifadələrin, idiomların, obrazlı frazeologizmlərin və digər bədii təsvir vasitələrinin tərcümədə yenidən yaradılması üçün hər şeydən öncə məxəz mədəniyyətin mənsub olduğu xalqın “məişət həyatını” öyrənmək və qavramaq lazımdır ki, onun incəliklərini daxilən duyasan.

Əlbəttə, bütün bunlarla bərabər tərcümədə, xüsusən də bədii tərcümədə yaradıcılıq duymu deyilən bir anlayış mövcuddur. Tərcümə ilə məşğul olan tanınmış yazıçılarda bu hissiyatın, yaxud duymun yanılması xüsusilə bağışlanılmazdır:

«– Ну-ну, не приbedняйся. В новый дом переехал и все ничего?» (В.Распутин).

Tərcümə variantına diqqət yetirək: “– Di yaxşı, özünü kasıb salma. Təzə evə köçübsən, yenə narazısan?”

Göründüyü kimi, tərcüməçi V.Babanlı burda bir yazıçı kimi heç olmasa “özünü məzlumluğa vurma”, yaxud “özünü yazıqlığa qoyma”, ifadələrini işlətməli idi ki, obrazlılığı saxlasın.

Yeri gəlmişkən, mütərcimin belə yanlışlığı az deyil:

«– А песню-то зачем?

– А так. – Плутоватая улыбка на лице Степана стала еще шире, – Для смака. А то она жизнь прожила и не слыхала, как из подполья песни поют. Некультурный человек».

Müqayisə edək:

“– Маһһи охумақ вәс нәуә лаҙым иди?

– Elə-belə, – Stepanın dodaqlarında titrəyən **xəfif** təbəssüm genişlənilib bütün cöhrəsinə yayıldı, – Kef üçün! Mənim ifritə qayınanam bu dünyanı yorub yola salıb, amma zirzəmidə mahnı oxunduğunu görməyib. **Mədəniyyəti kasıbdı.**” (Kursiv bizimdir – İ.A.).

İstənilən transformasiya orijinalın təkrarsız özəlliklərinin bütün dolğunluğu ilə ikinci dildə saxlanılmasına xidmət etməlidir. M.Qorki yazırdı: “Söz bütün fikirlərin, faktların libasıdır. Faktların arxasında onların sosial fikri, fikirlərin arxasında isə onların hansı məqsəd daşması dayanır” (30.331).

Mütərcim bütün bu ardıcılığın qorunmasını müqəddəs vəzifə kimi sonadək yerinə yetirməkdən ötrü məhz yuxarda sadalanan leksik, qrammatik, hətta ekstralinqvistik transformasiyaların uğurlu tətbiqinə nail olmalıdır.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ PRAKTİK TAPŞIRIQLAR

- I.** Verilmiş mətnləri tərcümə edin və leksik transformasiyaların altından xətt çəkin.
1. Стоял зной. Войска шли по голой степи, окутанные облаками пыли. Наконец, они достигли окрестностей Нахичевани; начались хлопковые поля, баштаны, сады... Завидев войска, крестьяне в ужасе разбежались. И вдруг вдалеке, за садами, столбом взметнулась пыль – это показался отряд кенгерлинских конников, знаменитых своей удалью и храбростью. Отряд Мамед-бека поскакал им навстречу. Засверкали сабли, крики, стоны наполнили все вокруг...
 2. Thanksgiving is celebrated in the USA and Canada. In The USA, it is celebrated on the fourth Thursday in November every year. The Canadians celebrate it on the second Monday in October. It is associated with giving thanks to God. In the beginning people expressed gratitude for the harvest they reaped. It used to be a religious holiday but now it has become a secular celebration. The most important part of the celebration is the dinner which includes the customary turkey served with cranberry sauce, and pumpkin. A lot of business goes on during this holiday. For example, restaurants take advantage of the holiday to sell turkey dinners

II. Verilmiş mətnləri tərcümə edin qrammatik əvəzətmələri qeyd edin.

1. Global warming is the result of human activity. It is characterized by rising temperatures of the oceans and earth's surface causing rise in sea levels and melting of polar ice cover. Apart from that, floods, desertification and excessive snow are also signs of global warming. Global warming causes the rise of another serious problem, known as climate change. Climate change can lead to the development of other harmful effects in our life, such as occurrence of new diseases and change in seasons.
2. À côté de la maison, on peut voir deux ravissants jardins. Ces jardins ont beaucoup de charme. Dans le jardin d'eau, on peut voir le fameux pont japonais. Les arbres, la petite rivière, tout est resté semblable aux peintures de Monet. Claude Monet a habité à Govern, one vile site en Normandy
3. Bu gün Əli və sinif yoldaşları çox gözəl bir Fransız bölgəsinə ekskursiyaya getdilər: Burgundy. Bu, onların son ayda etdikləri ikinci ekskursiyadır. İlk dəfə Lyon şəhərinə getdilər və yaddaqalan bir gün keçirdilər. Randevu saat altıda idi. Əlbəttə ki, bələdçi yarım saat əvvəl gəldi və bütün tələbələr görüş vaxtına hörmətlə yanaşdılar. Təəssüf ki, avtobus 20 dəqiqə gec gəldi və avtobus nəhayət 11.30-da Vezelay'a gəldi.

III.

1. Tərcümədə ixtisarlara və əlavələrə labütləşdirən başlıca səbəblər hansılardır?
2. Leksik tərcümə transformasiyalarını qrammatik transformasiyalardan fərqləndirən cəhətləri göstərin.
3. Tərcümədə leksik və qrammatik əvəzətmələrə aid beş tərcümə nümunəsi göstərin.

TƏRCÜMƏ VAHİDLƏRİ

Nəzəri mənbələrdə tərcümə səviyyələri və ya vahidləri mahiyyət etibarını ilə sinonim kimi qəbul olunur, baxmıyaraq ki, tərcümə mətni bu prosesin gedişatı və məzmununu ilə birlikdə özünəməxsus bir bütövlük kimi götürülür. Təbii ki, bunun əsasında onun üslubunun, ideya məzmununun, habelə strukturunun (kompozisiyasının) orijinalla müqayisədə nə dərəcədə qorunduğunu müəyyənləşdiririk. Ümumiyyətlə, mətnin tərcüməsi istər-istəməz onun müəyyən seqmentlərə bölünməsi ilə müşayət olunur ki, bunu da tərcümə vahidi və ya bəzi hallarda tərcümə səviyyəsi adlandırırlar. Tərcüməşünasların haqlı qənaətinə görə bu seqmentləri o zaman vahid adlandırmaq olar ki, onların hər biri ayrılıqda bölünmür, parçalanmır.

Avropa və rus tərcüməşünasları arasında mətnin hansısa elementlərə bölünməsi məsələsində yekdil fikir mövcud deyil. Başqa sözlə desək, tərcümə vahidi məfhumu heç də bütün mütəxəssislər tərəfindən birmənalı qəbul edilmir. Məsələn, D.Şveyser, V.Retsker və bəzi digər tərcüməşünaslar bunu ümumiyyətlə məqbul saymırlar. B.Komissarov, K.Barxudarov, əksinə, bu məsələyə ən minimal bölgüdən baxmağı tövsiyyə edirlər. Əlbəttə, biz bu gün mütəxəssislərin əksəriyyətinin gəldiyi qənaətlə razlaşmaya bilmərik. Lakin fikrimizcə, vahidlər məsələsinin təzahürünə şifahi və yazılı tərcümə növləri fonunda müqayisəli şəkildə baxılmasının vaxtı çoxdan çatmışdır.

Heç kim üçün sirr deyil ki, mətnin məzmun düzümünün, yaxud fikrin “zəncirinin” şərti olsa da ayrı-ayrı seqmentlərə bölünməsi şifahi və yazılı tərcümələrdə xeyli fərqlənir. Yazılı tərcümədə mümkün olan ən xırda vahidlər şifahi tərcümədə əksər hallarda nəzərə alınmır. Lakin bu heç də fonem səviyyəsində tərcümənin inkarı kimi qəbul edilməməlidir. Məsələn, sinxron tərcümə zamanı kommunikativ şəraitin iştirakçılarından heç kim öz adının, soyadının, ya-

xud vəzifəsinin (titulunun) səhv səslənməsi ilə razlaşa bilməz. Başqa sözlə desək, fonem səviyyəsində tərcümənin prinsiplərinə müvafiq olaraq mütərcim tərcümə transliterasiyalarından və ya transkripsiyalarından istifadə etməli olur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, fonem tərcümə vahidi kimi ən çox mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Belə ki, tərcüməşünasların bir çoxu haqlı olaraq göstərir ki, fonemlər müstəqil semantik tutağa malik olmadığından onları ikinci dilə bir vahid kimi tərcümə etmək mümkün deyil. Çünki burada məntiqi olaraq sual yarana bilər: nəyi (məzmun baxımından) tərcümə edirik? Lakin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi adlar və bütövlükdə, qarşılığı olmayan, yaxud tərcümə olunmayan sözlərin ikinci dildə səsləndirilməsi (yazıda qrafik təsviri) tələb olunur. Əlbəttə, “qrafik təsvir” şərti xarakter daşıyır. Burada yalnız tərcümə dilinin fonoloji sistemindən seçilmiş nisbətən yaxın fonemlərlə kifayətlənməli oluruq. Məsələn, Хəдижə - Хедидже; Мəһərrəm – Магəррəм...

Hər iki tərcümə növündə morfem və söz səviyyəsində tərcümədəki bölgülər əsasən üst-üstə düşür. Ancaq məlum səbəbdən şifahi tərcümədə bu vahid bir qədər də minimumallığa enə bilər. Başqa sözlə desək, sinxron tərcüməyə xas olan zaman məhdudluğu məntiqi olaraq ixtisarlar tələb edir. Məsələn, “– Qapı açıqdır, gəlin!” Tərcüməçi: «-Открыта!» Göründüyü kimi, orijinaldakı üç sözdən ibarət olan fikri şifahi tərcüməçi bir sözlə reseptora çatdırı bilər. Dünya praktikası göstərir ki, sinxronist bir sıra ekstrimal vəziyyətlərdə (müharibə, yanğın, zəlzələ, daşqın..) nə qədər bəsit görünsə də bəzən “beynəlmiləl” statuslu sözü, yaxud ifadəni işlətməklə kifayətlənir. Məsələn, qarşıda gözlənilən təhlükə ilə bağlı kiminsə həyəcan təbili vurması fikrini “SOS”la ifadə edir. (Əlbəttə, bu həmişə olmur). Nəzərə almaq lazımdır ki, sifarişçinin (natiqin) nitq tempindən aslı olaraq, daha dəqiq desək, ona müvafiq olaraq mütərcim onsuz da kiçildilmiş cümlələrini bir sıra hallarda yarımçıq qoyaraq, hətta “nüvə” tutumlu bir sözlə ifadə etməklə növbəti fikri (cümləni) verməyə çalışır.

İstər yazılı və istərsə də şifahi tərcümədə mütərcimin üzləşdiyi çətinliklərin çoxu söz birləşməsi (sabit söz birləşməsi) və cümlə kimi tərcümə vahidləri ilə bağlı olur. Bunun səbələri bir neçədir: a) frazeoloji birləşmələrin, paremioloji vahidlərin spesifik milli və dil xüsusiyyətləri; b) abbreviaturalarla edilmiş ixtisarların açılmasıdakı çətinliklər; c) tərcüməçi-sinxronistin işlətdiyi rəmzlərin (simvolların) fərqliliyi (beynəlxalq və fərdi).

Məsələ burasındadır ki, şifahi və yazılı tərcümədə işlənən ixtisarların özü də bir növ söz birləşməsi kimi spesifik milli olmaqla bərabər həm də zamanla dəyişkənliyi ilə seçilir. Əgər NATO, BMT (OOH), BVF (Beynəlxalq valyuta fondu) – МВФ; ÜST (Ümumdünya səhiyyə təşkilatı) – WHO-BO3 və sairələr olduğu kimi qalıbsa, digərlərin son dövrlərdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər nəticəsində adları yeniləməyə məhkum olmuşdur. Məsələn, son onilliklərə kimi AEA (Azərbaycan Elmlər Akademiyası) indi AMEA (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası) ilə əvəz edildiyindən mütərcimdən çevikliklik tələb edir. Oxşar vəziyyəti ixtisarların, ştampların, klişələrin işlənməsində müşahidə etmək olar. Bu gün tez-tez eşitdiyimiz YZ (Yaşıl zona); YE (Yaşıl enerji); Ak (Ağıllı kənd) və sairələri əcnəbi dillərin mütərcimləri ölkədəki mövcud ictimai-siyasi vəziyyətə bələd olmadan düzgün ekvivalent seçə bilməz. Başqa sözlə desək, abreviaturaların və digər növ ixtisarların özünün də zamanla yenilənməsi faktını hətta təcrübəli mütərcim diqqətdən kənar qoymamalıdır.

Şifahi tərcümədə işlədilmiş simvollar məzmun baxımından sadə və mürəkkəb ola bilər. Məhz elə buna görə onları şərti olaraq hansı tərcümə vahidinə aid olduğunu müyyənləşdirmək olar. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, sabit söz birləşmələri kimi, tərcümənin cümlə səviyyəsində təmsil olunan paremioloji vahidlərini də mütərcim heç də həmişə düzgün qiymətləndirə bilmir. Bu iki halda baş verir. Birincisi, mütərcim orijinalın dilinə yetərinə bələd olmadığından bu bölünməz vahidi adi cümlə kimi qəbul edir və sözbəsöz tərcümə edir: "Bir başa iki qaraz cəfadır" – «Два удара на одну голову – многовато» (Ю.В. Чеменземинли «В крови»). Hərçənd ki, mütərcim

cim rus dilində mövcud olan aşağıdakı qarşılıqlardan istifadə etməli idi: «По дважды и бог за одну вину не карает»; «Одна голова две шапки не носит». İkinci halda mütərcim tərcümə dilini nisbətən zəif bildiyindən həmin dildən orijinaldakı tərcümə vahidinin müvafiq qarşılığını tapıb seçə bimir və hərfi tərcümə ilə kifayətlənir: “Oğrunun yadına daş salma” – «Не напоминай вору о камне» (Дж.Джабарлы «Алмаз»). Burada isə o «Не буди спящего пса, а то укусит» pəremiyasını işlətməli idi.

Doğrudur, tərcümə vahidini müəyyənləşdirən zaman orijinaldakı variantda əsaslanılır. Yəni, onun qarşılığı heç də həmişə sabit söz birləşməsi, yaxud atalar sözü, zərb məsəl olmalı deyil. Lakin bu o zaman məqbul sayıla bilər ki, ifadənin qarşılığı yoxdur: “baş çəkmək” (kiməsə) – «навещать». Digər halda isə mütərcim frazeoloji birləşmələri, yaxud pəremioloji vahidləri ən azından kalka etməməlidir. Heç olmazsa o təsviri tərcümədən istifadə etməlidir.

Tərcümə praktikası göstərir ki, tərcümənin növündən birbaşa aslı olaraq frazeoloji birləşmələrin, o cümlədən pəremioloji vahidlərin tərcüməsi tamamilə fərqli səviyyələrdə reallaşa bilər. Belə ki, şifahi tərcümə zamanı mütərcimin yaşadığı psixoloji gərginlik (auditoriya və ya mikrafon həyəcanı), zaman məhdudluğu ona sərbəst düşünmək, yaxud hansısa məlumat mənbəyinə müraciət etməsinə imkan vermədiyindən onu istər-istəməz ixtisarlara, kalralara, təsviri tərcümələrə məcbur edir. Çünki sinxron tərcüməçi yazılı tərcüməçi kimi öz fəaliyyətində mətnin karektə edilməsi imkanına malik deyil.

Yuxarda gətirilən nümunələrdən görüldüyü kimi, tərcümə vahidləri məfumu yazılı və şifahi tərcümədə bir qədər fərqlənir. Təkrar edək ki, bu məsələnin özü də tərcümə nəzəriyyəçiləri arasında bir mənalı şəkildə təhlil olunmur. Yuxarda da qeyd etdiyimiz kimi, L.S. Barxudarov bu vahidləri fonem, morfem, söz,söz birləşməsi, cümlə və mətn səviyyələrində təqdim edirsə, R.K. Minyar-Beloruçev, V.N. Komissarov tərcümə vahidini mətnin semantik tutuma malik ən minimal, bölünməz hissəsi hesab edirlər, A.Şveyser isə tərcümə vahidi anlayışını ümumiyyətlə qəbul etmir. Qeyd edək ki,

bu fikri qismən B.Ştolse də müdafiə edir. Sonuncular üçün tərcümə mətninin özü bütöv bir vahiddir.

Bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, istər R.K.Minyar-Beloruçev, istərsə də A.Çujakin, S.Spirina əsas diqqəti klişələrə, şamp-lara, simvollara yönəldirlər ki, bu da başlıca olaraq şifahi tərcüməni əhatə edir. Məsələ burasındadır ki, adları çəkilən mütəxəssislərin hər birinin gətirdikləri dəlillər mətiqli olmağı ilə bərabər dolayısı ilə opponentlərini bir növ təkzib edir. Burada ilk növbədə tərcümənin növü ilə, daha dəqiq desək, prinsipi ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlərdən çıxış etmək düzgün olardı. Əlbəttə, yuxarıda sadalanan vahidlərin hamısı həm yazılı və həm də şifahi tərcümədə yer alır. Başqa sözlə desək, elə həmin klişələr, şamp-lar, abbreviaturalar, hətta az da olsa rəmizlər yazılı tərcümədə də rast olunduğu kimi fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə və mətn kimi vahidlər şifahi tərcüməyə də xasdır. Lakin bunlardan hansılarının nə dərəcədə, yaxud hansı intesivliklə konkret tərcümə növündə rast olunmağına, təəsüf ki, əhəmiyyət verilmir. Başqa sözlə desək, tərcümə mətninin seqmentlərə bölünməsi, bu seqmentlərin nə ilə ifadə olunması, yaxud nədən ibarət olması faktı tərcümənin növü ilə konkretləşir.

Məlum olduğu kimi, sürətli yazı şifahi tərcümədəki zaman məhdudluğundan irəli gəlir. Ona görə də sinxronistin rəmzlərdən (simvollarından), ixtisarlardan tez-tez yararlanması təbiidir. Bu rəmizlərin böyük bir qismi mütərcimin “fərdi tərcümə vahididir” desək yanılmazıq. Çünki beynəlxəq miqyasda qəbul olunmuş rəmizlərlə yanaşı onları mütərcim uzun illərin təcrübəsi nəticəsində “icad” etmiş olur. Həmin rəmzlər yalnız ona lazımdır və təbii ki, onları tək-cə mütərcim özü deşifrə edə bilər.

Hər iki növdən olan tərcümə prosesində mütərcimin üzləşdiyi çətinliklərin bir qismi də obrazlı ifadələrin və paremiyaların verilməsi ilə bağlı olur. Obrazlı ifadələrin əksəriyyəti məcazi mənada işlənərək müəyyən emosinslilik ifadə edir və zaman keçdikcə kütləvi informasiya vasitələrində bütöv bir vahidə çevrilir (1, 94-95). Bunların bir çoxu müəyyən zaman kəsiyində yaranmaqla özündə mövcud ictimai-siyasi gerçəkliyin hansısa bir xarakterik əlamətinə bir növ işarə edir:

“Torpağın səsi (çağırışı)” – «Зов земли»; “Qarabağ Azərbaycandır” «Карабаг – Азербайджан»; «Шуша – корона Карабаха»...

Mütərcimin təcrübəsindən, fərdi üslubundan aslı olmayaraq bu ifadələr dəyişməz qalır. Çünki bu vahidlər istər doğma dildə və istərsə də tərcümə dilində özlərinin bölünməzliyi ilə xarakterik pafos ruhunu (“Şəhidlər ölməz, Vətən böllünməz”), bədii-estetik ifadəliliyini (“Baharın nəfəsi”; “Bülbülün fəğanı”; “Sevginin istisi”) və sair xüsusiyyətlərini bütün dolğunluğu ilə əks etdirir.

Son dövrün mühüm elmi nailiyyətlərindən hesab olunan koqnitiv linqvistikanın bir çox kateqoriyaları, yaxud tərkib elementləri, fikrimizcə tərcüməşünaslıq üçün də əhəmiyyətli olardı. Bu fikir nə qədər qəribə görünsə də söyləməyə məntiqi əsas az deyil. Koqnitiv linqvistikadakı **aspekt, freym, obraz** kimi məfumlər özlərinin ifadə tutumuna, koqnitivliyinə görə tərcümə rəmzlərini xatırladır. Mahiyyət etibarını ilə bunların hamısı ayrı-ayrılıqda müyyən məzmun kəsb edir. Əgər koqnitativ linqvistikanın adı çəkilən elementləri ani halda insan beyninə (qığılcam parıltısı tək) təsir etməklə onda bütöv bir lövhə təsəvvürü yaradırsa, şifahi tərcümədə bunlar təxminən eyni funksiyanı yerinə yetirirlər: “sunami”, “kovid”, yaxud “korona”, “böyük qayıdış”...

Tərcümə seqmentinin cümlə səviyyəsində təmsil olması ilə bağlı çətinliklərin kökündə spesifik milli dil amilinin olması sırr deyil. Atalar sözləri və zərb məsəllər əsrlər boyu formalaşaraq özünü mənsub olduğu xalqın həyat praktikasının, dünyagörüşlərinin məntiqi nəticəsi kimi təqdim edir. Burada həmçinin milli dilin leksik, qrammatik, stilistik qanunauyğunluqları da öz əksini tapmışdır. Mütərcimin tərcüməsinin uğuru ilk növbədə mətnin bu qəbildən olan seqmentlərinin adı cümlə deyil, bütöv, bölünməz bir vahid olduğunu yetərincə dəyərləndirməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, onun məzmununu, bədii-estetik tutumunu yalnız tərcümə dilindən müvafiq qarşılığını tapmaqla vermək olar. Tanınmış rus leksikoloqu Q.L. Premyakov yazır ki, istənilən dildəki atalar sözlərinin qarşılığını digər dildə tapmaq olar. Burada mütərcim zahiri (fomal) oxşarlıq axtarmamalıdır. O hər iki dilin bütün lesik qatlarına yetərincə bələd

olmalıdır: “Könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək” – «Любишь кататься, люби и саночки возить».

Bir sıra hallarda ilk baxışda atalar sözləri yığcamlığı və poetik axıcılığı o qədər də seçilmədiyindən təcrübəsiz mütərcimə siravi ifadə kimi görünə bilər. Əyanilik xatirinə aşağıdakı nümunələrə müraçiat edək: «Каждому свое чадо любо». Müqayisə edək: «У всякого свой сын по локоть в золоте, по пояс в серебре, во лбу ясный месяц, в затылке часты звезды» – “Hər kəsə öz balası gözəldir (şirindir)”. Başqa sözlə desək, mütərcim atalar sözlərinin spesifik-milli düşüncə tutumunu, onların fəlsəfi mahiyyətini yetərincə öyrəndikdən sonra müvafiq qarşılıq tapa bilər. Tanınmış Azərbaycan dilçisi İlyas Həmidov qeyd edir ki, “Atalar sözlərinin fəlsəfi mahiyyətindən söz açmaq bu konsepsiyaların daxili dialektikasını şərh etmək deməkdir. Atalar sözləri hər hansı bir ideyanın təmsili, ifadəsidir. İfadə həmişə daxili nəyin isə (varlığın) zahiri nə ilə isə (varlıqla) sintezidir. Belə sintez daxili və zahiri amillərin ayrılmaz vəhdətidir. Bu mənada ideyanın ifadəsi daxili amilin xarici amilə aktiv özüçevrilməsi kimi başa düşülməlidir” (10,5).

Tərcümə praktikasında elə hallar olur ki, tərcümə vahidi kimi artıq nə söz birləşməsi, nə də cümlə kifayət etmir. Mütərcim bütöv mətni bölünməz seqment kimi götürməli olur. Bu daha çox poetik mətnlərin tərcüməsində müşahidə olunur. Mütərcim – şair orijinalı özünün yaradıcı laboratoriyasından keçirib yenidən yaradır. Heç də təsadüfi deyil ki, belə hallarda orijinala tərcümə variantlarının formal baxımdan üst-üstə düşən elementlə çox az müşahidə olunur. Hətta müşahidə olunsaydı belə mövcud mətni hissə-hissə deyil, bölünməz bir vahidlik kimi ikinci dildə yenidən canlandırmaq lazım gəlir. Əks təqdirdə mətnin bədii-estetik tutumu, habelə onun idiya məzmunu ahəngindəki bütövlük heçə enər. Təbii ki, söhbət ilk növbədə lirik janrdan gedir; burada lirik qəhrəmanın həyəcanı, iztirabları, fəlsəfi düşüncələri digər janrlardakı kimi müəyyən süjet, konkret kompozisiya üzrə təsvir olunmur, əksər hallarda mütərcim-şair müəllif qədər həmin qəhrəmanın duyğularını, düşüncələrini daxilən

yenidən yaşayır. Əyanilik üçün yuxarda verdiyimiz nümunəni yenidən xatırlatmaq yerinə düşərdi:

*Şair, gəl əlinə qələm götürmə,
Könlünü gəmirən sözün olmasa,
Şerin bir ürəyi isidə bilməz,
Könlündə közərən közün omasa,
... Sən şair deyilsən, görünməyəni
Görməyi bacaran gözün olmasa.*

Diqqətlə baxsaq görərik ki, Bəxtiyar Vahabzadə bu şeri sanki birnəfəsə söyləmişdir, oradan nəyisə ayıraraq hissə kimi versək lirik təkrir “şərtləri” ilə sıralanmış bu poetik düzümü dağıtmış olardıq. Ona görə də bu düzümü bölmədən bütövlükdə vermək lazım idi:

*Поэт,
оставь свое перо,
Раз слово души не тревожит.
Уголя не вводя в нутро –
Зажечь сердце твой стих не сможет.
... Уменья видеть, если нет
Неявное – ты не поэт.*

Vaxtı ilə Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şerinin rus dilinə edilmiş tərcümələri haqqında tənqidçilər müxtəlif rəylər söyləyəndə müəllif özü bu tərcümə variantları arasında üstünlüyü A.Adalisin tərcüməsinə vermişdir. Şair qeyd etmişdi ki, baxmayaraq ki, bu tərcümə forma və məzmun baxımından orijinaldan fərqli görünür, məhz elə bu mütərcim müəllif ruhunu yetərincə saxlaya bilmişdir. Rus mütərcimi əsərin ideya-məzmun bütövlüyünə və onun müəllif konsepsiyası ilə vəhdətinə nail olmuşdur.

Yuxarda gətirilən nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, tərcümə vahidi, yaxud mətnin seqmentlərə ayrılması məsələsi zahi-

rən nə qədər formal görünsə də nəticə etibar ilə mətnin bütün incəlikləri ilə tərcüməsinə xidmət edir.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

I.

1. Tərcümə vahidlərinə verilən meyarları göstərin.
2. Söz birləşməsi və cümlə səviyyələrində edilən tərcümələri xarakterizə edən leksikanın funksional tərəfini qeyd edin.
3. Bütöv mətn hansı hallarda tərcümə vahidi kimi çıxış edə bilər?

II.

1. Aşağıda verilmiş nümunələri tərcümə edin və oradakı tərcümə vahidlərini müəyyənləşdirin:
Ona bu gün rast gələn köhnə tanışi özünün mənasız söbətleri ilə müsahibini tənqə gətirmişdi;
Hər enişin bir yoxuşu, hər yoxuşun bir enişi var;
От худого семени не жди доброго племени;
Ни кола, ни двора;
Идти, сломя голову.

TƏRCÜMƏDƏ EKSPRESSİVLİK VƏ OBRAZLIQ PROBLEMİ

Tərcümə mətnini təşkil edən sözlər dilin ən müxtəlif leksik qatlarına aid olmaqla rəngarəng sinonimliklə təmsil oluna bilər. Burada mütərcim bir tərəfdən leksikanın funksional-məzmun tutumunu əks etdirməyə, digər tərəfdən ifadənin emosional-obrazlılığını qorumağa çalışır. Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə nəzəriyyə-sində və praktikasında mərkəzi problem kimi mətnin dilinin spesifik xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması məsələsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır. Bəziləri onun üslubunu ön plana çəkməklə daha çox bədii mətnin təsvir özünəməxsusluğunda mövzu və məzmun vəhdətini açmağa səy göstərirlər, digərləri isə yalnız janr xüsusiyyətlərinin tərcümədə dəyərləndirməsi üzərində dayanırlar. Üçüncü qrup mütəxəssisləri ilk növbədə mətində yer almış frazeologizmlərin adekvat tərcümə həlli maraqlandırır.

İstər nəzəri təhlilər və istərsə də mətnin yenidən qurulması sübut edir ki, bu məsələlərin hamısı kompleks şəkildə həll olunmalıdır. Bununla belə, tərcümə praktikasında daha çox ziddiyətlər mətnin obrazlılığının və ya obrazlı frazeologizmlərin ətrafında müşahidə olunur ki, bu da təbiidir. Heç, kim üçün sirr deyil ki, frazeologiya həm leksik-semantik spesifikliyi ilə sırf milli mahiyyət daşıdığından və həm də qrammatik özünəməxsusluğu baxımından onların ikinci dildə yenidən yaradılması böyük çətinliklərlə müşayiət olunur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bədii tərcümədə mətnin dilinin obrazlılığından danışarkən frazeologizmlər ayrılıqda deyil, bütövlükdə digər obrazlılıq faktorları ilə birgə təhlil olunmalıdır. Sonunculara müxtəlif növ aforizmləri, kvaziparemiyalı, müəllif neologizmlərini, jarqonları, sadə xalq danışığı deyimlərini, sakral ifadələri, məcazi mənada işlədilmiş sözləri, personajların “danışan” adlarını, yaxud

ayama ləqəblərini və sairləri aid etmək olar. Təbii ki, mətnin dilinin estetik özəlliklərinin qorunması bu qəbildən olan sözlərin adekvat tərcümə həllini tələb edir. Əks təqdirdə orijinalın məzmununun soyuq və cansız təsviri ilə üzləşməli olarıq.

Şifahi və yazılı nitqin obrazlılığı, yaxud ümumilikdə obraz haqda hələ antik dövrdə, o cümlədən Aristotelin “mimesislərində” (həyatı təlqin etmə) deyilmişdir. Bədii mətnə obrazlılıq dedikdə söz və ifadələrin daxili formalarının canlandırılması yolu ilə məcazi və həqiqi mənalarda işlənərək fikrin ifadəliliyinə hiss olunacaq qədər canlılığına xidmət edir. Obrazlılıq bədii təsvir vasitəsi kimi incəsənətdə ümumbəşəri mahiyyət kəsb etməklə yanaşı, təkrarsız milli-spesifik və estetik dünyaduyumu ilə xarakterizə olunur.

Həç, kim üçün sirr deyil ki, digər janrlarla müqayisədə bədii mətnlərə verilən meyarlar kifayət qədər fərqlidir. Bədii əsərin tərcüməçisi hər şeydən öncə özü üçün mətnin mənsub olduğu milli-mədəni mühitdə obrazlılıq məfusunun spesifikasiyasını aydınlaşdırmalıdır. Yalnız bundan sonra o mətindəki obrazlı sözlərin, yaxud ifadələrin daşdığı poetik funksiyanın saxlanması yolları üzərində düşünə bilər. Əks təqdirdə tərcümə mətninin oxucusunun obrazlılıqdan uzaq, sırası ifadə ilə üzləşməsi qaçılmazdır. Məsələn, ingilis və rus dillərində Bibliyadan götürülmüş “Gate of heaven” – «Врата небесные» (Varlıq 28. 15-17) ifadəsinin etimologiyasını bilməyən mütərcim onu “Səmanın qapısı” kimi tərcümə edib öz işini bitmiş hesab edərdi, baxmayaraq ki, söhbət burada “Haqqın Dərgahından” gedir.

Mütərcim həmçinin bir çox obrazlı frazeologizmlərin variantlığından da xəbərdar olmalıdır ki, tərcümə zamanı optimal variantı seçə bilsin: “Keçinin buynuzu gicişəndə başını çobanın dəyənəyinə sürtər” (“Keçinin əcali gələndə buynuzunu çobanın çomağına sürtər”). Y.V.Çəmənəminlinin “Qan içində” romanındakı bu ifadəni mütərcim N.Kalyagina aşağıdakı kimi vermişdi:” «Ну, Мирза Охан, как говорится, зачешутся у козла рога, так он о пастушьё палку готов башкой тереться», baxmayaraq ki, rus dilində mövcud olan «Сам захотел (смерть), пусть не пеняет – его воля» kimi frazeoloji

ifadə orijinalın məntiqinə daha uyğun olardı. Bir daha xatırladaq ki, belə hallarda kommunikasiyanın məqsədi mütləq nəzərə alınmalıdır.

Yuxarda gətirilmiş çoxsaylı nümunələr bir daha sübut edir ki, gerçəkliyin məntiqi və estetik, yaxud poetik mövqedən mənimsənilməsi fərqli vasitələrlə reallaşır. Əgər dünyanın elmi cəhətdən mənimsənilməsi funksiyası onun məntiqi cəhətdən dərk edilməsindən keçirsə, bədii təfəkkür onu dərk edib yenidən yaratmaqdır. Bədii təfəkkürün başlıca funksiyası müxtəlif növ obrazların, simvolların, məcazların yaradılmasıdır. Aparılan müşahidələrdən aydın olur ki, frazeolji birləşmələrin tərcüməsində daha çox rast olunan qüsurlar onunla bağlıdır ki, tipik frazeolji birləşmələr müəllif yaradıcılığının nəticəsi kimi, fərdi ifadələr qismində qəbul **olunurlar**. Başqa sözlə desək, əsrlərin sınağından çıxmış hazır xalq danışıq ifadəsini tərcümədə orijinal müəllifinin yaradıcılığının məhsulu kimi təqdim edilir: “Vaqif – sürü axsaqsız olmaz, atalar doğru buyurmuş”. «– Без храмой овцы отары не бывает – это еще наши деды говорили... – заметил Вагиф». Belə tərcümə qüsurunun kobudluğu təkcə tərcüməçinin orijinalın dilini bilməməsində, yaxud etinasızlığında deyildir. Məsələ həm də tərcüməçinin öz doğma dilinin imkanlarından lazımcına yararlı bilməməsindədir. Rus dilini bilən hər kəs yuxarıdakı ifadənin ekvivalentini («В семье без урода», yaxud «В семье без дурака») dəfələrlə eşidibdir. Üstəlik də orijinaldan götürülmüş bu birləşmənin atalar sözü olmasını elə mətnin özü də təsdiq edir: “... atalar doğru demişlər”. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, mütərcimlərin böyük əksəriyyətinin orijinalın spesifik-milli ruhunu saxlamaq cəhdini də unutmaq olmaz. Axı, əsrlər boyu formalaşmış belə ifadələrdə konkret xalqın dünya duyumu, düşüncə tərzini özünü daha qabarıq təzahür etdirir.

Dəfələrlə vürğulamışdıq ki, tərcümə prosesində sözün poetik funksiyasının müxtəlif səviyyələrdə reallaşması müşahidə olunur. Bu isə bir daha göstərir ki, obrazlı frazeologizmlərin bir növü kimi, atalar sözləri və zərb məsəllərin yenidən yaradılmasında mütərcimdən yaradıcı imkanlarla yanaşı orijinalın məxsus olduğu xalqın mə-

dəniyyət tarixinə bələdçilik tələb olunur. Atalar sözləri və zərbi-məsəllər – “xalqın tarixinin müstəsna məna dərinliyinə malik olan qısa ifadələrdə inikasıdır”. Bu mühüm fakt onu deməyə əsas verir ki, xalq müdrikliyinin bu cür təcəssümü, xalq təfəkkürünün incə ziynəti özlərinin işlənilməsində və tərcüməsində böyük həssaslıq tələb edir. Tanınmış folklorşünas alimlərin yekdil fikrincə, bunlar məna və poetik forma bütövlüyü ilə və müstəsna sadəliyin mütləq kamilliklə uzlaşmasının klassik ifadəsidir. Hələ əsr yarım öncə dünyaca məşhur leksikoloq və lüğətşünas M.İ. Mixelson kifayət qədər sərbəlliklə faktlarla qeyd edirdi ki, “Atalar sözləri və zərbi-məsəllər – xalq müdrikliyinin çoxəsrlik təcrübəsindən alınmış kvintesensiyasıdır”. Bu paremioloji vahidlərdə hər bir xalqın düşüncə tərzini görmək olar.

Əsl sənətkar öz yaradıcılığında mənsub olduğu xalqın söz xəzinəsindən yararlanaraq, yaxşı bilir ki, onun yazdığı əsərin bütün estetik tutumunu özündə ehtiva edən başlıca amil məhz həmin dildir. Müəllif təsvir obyektini kimi seçdiyi sahəni, öz düşüncəsində dolandırıldığı ideyanı məhz sözün hüsnü ilə reallaşdırır. Bu gözəlliyə ilk növbədə, obrazlığın sayəsində şahid olduğumuzu mütərcim unutmamalıdır. Əlbəttə, heç kim üçün sirt deyil ki, frazeoloji birləşmənin adekvat şəkildə verilməsi tərcümədə bu ifadənin mümkün məna və stilistik yükünün qorunmasını nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, ən azından aşağıdakı aspektlərin verilməsi labüddür:

a) İfadənin əsas məzmunu, yəni gerçəklik haqqında bu və ya digər mülahizə. Məsələn, «Ахмед-бек выскочил при этом слове и стал вне себя метаться по комнате».

b) İfadənin əlavə mənası, yəni ifadənin birbaşa mahiyyətindən gələn deyil, onun sosial mahiyyəti ilə bağlı tərəfi. Məsələn, «Это еще наши деды говорили».

c) İfadənin aktuallaşmış mənası, yəni hazırkı kontekstdə frazeoloji ifadənin elementlərindən birinin məna çalarları. Məsələn, «Хозяин без милости» (“Qul xətasız olmaz, ağa kərəmsiz”).

d) Dillər arasındakı fərqlə emosional-ekspressiv mahiyyətin əsas, yaxud yardımçı olmasını nəzərə almaq. Məsələn, «Народу было полно, иголку брось – не упадет».

Bədii əsərin təsvir vasitələrinin ifadə əlvanlığı üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, yüz faizlik ekvivalentlik çox az hallarda mövcud olur. Bu hər şeydən öncə dillərin fərqi ilə, onu daşıyan xalqın düşüncə tərzilə bağlıdır. Bəzən tərcüməçi belə ekvivalentliyi hərfi tərcümə ilə qorumağa çalışsa da tərcümə dilinin oxucuları orijinal oxucuları qədər həmin ifadənin emosional və məzmun tutumunu hiss etmirlər. Bu barədə professor İlyas Həmidovun fikirləri xüsusilə əhəmiyyətlidir: “Dilin paremioloji fondunu təşkil edən vahidlərin (atalar sözlərinin, zərbi məsəllərin, tapmacaların və s.) elmi-nəzəri araşdırılmasında meydana çıxan problemlərin ən başlıcası adı çəkilən kəlamların fəlsəfi (qnesoloji) xarakteristikasıdır”. Alim haqlı olaraq qeyd edir ki, atalar sözləri sotsinmun mücərrəd (kateqorial) təfəkkürü səviyyəsində formalaşan və işlənən dil vahidləri olduğundan, dilin əsas sistemli funksiyaları və işlənən dil vahidləri kimi, dildə ictimai-sosial təcrübənin sintezini və konsentrasiyasını yerinə yetirir. Bu vahidlərin ümumiləşdirilmiş məna strukturu ayrıca bir faktın, hadisənin ümumən tipik olması səbəbindən həmin situasiyanın simvolu kimi dərk olunur və bu situasiyanın konseptual səviyyəyə yüksəlməsi üzərində qurulur.

Mətnin dilində ifadə əlvanlığı, yaxud obrazlılığın yaranmasında bəzən publisistikanın (xüsusi-elmi, qəzet-jurnal və s.) ən müxtəlif sahələrindən olan ifadələrin nitqə düşməsi təbii haldır: “reanimasiya”, “intensiv terapiya”, “şok”.... Məsələn, “Qonşu ölkə siyasətçiləri biabırçı məğlubiyyətin şoku altındadır, onlara intensiv terapiya lazımdır” – «Политики соседней страны находятся под шоком позорного поражения, они нуждаются в интенсивной терапии». Qəzet materiallarından götürülmüş bu adi nümunə yuxarıda qeyd olunanları bir daha təstiqləyir.

Dilçilik elminin nisbətən gənc sahəsi olan koqnitiv linqivistikanın obraz, freym, konsept kimi bir çox kateqoriyaları bizdə obrazlılıq haqda olan təsəvvürlərimizi bir qədər də genişləndirmək imkanını yaradır. *Tanınmış* rus alimi V.A. Maslovanın təbrincə desək, “konsept dünyanın sözlə təsviri, yaxud portreti olmaqla” konkret

mədəni-etnik kollektivin yaddaşında çoxlu informasiyanın sistemləşməsinin, nizama salınmasının nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. (17,11).

Aparılan araşdırmaların nəticələri göstərir ki, əhatə dairəsinə və məzmununa görə konseptuallaşmanı mütəxəssislər müvafiq konsept-mühitlərə bölürlər ki, bunların da arasında dini konseptlər xüsusi çəkiyə malikdirlər. Bu da təbiidir. Bəşər tarixində ta qədimdən insanla təbiətin qarşılıqlı münasibətləri insan şüurunda daima gözəgörünən və gözəgörünməz fəvqə qüvvələrlə əlaqəli şəkildə təzahür olunur. Başqa sözlə desək, səriştəli mütərcim bilir ki, yaranışın hansı səmavi mizan – tərəzi ilə idarə olunması konsepsiyası bütün oxşarlıqları ilə yanaşı hər xalqda, həmin xalqın mənsub olduğu etnik və dini mühitin spesifikasiyası ilə fərqlidir. Məsələn, vaxtı ilə “ənəlhəq” və “həqq aşıqlı-yı” anlayışlarının yorumu (traktovkası) rəsmi islam ideoloqlarına Allaha şəriqliyin amansız cəzalandırma imkanını vermişdi.

Xalqın dini inancları onun düşüncə tərzinin tərkib hissəsidir. Məsələn, Azərbaycan mühitində yuxarda qeyd olunan nümunələrdən biri də İsa peyğəmbərlə bağlı sakral və bədii mətnlərdə yer almış yanaşmaları göstərmək olar. Mütərcim unutmamalıdır ki, müqəddəsliyinə ifadə olunan böyük ehtiramla bərabər islamda İsa Məsihə münasibət bütövlükdə xristian etiksindən fərqlənir: Allah təkdir! (Maidə surəsi. 75, 116). Qeyd olunanın məntiqi nəticəsi kimi, bu faktı müsəlman azərbaycanlıların və xristian xalqların (o cümlədən ingilislərin) dilində Onun adlarındakı incəliklər də sübut edir: Yaradan, Tanrı, Allah – Greater, Lord, Father, God və Son of God, (buradan da Сын Божий, Отец – ruslarda и Святой дух). Analoji fərqli konseptual çalarları hamımızın əcdadı Adəm əleysalama Yaradanın qadağan etdiyi meyvənin adı və həmin bitginin törətdiyi fəsad haqqındakı ifadələrə də aid etmək olar: “Adams apple”, “forbidden fruit” – “buğda”...

Əldə olunan çoxsaylı faktlar göstərir ki, mütərcim bədii ədəbiyyata daxil olmuş digər növ mifoloji obrazların mənşəyini, mahiyyətini yetərincə bilmədiyi halda onların mənası təhrif oluna bilər: «ноебовские слезы» – “Noeboyun göz yaşları”, yaxud “timsah

yaşları” orijinalın əsl mahiyyətini sonadək açmır. Ancaq mifoloji mənşəli elə ifadələr də var ki, onların şərhinə ehtiyac qalmır, çünki onlar artıq “beynəlmiləl” status almışlar. Məsələn, İsrafil (yaxud İsrafilin suru) – «Габриил, Yusif – Иосиф прекрасный», “Qordeyev düyünü” – «Гордеев узел», “Axillesin dabanı” – «Ахиллесовая пятка»...». Başqa sözlə desək, mütərcim ənənəvi yanaşmalarla bərabər dövrün tələblərini də nəzərdən qaçırmamalıdır.

Bədii tərcümədə, mifik mənşəli obrazlı ifadələrin elementlərinin tərcüməsində tərcümə mətninin oxucularının, yaxud reseptorlarının səviyyəsi heç də həmişə nəzərə alınmır. Yəni, sadəcə olaraq həmin adların təhrif olunmuş transkripsiya (və ya transliterasiya) şəklində tərcümə variantında təkrarlanması ilə kifayətlənilir. Bunu şifahi xalq yaradıcılığında olan aşağıdakı bəndin tərcüməsində də görmək olar:

*Ağ üzdə busə tək gərək
Ərənlər İsatək gərək
Gözəllər Nisatək gərək
Telli də olur, telsiz də olur.*

Müqayisə edək:

*Мужчина, будь честнее, чем Иса,
А девушка – прекрасней, чем Ниса,
Хотя я знаю, у нее глаза
Светлы бывают и черны бывают.
(Перевод В.Самойлова)*

Aydın məsələdir ki, rusdilli oxucuların çoxu İsa və Ниса-nın kim olduğundan bixəbər də ola bilərlər. Beləliklə, yuxarıda gətirilən çoxsaylı nümunələr bir daha göstərirdi ki, folklor janrlarının tərcüməsi həm leksik-semantik və həm də mədəni-tarixi amillərin güclü təsirinə məruz qalır.

Tərcüməşünasların apardıqları müqayisəli araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, mifoloji mətnlərin tərcüməsi digər folklor janrlarından iki başlıca cəhəti ilə fərqlənir. Daha dəqiq desək, bu janra aid olan mətnlər tərcümədə bir qədər fərqli yanaşma tələb edir. Bu bir tərəfdən həmin mətnlərin leksik tərkibinin arxaikliyi, məcazlıq xüsusiyyəti ilə, habelə bəzi sözlərin fərqli semantik çalarlar alması, yaxud tamamilə aktiv nitq prosesindən düşməsi ilə əlaqəlidir. Digər tərəfdən mifologiyaya xas olan personajların (tanrıların) genealogiyası ilə bağlı olur.

Germenevtika elmi sübut edir ki, qədim mətnlərin əksəriyyəti bugün tamamilə fərqli üslubda görünür. Onları ənənəvi ifadə, nəql üslubu ilə qəbul etmək bəzən məzmunu yad təsəvvürə gətirib çıxara bilər. Məsələn, orta nəslin nümayəndələri qədim tibet reseptlərinin tərcüməsi ilə bağlı əhvalatları yaxşı xatırlayırlar. Oxşar fikri bir çox mifoloji sujetlərə, sabitləşmiş (frazeoloji status almış) ifadələrə də aid etmək olar.

Təcrübə göstərir ki, mifik mətnlərin leksikasının funksional tutumunu bugün heç də hamımız düzgün dəyərləndirə bilmirik. Yəqin elə bu səbəbdən əksər miflərin tərcüməçiləri həm də onların tədqiqatçısı kimi çıxış edir. V.Kramerin haqlı qənaətinə görə tədqiqatçı-mütərcim bu və ya digər ifadənin hansı kontekstdə və hansı mənada işlədildiyini digər mütəxəssislərdən daha düzgün başa düşər. Bu baxımdan alimin konkretlik məqsədi ilə şumer-akqat, hind, ərəb, yunan əsəirlərindən gətirdiyi nümunələr olduqca maraqlıdır.

İstər ədəbiyyatşünaslıq və istərsə də tərcüməşünaslıq baxımından ədəbi əsərə verilən tələblər üst-üstə düşür. Bədii mətnin spesifikasiyasından məlumdur ki, təhkiyəni aparən şəxsin səsinin eşidilməsi, müəlliflə obrazın səsinin bir-birinə qovuşması, sözün təsviri imkanlarının genişliyi və çoxsahəliliyi nəsr dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Çünki bədii ədəbiyyatda söz təsvir vasitəsidir və təsvir edilən predmet sözlə ifadə olunur. Eyni zamanda, nərsdə təsvirlə göstərmək, mənzərə yaratmaq sintezləşir, yazıçının və surətin dili fərdiləşəndə ikisəslilik, müstəqillik yaranır. Vasitəsiz nitq predmeti,

hadisə və əhvalatı canlı və dəqiq ifadə edir. Ayrı-ayrı personajın nitqi fərdiləşəndə, fərdiləşmiş dil yarananda, surətlər silsiləsinin söhbət və mükəllimələrini sənətkar söyləməsi müəyyən edəndə, obraz yazıçının səsinə və danışığı tərzini daşıyanda əsərin məzmun-forması dinamikləşir, təsiri bədii bütövlük əldə edir.

Şüdhə yox ki,obrazlı frazeoloji birləşmələrə, mətndə müəllif nitqindən daha çox personajların dilində rast gəlinir. İfadələrin xarakteri və məzmunu bu və ya digər şəkildə personajın nitq xarakteristikasını, dil özünəməxsusluğunu göstərir. Qəhrəmanın tam portreti əslində, onun hərəkətləri ilə, nitqinin vəhdəti ilə təsvir olunur. Tərcümədə bu vacib faktorun saxlanması mühüm şərtidir. Bəzən bədii əsərdə müəllif xalq müdrikliyinin duzlu və məzəli təmsilçisi kimi konkret bir surəti daha canlı və yadda qalan etməyə səy göstərdiyini mütərcim nəzərdən qaçırmamalıdır. Həmin obrazlardan bəzilərinin bir qədər komik səpkidə verməsinə baxmayaraq onların nitqindəki (Məsələn, M.Şoloxovun “Sakit Don” romanındakı Ded Şukarı) natamam cümlələr, yarımçıq, hətta tam anlaşılmayan sözlər kifayət qədər canlı və ifadəli görünür.Oxşar xalq müdrikliyi ilə qarşımızda Y.V. Çəmənzəminlinin yaratdığı Kazım obrazı (“Qan içində”) canlanır. Bu koloritli obrazın dili başdan-başa atalar sözləri, zərb-məsəllər və oforizmlərlə doludur. Elə götürək müasir uşaq ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Zahid Xəlilin uşaq nitqinin köməyi ilə yaratdığı canlı lövhələri.

Bədii mətnin tərcüməçisi bütün bu qəbildən olan obrazların nitqinin üslubunu saxlamaq üçün xeyli əmək sərf etməli olur. Məsələn, Y.V. Çəmənzəminlinin əsərlərinin mütərciminin uğuru məhz onun nitqindəki frazeoloji birləşmələrin hərfi tərcüməsini deyil, ekvivalentini verməyə çalışmasındadır. Nümunə üçün onların bir neçəsini göstərmək yerinə düşərdi: “Xanla bostan əkənin tağı çiyində bitər” – «Кто с ханом бахчу засевает, у того урожай со спины снимают»; “Azacıq aşım, ağrımaz başım” – «Пускай брюхо пусто, лишь бы забот не густо»; “Könlü balıq istəyənin quyuğu suda gəgək” — «Любишь кататься,люби саночки возить» или «Любишь мед – переноси и пчелиное жало».

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, idiomatik birləşmələrin tərcüməsində qarşıya çıxan əsas maneələr frazeoloji birləşmələrin məxsus olduqları dillərin təkrarsız milli səciyyəsi, leksik-qrammatik qanunauyğunluqları ilə bağlıdır. A.N.Qvozdev qeyd edirdi ki, “İdiomların ümumi üslubi mənaları bununla izah olunur ki, onlar sözlərin və söz birləşmələrinin sinonimi kimi çıxış edərək dilin leksikasını zənginləşdirir. Bundan başqa idiomlar rus dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini saxlayır belə ki, bunların başqa dillərdə hərfən qarşılığı yoxdur (adətən, başqa dillərə tərcümə edilməzliklər), nitqdə milli səciyyənin parlaq ifadələrini təmin edir”: “Köhnə bazara təzə nırx qoma” müqayisə et «В чужой монастырь со свими уставами не ходят»

Ədəbi janrlarda gerçəkliyin obrazlı təsviri müəllif qədər mütərcimdən də geniş yaradıcılıq axtarırları tələb edir. Bədi əsərdə müəllif üslubundan aslı olaraq bəzən mütərcim ayrı-ayrı sözlərin deyil, aforizm və frazeologizmlərlə zəngin olan bütöv epizodu yenidən yaratmalı olur: «... Ну ладно, напялил я свою грязную папаху, иду дальше, вдруг вижу люди чего-то все в один двор сворачивают. Что, спрашиваю, думаю, – кстати, зайди. Сочувствие выражаю. А за одно, силы подкреплю поминальным пловом! Захожу, присаживаюсь. И вдруг вижу: встает один из гостей, подходит ко мне, сочувствие выражает. Я, малость, опешил. Или думаю, они здесь все чумовые, или это я спятил... А оказывается, в том городе такой порядок: в знак траура папаху грязью мажут».

Bəbi mətnin tərcüməçi bilməlidir ki, atalar sözlərinin fəlsəfi mahiyyətini saxlamaq bu konstruksiyaların daxili dialektikasını ikinci dildə şərh etmək deməkdir. Atalar sözləri hər hansı bir ideyanın təmsili, ifadəsidir. İfadə həmişə daxilən nəyin isə (varlığın) zahiri nə iləsə (varlıqla) sintezidir. Belə sintez daxili və zahiri amillərin ayrılmaz vəhdətidir. Bu mənada ideyanın ifadəsi daxili amilin xarici amilə aktiv özüçevrilməsi kimi başa düşülməlidir. Başqa sözlə desək, atalar sözlərindəki dərin dialektikanın əsası ilk növbədə, zahiri amilin (formanın) daxili mən ilə toqquşub “eyniləşməsindən”

irəli gəlir. Bu proses simvolun, simvolik işarələrin meydana çıxmasında, formalaşmasında əsas rol oynayan amilə çevrilir və nəticə etibarlı ilə didaktik tutumlu aksiomatik deyimin şahidi olur.

Qeyd edək ki, zahiri amillə daxili amilin tərcümədə mümkün ziddiyətini digər növ obrazlı ifadələrn verilməsində də aradan qaldırmaq olar. Məsələn, sakral mənşəli «терновый венец» ifadəsini Azərbaycan dilində “tikanlı tac” kimi işlədən zaman dini-tarixi təvəsilata varmadan, onun ağır işgəncə simvolu olduğunu tərcümə əlavəsi ilə vurğulanmalıdır.

Faktiki olaraq hər iki dilin leksik tərkibinin incəliklərinə bələd olan mütərcim sərbəst söz birləşmələri ilə frazeoloji birləşmələri müqayisə edərək sonunculardakı vahidliyi, monolitliyi düzgün qiymətləndirə bilər. Bu monolitliyin həm mənə, mündəricə və həm də sintaktik konstruksiya səviyyələrində təzahürünü onlar səthi deyil, ruhən duymalıdır. Başqa sözlə desək, mütərcim frazeoloji birləşmələri təşkil edən komponentlər arasındakı əlaqələrin bağlılıq səviyyəsinə görə üç növə bölündüyünü daima diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Söhbət burada sabit frazeoloji birləşmədən tutmuş sabit metaforik birləşmədən və idiomlardan gedir. Tələbələr bilməlidirlər ki, birinci və ikinci qrup birləşmələrə aid olan komponentlərin ilkin mənası müasir oxucular tərəfindən hələ də anlaşılandır. Ancaq üçüncü qrupa aid olan birləşmələrdə komponentlərin mənə motivliyi artıq itmiş, leksik – qrammatik baxımdan daha çox deformasiyaya, yaxud köklü dəyişikliklərə uğramışdır.

Nəhayət, bütün bu sadalananlara əsaslanaraq bir daha qeyd edək ki, tərcümə nöqtəyi – nəzərindən frazeoloji vahidləri təşkil edən elementlərin mənə bütövlüyü yaxud mənə fərqliliyi, motivliyi, habelə stilistik əlvanlığı həlledici mahiyyət kəsb edir.

Sözün poetik tutumu onun işlədilmə mexanizmi ilə birbaşa bağlıdır. Danışıqda və bədii mətində sözün metaforik mənada işlədilməsi onun poetik funksiyasının təzahürüdür. Canlılara xas olan əlamətin cansızlara aid edilməsi: qəzəbli adam – qəzəbli dəniz (злой человек – злое море), yaxud əksinə: soyuq su – soyuq adam (холодная вода –

холодный человек). Bəzən obrazlılıq xatirinə bunların bir növ qarşılığı ilə üzvləşirik: туманная гора – туманная мысль (dumanlı dağ – dumanlı fikir), başım dumanlandı – галава затуманилась.

Dilin inkişafı bir sıra sabit birləşmələrin okkazional formalarının yaranması yolu ilə ifadədə yeni rəngarəngliyə gətirib çıxarmışdır. R.Əmrahova haqlı olaraq yazır: “Paremlərin tərcümə yollarından danışarkən müasir publisistikada və bədii ədəbiyyatda (xüsusən də personajların dilində) yer almış bir qrup paremioloji vahidlərin qeyri-sistemli yaxud okkazional formalarının linqvo-stilistik xüsusiyyətlərdən də yan keçmək olmaz. Kvaziparemiyalar adlanan bu ifadələrin işlənmə prinsiplərinə (funksional yükünə), onların sintaktik və semantik strukturlarının mənşəyinə yetəncə bələd olmaq tərcüməçi üçün başlıca şərtlərdəndir.” (8,15).

Müşahidələr göstərir ki, müasir publisistikada kvaziparemiyaların modifikasiyası, omonimliyi, sinonimliyi, çoxmənalılığı kifayət qədər müxtəlif ola bilər: Бедность не порох, не взорвется («Зеркало»). Oxşar mənzərəni bədii ədəbiyyatın satirik və yumoristik janrlarında müşahidə etməyə artıq çoxdan alışmışıq:

“Məhəllə uşaqları bir tərpkdən min çəpiyə qədər oğlana elə bir dərs verdilər ki, dadı onun yanağından heç vaxt getməyəcəkdir” (S.Dağlı).

“Gedin ağızınızın qatığını silin” (İ.Şıxlı).

Göründüyü kimi, kvaziparemlərlə atalar sözləri və zərb-məsəllər arasında mövcud olan omonimlik və çoxmənalılıq nisbətləri tərcümə prosesinə əngəl törədən başlıca amillərdəndir, bunları da mütərcim ayrd etməyi bacarmalıdır.

Mütərcim unutmamalıdır ki, bədii əsər müəllifi sözü seçərkən onu təfəkküründə cilalandırır və estetik tutum verməyə çalışır. O hər vasitə ilə yeknəsəklikdən, yorucu, ağır nitqdən qaçmağı bacarmırsa onun əsəri gerçəkliyin obrazlı ifadəsi, deyil cansız faktların konstatastiyasıdır. Böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoy bu barədə məktublarından birində deyirdi: “Əgər mən şah olsaydım, belə bir qanun qoyardım. İstifadə etdiyi sözün mənasını izah edə bilməyən yazıçı əsər yazmaq hüququndan məhrum edilir və yüz çubuq zərbəsi qazanır”.

Heç şübhəsiz, anoloji tələbi bədii mətnin tərcüməçisi haqda da söyləmək olar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tərcüməçi qüsurlarının bir qismi də məhz mütərcimin orijinaldakı məcazları, çoxmənalı sözləri yetərincə dəyərləndirə bilməməsi ilə bağlı olur.

Bədii əsərdə çoxmənalı sözlər, məcazlar və məcazların növləri semantik mənaya təsir göstərir və nəticədə fikir obrazlı ifadə olunur. Çoxmənalı sözün mənalarından biri və ya bir neçəsi bədii mətnə müəyyənləşir, niyyət və arzunun, duyğu və düşüncənin açılmasına yönəlir. Sözün çoxmənalılığı, rəng və çalar müxtəlifliyini yazıçı sözün ilk mənasından leksik-semantik özəkdən yaradır. O, çoxmənalı sözün biri ən münasibi ilə söyləməkdə və fikrin ifadəsində əsas reallaşdırıcı vahidi – cümləni **dolğunlaşdırır**, dilin dinamikliyini, elastikliyini və ifadəliyini artırmağa, təsirli üslubi boyalar yaratmağa çalışır ki, bu da tərcümədə lazımı ekvivalentliklə **tamamlana** bilər.

Əvvəlki paraqraflarda qeyd etdiyimiz kimi, bədii ədəbiyyatda konkret əsərin qayəsini gücləndirən amillərdən biri də bəzi şəxslərin danışan adlarıdır, yaxud ayama ləqəbləridir ki, bunların da tərcüməsi mütərcimdən fərqli yanaşmalar tələb edir: Manilov, Sobakeviç (N. Qoqol) Məntiq Qasanoviç (M. İbrahimov), Hoqqabazov, Nöqtələrov, Gülümsərov, Kələkbazov və s. Bunlardan bəzilərinin mahiyyəti haqqında oxucu mətnin özündə təsəvvür əldə etdiyi halda, digərləri barədə mütərcim buna yaradıcı şəkildə nail olmağa çalışır. Bu baxımdan Çingiz Hüseynovun “Məhəmməd, Məmməd, Məmiş” romanının müəllif tərcüməsi zamanı tərcümə tapıntıları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu uğurlu mütərcim priyomları barədə növbəti paraqraflarda ətraflı danışacağıq.

Bədii tərcümədə məcazlardan, çoxmənalı sözlərdən və leksik-üslubi kateqoriyalardan – omonim, sinonim və antonimlərdən düzgün, zəruri və qrammatik səlislik ilə istifadə bədiiliyin ilkin vacib şərtlərindəndir. Leksik-üslubi kateqoriyalar məzmunlu, ekspressiv üslubi vasitələrdir. Onlar bədii dilə müxtəliflik və rəngarənglik, çeviklik və oynaqlıq gətirir, onun emosionallığını, fikrin ifadə imkanını artırır. Bu sırada antonimlərin təzadlı, fərqli həyati müqayisələrə ge-

niş imkan verməsi, omonimlərin isə bədii dildə müxtəlif formalara uyğunlaşaraq işlədilməsi xüsusi ilə əhəmiyyətlidir. Yazıçı üslubi məqsədlə əlaqədar həm də müxtəlif növlü omonimlərin birini digərinə qarşı istifadə edir. Lakin bədii dildə omonimlərin üslubi işlənməsi bununla qurtarmır. Burada ümumi dil omonimləri ilə yanaşı, xüsusi şəraitə **uyğun** üslubi omonimlərin də əmələ gəlməsi mümkündür.

Məlum olduğu kimi kontekstual omonimlər bir cür səslənən, lakin müxtəlif cür yazılan söz və söz birləşməsidir ki, bunlar hər dəfə bədii əsərin ümumi məzmununa uyğun yaranır və həmin əsərdən kənarında omonim hesab edilmir. Xarakter etibarilə bu cür omonimlər orijinal formaya və yüksək ifadəliyə malik olur və məhz elə buna görə də onlara əsasən lirik məzmunlu həyatı lövhələrdə təsadüf edilir. Kontekstual omonimlər əsasında yaranmış bayatı, şeir və təcnislər yüksək bədii keyfiyyət daşıyır.

Həm sənətkarın və həm də obrazların dilində məcazların bol-bol işlənməsi ilk baxışda adi görünsə də, məqamı gələndə zəruri haldır, çünki bu bədiiyin başlıca tələblərindədir. Dildə məcazi məna məfhumlarının müqayisə və qarşılaşdırılmasından, sözlərin həqiqi-nominativ mənalarından yaranır; yeni məcazın komponentinin biri həqiqi, digəri məcazi mənada işlənir.

Bədii ədəbiyyatda məcaz yaratmaq, məfhumları qarşılaşdırmaq sənətkardan istedad, bədii hünər tələb edir. Bir də qarşılaşdırılan əşyaların oxşar, müştərək cəhətləri, onların arasında zaman və məkan əlaqəsi olmalıdır. Əhvalatın, hərəkətin, prosesin və keyfiyyətin müəyyən bir xüsusiyyətinin, müəyyən bir əlamətinin digərinə keçməsidir. Əyanilik üçün Teodor Drayzerin “Cenni Herhardt” romanının birinci fəslində Cenni ilə anasının iş məqsədi ilə mehmanxanaya gəlməsi epizoduna müraciət edək. Müəllif bu məsum qadınların çəkdikləri maddi sıxıntıları inandırıcı göstərmək üçün çox uğurlu bir məcaz işlətməmişdir:

“Poverty was driving them”. Burada göründüyü kimi, abstrakt məna kəsb edən “poverty” – ehtiyac sözünə canlılara xas əlamət verilmişdir, yəni “gətirmək” imkanı. Azərbaycan tərcüməçisinin mü-

raciət etdiyivastəçi dil kimi, rus variantında olan mətndə bu ifadənin obrazlı mənası əsasən saxlanılmışdır. N.Qal və M.Loriye cümləni belə tərcümə etmişlər, «этих женщин привела сюда нужда».

Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümədə də (mütərcim Cəfər Bağır-dır) həmin ifadə özünün düzgün əksini tapmışdır. “Bu qadınları ehtiyac buraya gətirmişdir”. Lakin qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ingilis dilin-dəki “derivi” sözünə rus dilində daha çox «гнать», yəni “qovmaq”, “qovub gətirmək” anlamı kontekstin ruhunu dolğun verə bilərdi.

Tərcümədə mətnin stilistik interpretasiyası ekvivalentlik və ya adekvatlıq formasında özünü təzahür etdirməsinə məntiqi, semantik, psixoloji mövqedən baxılsa da bu amil ümumilikdə dil səviyyəsində araşdırılır. Məsələn, leksikoqrafiya çərçivəsində bir dilin vahidinin ekvivalentliyi konkret mətnə aid olması ilə məhdudlaşmır; bunlara bütün dilin xarakterik leksik sistemi kontekstində baxılır. Bəzi mütə-xəssislər mətnin qurulmasında semantik və struktur baxımdan yeni-dən kodlaşmasını nəzərə almırlar. Lakin daxili yenidən kodlaşmanın tipik nümunəsi sayılan **metaforlar** tək-cə semantik aspekt kimi deyil, həm də stilistik aspekt kimi əhəmiyyətlidir. Buna görə də ekvi-valentliyi mətnin struktur səviyyəsində axtarmaq lazımdır. Yalnız bu səviyyədə mətn həmcins üslub yaranması kimi bir dildən ikincisi-nə keçə bilər.

Şifahi xalq yaradıcılığının mühüm hissəsini təşkil edən aşıq poeziyasında, xüsusən də dastanlarda təmsil olunan obrazlılıq həm nəsr və həm də nəzm şəklində mövcud olmasından mütərcimdən poetik yaradıcılıq məharəti ilə yanaşı üslub çevikliyi də tələb edir. Məhz elə bu səbəbdən belə janrların tərcüməçisi hər şeydən öncə is-tedadlı şair olmalıdır.

Məlum olduğu kimi, poetik tərcümə sırf yaradıcı xarakter da-şıyır. Dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, poeziyanın tərcüməsi nəsr-dən köklü şəkildə fərqlənir. “Əgər nəsr tərcüməçisi orijinal müəllifinin quludursa, o poeziyada müəllifin rəqibidir” (V.A.Jukovski). Başqa sözlə desək, poetik janrların tərcüməsi üçün dili kamil bilmək kifə-yət etmir. Mütərcim ilk növbədə orijinalın məxsus olduğu xalqın şer

mədəniyyətinə, spesifik poeziya ənənələrinə yetərincə bələd olmalıdır. Tərcüməşünas A.Şveyser yazır ki, alman dilindəki obrazlılıq o dərəcədə geniş təmsil olunmuşdur ki, onu tərcümədə əks etdirmək müşkülə çevrilir. Oxşar fikri Azərbaycan xalq poetik janrlarına da aid etmək olar. Yəqin elə bu səbəbdən də belə mətnlərin tərcüməsində lazımı uğuru, hətta istedadlı mütərcimlər belə heç də həmişə əldə edə bilmir.

Bu işdə poetik istedadla yanaşı fon biliklərinə də bələd olmaq gərəkdir.

Şifahi xalq yaradıcılığının tərkib hissəsi sayılan Azərbaycan xalq dastanlarındakı şeirlərə xas olan rəngarəng təkrirlər, assonanslar mətnə xüsusi ahəng, cəng ovqatı verməklə onun ideya məzmununu, estetik tutumunu son dərəcə genişləndirir:

*Çənlibəldən laçın gəlib,
Qollarını açın gəlib,
Qabağından qaçın gəlib,
Nər girər meydana indi.
(“Koroğlu” dastanı)*

Tərcümədə bu xüsusiyyəti mütərcim əsasən formal baxımdan, daha dəqiq desək, ifadə planında əks etdirməyə çalışılmışdır:

*Сокол к вам, братья
Откройте объятия – пришел.
Спасет он вас, знайте, пришел.
Лев ринется в бой сейчас!
(Перевод И.Оратовского)*

Şeir in poetik ruhu, ifadə əlvanlığı, göründüyü kimi, nəzərə cərpacaq dərəcədə zəifləmişdir. Belə tərcümə daha çox nümayiş zamanı edilən çıxışlarındakı çağırışı xatırladır. Qeyd edək ki, oxşar vəziyyəti digər şeirin tərcüməsində də görmək olar:

*Hay deyəndə qoşa gəlin!
Hey deyəndə coşa gəlin!
Koroğluyam, cuşa gəlin!
Qan qarışsın qana indi.*

Müqayisə edək:

*Крикну: Гей! – торопись, выходи.
Крикну: Гуй! – из себя выходи.
Выходи, Кероглу угоди;
Кровь смешается с кровью сейчас!
(Перевод И.Оратовского)*

Başlıca səbəb ondan ibarətdir ki, mütərcim orijinalın məxsus olduğu şeiriyyət ənənələrinə, xalqın nitqindəki poetik fiqurların məzmun və estetik özünəməxsusluqlarını daxilən duymamış, onları ruhən yaşamamışdır. Folklor nümunələrinin tərcüməsində bəzən bir sıra sözlərin omonimliyi, yaxud poronimliyi sərişdəsiz mütərcimlər tərəfindən yanlış dəyərləndirilir: “xacə” ilə “xocanın”, yaxud “buta” (mistik eşq vergisi) ilə “gül butasının”, habelə “bəzirgan” kimi ifadələrin eyniləşdirilməsi obrazlığın təhrifinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat söz sənətidir. Burada hər şey – ideya, məzmun, rəng, ahəng, ovqat və hətta iqlim sözlə təsvir olunur. Burada sözlərin seçilmə və işlənmə tərzindən, onların düzümünün məna çalarlarının ikinci dildə qorunub saxlanmasının səviyyəsindən asılı olaraq əsər haqqında təsəvvür yaranır. Bədii əsərin dili çoxsaylı və çoxşaxəlidir. Tərcümə prosesində bunlardan bədii təsvir vasitələri, yaxud obrazlı ifadələr daha çox çətinliklər törətməklə mütərcimdən böyük məsuliyyət tələb edir. Bu mənada frazeoloji birləşmələrin, poetik fiqurların, müxtəlif növ məcazların tərcüməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, onların hər birinin tərcüməsini təcrid şəkildə təhlil etmək düzgün olmazdı.

Gerçəkliyin elmi-məntiqi təsvirindən fərqli olaraq, poetik-xalq yaradıcılığında və yazılı bədii ədəbiyyatda yaşadığımız dünya müxtəlif növ məcazların və obrazlı fiqurların vasitəsi ilə əlvan boyalara bürünərək önümüzdə daha canlı və ruhumuza, zövqümüzdə daha yaxın şəkildə təqdim olunur. İkinci dilin oxucularında bu sadalanan gözəlliklər haqda təsəvvürlər tərcümədə məhz bu emosional-ekspressivliyin qorunması səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Sonda bir daha xatırladaq ki, bütün bu rəngarəng obrazlı frazeologizmləri, təkrarsız məcazları tərcümədə mücərrəd, həmişəlik ehkam, dəyişməz qayda, bir qəlib, ölçü kimi qəbul etmək doğru olmazdı. Hər hansı bir bədii təsvir vasitəsinin gücü canlı həyatda, konkret varlıqda, yerində necə ustalıq, sənətkarlıqla işlədilməsində, həqiqəti nə dərəcədə əks etməsindədir. Buna görə də hər hansı bir məhfumu tərcümədə əsl məcaz kimi işləyəndə əsərin ümumi məzmunu, estetik tutumu, məfkurəsi, dövrü, şəraiti ilə düzgün hesablanmış olardı.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

I.

1. Məndə sözün emosional-ekspressivliyini göstərən amillər hansılardır?
2. Sakral mənbələrdən bədii mətnlərə gəlmiş obrazlı ifadələrin tərcümə variantlarını göstərin.
3. Folklor janrlarında yer almış omonim sözlərin tərcüməsi və obrazlılığın yalançı ekvivalentlərinə dair misallar verin.

II.

1. Tərcümədə obrazlı ifadələrin verilməsi prinsiplərinin (analoq, təsviri, kalka) hər birinə aid nümunə seçin.

The artist, painter, poet, or musician, by his decoration, sublime or beautiful, satisfies the aesthetic sense: but that is akin to the sexual instinct, and shares its barbarity: he lays before you also the greater gift of himself. It is riddle which shares with the universe the merit of having no answer. The most insignificant of Strickland's works suggests a personality which prevents even those who do not like his

pictures from being indifferent to them; it is this which has excited o curious an interest in his life and character.

2. Verilmiş şer parçasındaki obrazlı ifadələri tərcümə edin:

*Pozuldu gördüyüm hər zövqü-səfa,
Saraldı ömrümün çiçəkli yazı,
Qırıldı qəlbimin sədəfli sazı...
(S.Vurğun)*

3. Aşağıdakı nümunəni tərcümə edin və şeirdəki poetik intonasiyanı və inversiyanı saxlamağa çalışın:

*Я лиру посвятил народу своему.
Быть может, я умру неведомый ему,
Но я ему служил – и сердцем я спокоен...
(Н.Некрасов)*

4. Mətni tərcümə edin, sabit birləşmələrin altından xətt çəkin:
W.Mozart hat auch komponierz,mit elf Jahren hatte er schon 50 Musikstücke fertig,mit zwölf schrieb er seine erste Oper. In den Opetrnhäusern war es früher wie heute auf dem Fußballplatz. Es gab verschiedene Fangruppen. Jede Gruppe hat ihren Lieblingsänger oder ihre Liebblingssängerin mit rufen unterstützt. Das war ein lauter Musikspaß und die Musik selbst musste gegen den Lärm der Zuschauer kämpfen. Die Opern von Mozart gewannen diesen Kampf. Er verdiente mit seinen Opern viel Geld.

LEKSİK VAHİDLƏRİN TƏRCÜMƏDƏ UYĞUNLUQ SƏVİYYƏLƏRİ

Leksik vahidlərin semantikasının tərcümə və orijinal variantlarında uyğunluğu özünü üç səviyyədə təzahür etdirir: tam uyğunluq, qismən uyğunluq və uyğunluğun yoxluğu. Birincilərə, dərsliyin əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi və coğrafi adlar, həftənin günlərinin, ayların adları bir sıra terminlər və sairələr aiddir. Lakin tərcümə praktikasında daha şox rast olunan hal qismən uyğunluq olduğundan bu barədə ətraflı danışmağa ehtiyac duyulur. Tərcümə prosesində dillərin müqayisəli tipologiyasının həlledici faktor olduğunu nəzərə alsaq bütövlükdə tərcümə nəzəriyyəsinin bir çox problemlərinin dilçilik qanunauyğunluqlarından təcrid halda təhlilinin qeyri-mümkünlüyü şübhə doğurmaz. Burada hər bir linqvistik (həm də qeyri-linqvistik) element bu və ya digər şəkildə semantikanın problemlərini, daha dəqiq desək, tərcümə mətnin orijinalın məzmununu nə dərəcədə əks etdirməsini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Məhz bu səbəbdən də son illərin tərcümə nəzəriyyəsinə dair tədqiqatların böyük əksəriyyəti normativlikdən çox təsviri (analitik) xarakter daşıyır. Bunu isə tərcümə prosesini psixofiloloji akt kimi tərcümənin və orijinalın məxsus olduğu dilləri bütün linqvistik səviyyələrdə daima müqayisə edən müvafiq dillərarası transformasiya axtarışı hesab etmək olar.

Referensial mənanın müqayisə olunan dillərdə uyğunluq səviyyəsi digər mənalara nisbətən yüksək olmasına baxmayaraq tərcümədə müxtəlif növ transformasiyalar qaçılmazdır. Əlbəttə, transformasiya axtarışı elə axtarış olaraq qalmır. Onun başlıca məqsədi müvafiq ekvivalentliyə nail olmaqdır. İstənilən tərcüməçi strategiyası müqayisəli-tipoloji təhlilin nəticəsi kimi orijinal mətnin ifadə planını mümkün qədər qorumaqdan, onun məzmununa maksimum yaxın

olmaqdan ibarətdir. Tərcümənin və orijinalın fərqli dil sistemlərinə mənsub olması tərcümə strategiyasında düzgün variantın seçilməsinə maneələr törədir ki, hər iki dilin leksikasının spesifikasından (polisemantik vahidlərdən, “diferensial və qeyri-diferensial sözlərdən”, milli realilərdən və s.) qaynaqlanır. Bütün bu sadalanan faktlara interferensiya hallarını da əlavə etmək yerinə düşərdi. Beləki, bu amil yuxarıda sadalanan faktların arzu olunmaz nəticələrə gətirib çıxarmasında bilavasitə iştirak edir. Başqa sözlə desək, mütərcim orijinalın dilini tərcümənin dili ilə müqayisədə zəif bildiyi təqdirdə (belə hallar az olmur) orijinaldakı bir çox elementləri tək-cə qrammatik mənada deyil, həm də leksiko-semantik səviyyədə güclə “özünün-küləşdirir”. (31, 82-87) Belə hallarda daha çox polisemantik leksikanın konkret mənasının aktuallaşdırılmasında, habelə onların məna çalarlarının kontekstdə verilməsində rast gəlinir.

Bütün hallarda tərcümənin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi leksikanın semantikasının qorunma səviyyəsindən başlayır. Tərcümə mətnin başlıca, “ilk element” (Qorki) olan söz özünün rəngarəngliyi, çoxmənalılığı, sinonimliyi ilə xarakterizə olunduğundan mütərcim qarşısında bir sıra mühüm şərtlər qoyur. Hər bir konkret dilin lüğət tərkibinin böyük bir qismini elə sözlər təşkil edir ki, onlar müstəqim, birbaşa mənaları ilə yanaşı məcazi mənalar daşıyır. Tərcümə prosesində bu mənalar arasında sözün konkret semantik mahiyyətini müəyyənləşdirmək ikiqat çətinlik yaradır. Leksikada “sistemlilik” problemi yaxud sistemli münasibətlər məsələsi artıq dildaxili çərçivədən çıxıb dillərarası mahiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, konkret dildə sözlərin sinonimliyini onların oxşarlığı, hətta yaxınmənalılığı və bir-birini qarşılıqlı əvəz etmə imkanları ilə kontekstdə müəyyənləşir. Yəni müəyyən kontekstdə çoxmənalı söz digər sözlərlə işlənərək özünün konkret leksik pozisiyasından çıxış edə bilər. Lakin bu fakt dillər və mədəniyyətlər arasındakı fərqə görə daha mürəkkəb xarakter alır. Bu mühüm amilin tərcüməçi tərəfindən düzgün qavranması, nəhayət ikinci dildə verilməsi son dərəcə məsuliyyətli və vacib işdir. Aparılan müşahidələr

göstərir ki, əksər hallarda çoxmənalı sözlərin konkret mənasını aktuallaşdırmağa xidmət edən makro və mikrokontekstlər bütün semantik çalarları ilə tərcümənin və orijinalın məxsus olduğu dillərdə üst-üstə düşür. Bu isə təbiidir, çünki çoxmənalılıq dilin milli spesifikasiyası ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də tərcümə prosesində kəsişmə (пересечение) və daxil etmə (включение) daha çox rast olunan hallardandır. Birinci halda çoxmənalı sözün hər iki dildə eyniliyi və fərqləri geniş müşahidə olunur. Məsələn, Rus və Azərbaycan dillərində “qol” (рука) sözü. Bu söz hər iki dildə bədənin bir üzvünü bildirdiyi halda, onun bu dillərdə daşdığı digər mənalar tamamilə fərqli sözlərlə ifadə olunur ki, (приток реки – çayın qolu; рукав одежды – paltarın qolu; qol çəkmək – подписываться; qol qoymaq (hansısa bir işə – дать согласие...) bu da bir növ fərqli istiqamətlərdə leksik şəxələnməni xatırladır.

İkinci halda müqayisə olunan dillərin birində sözün məna çevrəsi daha geniş olur. Başqa sözlə desək, həmin leksik vahid hər iki dildəki ekvivalentlikləri ilə yanaşı onların birində başqa mənaları da daşıyır. Nümunə üçün rus dilində mövcud olan «носить» sözünə nəzər salaq. Məlum olduğu kimi, bu söz həm Azərbaycan, həm də rus dillərində **aparmaq**, **daşımaq** bildirir. Rus dilində bu söz həm də digər mənaları verir: **geymək**, **takmaq** (носить полицейскую форму, носить кольцо), **qoymaq** (носить усы), **gəzdirmək** (носить оружие), **daşımaq** (носить фамилию мужа), habelə **məcəzi mənalar** (переговоры носили напряженный характер или носить на руках). Gətirilən nümunələrdən görüldüyü kimi, tərcümədə ekvivalentlik yaratmağa maniə törədən səbəblər arasında ön sırada leksik vahidlərin çoxmənalılıq və diferensiallıq faktı durur.

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bu amili tərcüməçi bəzən nəzərdən qaçırır. Məsələn, Azərbaycan dilində “sakitlik” sözü səssizlik, sükut, dinclik, bəzən hərəkətsizlik bildirir və bu sözü tərcümədə ingilis dilindəki “armistice” leksik vahidinin ekvivalenti kimi vermək çox bəsit görünür. Konkretlik üçün cümləyə bütövlükdə müraciət edək: “After the armistice he had spent a month in Paris”

(S. Moem). İndi isə Firudun Ağazadənin və Zakir Səfəroğlunun tərcüməsinə nəzər salaq: “Sakitlik çökəndən sonra o, bir ay Parisdə qalmışdı”. Zənnimizcə, ingilis dilindəki konkret mahiyyət kəsb edən “armistice” sözünü “hərbi əməliyyatlara ara verəndə” kimi tərcümə etmək daha düzgün olardı. Bu mətnin ideya məzmunun, onun milli spesifikasiyasının maksimum qorunmasına kömək edərdi. Analoji tərcüməçi münasibətini digər mətnlərdə də müşahidə etmək olar. Məsələn, Şekspirin “Hamlet” dramında işlənmiş çoxmənalı “fish-monger” sözü bu kontekstdə heç də “balıqçı” yaxud “balıq alverçisi” mənasında işlənilməmişdir. Azərbaycan və rus tərcüməçiləri bu sözün ingilis dilində daha çox məcazi mənada (sütunyor, aradüzəldən) işləndiyini diqqətdən kənar qoymuşlar. Burada leksikanın semantik uyğunluğu ilə bağlı bir mühüm məqamı da qeyd etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, əksər tərcüməşünas-müəlliflər qismən uyğunluq anlayışını yalnız referensial mənaya aid edirlər. Lakin onlar nə ifadənin, nə də bütövlükdə mətnin pragmatik potensialını bu mövzuya daxil etməmişlər, baxmayaraq ki, bu fakt danılmazdır.

Yeri gəlmişkən, digər bir faktı da qeyd etmək ki, tərcüməçi orijinalın dilinin incəliklərinə, o cümlədən, mövcud paronimlərə, omonimlərə lazımınca bələd olmayanda o, kobud təhriflərə yol verir. Məsələn, elə “Koroğlu” dastanının Paris variantını toplayan və ingilis dilinə tərcümə edən (1842-ci il) A.Xodzkonun “xoca” və “xacə” sözlərinin eyniləşdirməsini götürək. Məsələn burasındadır ki, çoxmənalı leksik vahidlərin tərcüməsində pragmatik faktorlar xüsusi həssaslıq tələb edir. Beləki, müvafiq konkretləşmələr və ya tərcümə əlavələri olmadıqda xoşagəlməz, hətta gülünc nəticələrə gətirib çıxara bilər¹.

Tərcümənin yazılı, yaxud şifahi olmasından asılı olmayaraq nitqdə onun hər bir elementi müəyyənləşməli və konkretləşməlidir. Əks təqdirdə onun kommunikativlik funksiyası pozulur. Məlum ol-

¹ Dağlıq Qarabağ probleminin Avropa Birliyinin iclasında müzakirəsi zamanı Azərbaycan nümayəndəsinin “Ermənistan silahlı qüvvələri Laçını işğal etmişlər” ifadəsini fransalı diplomatların qeyri-ciddi məlumat kimi qarşılamaşı çoxlarımızın yaxşı yadındadır. (Ermənistan Çini necə işğal edə bilər? (Fransızca – **La Çin**).

duğu kimi, dildə söz ümumiləşmiş mahiyyət daşıyırsa nitq zamanı o konkretləşir. Başqa sözlə desək, çoxmənalı leksik vahidlər müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmalı və konkret denotatla uyğunlaşmalıdır. Orijinalın dilində olduğu kimi, tərcümədə də çoxmənalı sözlərin məna çevrəsi daraldırılaraq konkret **denotata** müvafıqlaşdırılır. Leksikanın konkret mənasının aktuallaşması təkcə tərcümədə deyil, elə orijinalın özündə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Polisemantik sözlərin konkretləşməsi müxtəlif səviyyələrdə reallaşa bilər: söz birləşməsi, cümlə, abzas, bütöv mətn və hətta bir sıra ekstralinqvistik faktorların məcmusunda. Sonuncular daha çox bədii mətnlərin tərcüməsində, xüsusən də onların adlarının verilməsində müşahidə olunur. Belə hallarda sözün bu və ya digər mənasını reallaşdıran əhatə müəyyən tələblərə cavab verməlidir, yəni sözün aktuallaşan mənalardan biri fikri ifadə baxımından komponentlərinin bir-biri ilə bağlı olan konstruksiyanın tərkibinə daxil olsun (məsələn, Y.V.Çəmənəminlinin “İki od arasında” əsərinin adı). Müşahidələr göstərir ki, çoxmənalı sözlərin ikinci dildə verilməsində müşahidə olunan təhriflərin böyük bir qismi tərcümə prosesində orijinalın üzə çıxan, ilkin gözə çarpan mənasına uymaqdan, onun mətn daxilindəki konkret mənasını axtarmamaqdan meydana gəlir. Hərfi tərcümə adlanan belə xətalara orijinalın ideya və bədii keyfiyyətinə vurduğu zərəri heç nə ilə müqayisə etmək olmaz. Əlbəttə, tərcümə dəqiq olmalıdır. Lakin söhbət bədii tərcümədən gedərkən bu anlayış daha geniş və spesifik məzmun kəsb edir. Hərfi-hərfinə edilmiş tərcümə, ümumiyyətlə, naqis tərcümədir, bədii əsərin tərcüməsində isə tamamilə dözülməz haldır. Hərfi tərcümədə əsas ideyaların, obrazların məcmusu kimi, bir tam və bütöv kimi deyil, ayrı-ayrı sözlərin, ifadələrin, əksər hallarda da onların lazımı mənasından uzaq çalarların tərcüməsi kimi təqdim olunur.

Əsl mütərcim sözlə, dilin bədii, üslubi imkanları ilə həssaslıqla işləməyi bacarmalı, necə deyirlər, hər cür konteksti göz önünə almalıdır. Lakin bəzən tərcüməçi kontekstlə hərfi tərcümənin “arasında” qalaraq kobud üslub xətası edir. məsələn, tərcüməçi Şəfa Cəbi-

yeva Somerset Moemin “Mister Know-All” hekayəsinin tərcüməsi zamanı əsərdə təsvir olunan hadisənin lap razvyazkasını ifadə edən cümləni üslubi baxımdan eybəcər şəklə salmışdır. Bununla da tərcüməçi həm əsərin ideyasına və həm də müəllif üslubuna zərbə vurmuşdur: “Heç kim keçmişinin üzə çıxmasını istəmir, çünki bu onun həyatını mənfi şəkildə dəyişdirə bilər”. Müqayisə üçün orijinala müraciət edək: “No one likes being made to look a perfect damned fool”. Bədii tərcümə yaradıcı xarakter daşıyır. Tərcüməçi bu vacib cümləni üslubi və məna baxımdan belə ağırlaşdırmaq əvəzinə “Heç kəs keçmişdə elədiyi günaha görə gülünc görünmək istəməz” kimi tərcümə etsəydi bircə, daha düzgün olardı. Bir sözlə, tərcümə dilinin üslubuna riayət olunmalıdır.

Müasir dövrdə inkişaf etməkdə olan bədii tərcümə məktəbi müəlliflərlə yanaşı mütərcimlərin də hər gün yaşadıkları yaradıcılıq həyəcanlarını əks etdirir və onları hər bir söz üzərində, bütövlükdə bədii əsərin dili üzərində dönə-dönə həssaslıqla işləməyə çağırır. V.Vinoqradov çoxmənalı sözlərini konkret mənasının aktuallaşmasında kontekstin roluna işarə edərək yazırdı ki, “sözün mənasının differensiasiyası tamamilə həmin sözün digər sözlərlə birgə işlənmə formasından asılıdır”(37, 26).

Çoxmənalı sözlərin daha çox işləndiyi belə formalar arasında frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi xüsusilə mürəkkəbdir. Tərcüməçi bəzən belə birləşmələri adi cümlə kimi qəbul edir və nəticədə obrazlılıq itir, müəllif üslubu və milli kolorit təhrif olunur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində “yumruq” sözü əlin yumulmuş forması, birlik (“Dəmir yumruq”), bütövlük, zərbə, güc kimi mənalar verir. Məsələn, “Bilirsən, İrakl xan, bir başa iki yumruq cəbrdir” (Y.V.Çəmənzəminli). Tərcüməyə nəzər salaq: «Видишь ли, Иракий, два кулака на одну голову многовато будет». Əslində rus tərcüməçisi T.Kalyagina hərfi tərcümə etməkdənsə öz doğma dilində müvafiq tutarlı frazeoloji ekvivalent ola-ola («По дважды и Бог за одну вину не карает» yaxud «Одна голова две шапки не носит») bu cür uğursuz ekvivalentliyə müraciət etməməli idi. Başqa sözlə desək,

bu qəbildən olan mətnlərin tərcüməsi zamanı hərfi mənanın veril-məsindən deyil, daha geniş kontekstdən çıxış etmək lazımdır. AXI, etnik-mədəni köklərdən qaynaqlanan polisemantik vahidlər fra-zeoloji birləşmələrdə daha da məcazlaşaraq geniş tarixi və fəlsəfi tutum kəsb edir: “Qudurğanın boynun sındırarlar!.. Qarabağda altı min evsiniz, bir dəfə göz eləsəm, sizin toxumunuzu yer üzündən kə-səllər.” (Ç.Zəminli). Müqayisə edək: «Взбесившимся ломают шею. Вас, армян, во всем моем ханстве шести тысяч не наберется – мигни я только, мокрого места от вас не останется».

İstənilən mətnin tərcüməsi və ümumilikdə onun mənasını sona qədər aşkara çıxarmaq qarşıya bir sıra tələblər qoyur. R.Bart haqlı olaraq mətnin və onu təşkil edən leksik vahidlərin məna zənginliklə-rini qeyd edərək yazırdı ki, “Bizim məqsədimiz formalaşmış mənalara-nın açılış xarakterinə xidmət edən mətn məzmununun rəngarəngliyini duymaqdan, dərk etməkdən və təsəvvür etməkdən ibarətdir”. (1. 307)

Dəfələrlə vurğulandığı kimi, polisemantik vahidlərin məcazlaşması hallarına daha çox bədii mətnlərdə rast gəlinir. Bu təqdirdə tərcüməçi belə sözlərin sadəcə konkret mənasının aktuallaşması ilə kifayətlənmir. O, həm də belə məcazların vasitəsilə yaranmış obrazlılığı yenidən canlandırılmalı olur. Məsələn, bir çox dillərdə “gülmək” felinin köməyi ilə yaranmış çox saylı məcazların tərcümə həllini kontekstsiz təsəvvür etmək mümkün deyil: “Some day, maybe, before she died these happy. Perhaps was coming now” (T. Drayzer).

Müqayisə edək: “Bəlkə bir vaxt bunların hamısından zövq almaq səadəti ona nəsib olacaqdır. Deyəsən, elə indi tale onun üzünə gülməyə başlayır”. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, eyni kontekstin orijinalda və tərcümədə fərqli şəkildə təzahür etməsi təkcə xüsusi-linqvistik amillərlə deyil və həm də ekstralingvistik faktorlarla bağlı ola bilər: «А вышла воля, я уже старшим камердинером был. Тогда я не согласился на волю, остался при господах» (А. В.Çехов “Albalı bağ”). «Воля» sözünün azadlıq, sərbəstlik, iradə və s. bildirdiyini nəzərə alsaq ifadənin hərfi tərcüməsi aşağıdakı ki-mi səslənər: “Azadlıq çıxdığı vaxt mən artıq baş kamerdiner idim.

Onda mən razılıq vermədim, ağalarımın yanında qaldım”. Göründüyü kimi, kontekst sözün konkret mənasını sona qədər açə bilmir, baxmayaraq ki, orijinaldakı cümlə tam dəqiqliyi ilə tərcümə edilmişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu sözlər qoca və savadsız Firsin dilindən səslənir. Məhz buna görə də tərcüməçi daha geniş kontekstə ehtiyac olduğunu anlamış və vəziyyəti doğru qiymətləndirmişdir: “Kəndlilər azad olanda mən baş kamerdiner idim. O zaman azad olmağa razılıq vermədim, ağaların yanında qaldım.” (Tərcümə N. Rəfibəylinindir) Tərcümə variantında əlavə olunmuş “kəndlilər” sözü söhbətin təhkimçilik hüququnun ləğvindən (1861-ci il) getdiyini aydınlaşdırır.

Digər janrlarla müqayisədə poetik mətnlərdə işlənmiş məcazların obrazlılığının tam dolğunluğu ilə tərcümə dilində verilməsi əslində, müəllif üslubunun qorunması, əsərin milli bədii estetik səviyyəsinin saxlanılması deməkdir, yəni ayrı-ayrı sözlərlə məhdudlaşmaq olmaz. Tanınmış eston tərcüməçisi R.Vinonin yazırdı ki, “Ayrı-ayrı sözlərlə deyil, həmin sözlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən əmələ gəlmiş elə musiqi yaratmaq lazımdır ki, o Afroditanın doğuluşunu əks etdirən musiqi kimi canlı və ruhları çulğayan olsun”. (17-103) Başqa sözlə desək, poetik mətnin tərcüməçisi digər janrlardan fərqli olaraq ayrı-ayrı məcazların verilməsinə aludə olmamalıdır. O, poetik mətnin ruhunu, ifadə əlvanlığını, müəllifin dünya duyumunu qorumalıdır:

*Я мрамору сердце отдал, я душу в него вложил.
Солнце, огнем полдневным, прошу, согрей!
В этих глазах отразитесь алмазы ночных светил, –
Наполни ей грудь дыханьем, ветер родных степеней!
(Перевод Т.Стрешиновой)*

S.Vurğunun “Fərhad və Şirin” dramından götürülmüş bu parçada orijinalda müqayisədə ilk baxışda zahiri fərq duyulsa da tərcüməçi qəhrəmanın romantika ilə dolu istəklərini, mənəvi aləminin yenilməzliyini və hər şeydən öncə, müəllif konsepsiyasını verə bilmişdir.

Beləliklə, aparılan müşahidələr bir daha göstərir ki, orijinal və tərcümə mətnlərində leksik vahidlərin qismən uyğunluğu ilk növbədə çoxmənalı sözlərin payına düşür ki, bu da bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Dillərin müqayisəli təhlili göstərir ki, polisemantik leksikanın konkret mənasını aktuallaşdıran kontekstlər heç də hər iki dildə üst-üstə düşmür. Bu isə tərcüməçidən hər iki dilin spesifikasiyasının bütün incəliklərinə bələd olmağı tələb edir. Əks təqdirdə “yalançı ekvivalentliklər”, kobud təhriflər qaçılmaz olur. Dillərin fərqli sistemlərə aid olması ilə yanaşı tərcümə mətnlərinin janr rəngarəngliyi mütərcimi çevik strategiyaya sövq etməli, müəllif üslubu ilə tərcümə transformasiyaları və diferensial leksika ilə həssaslıq göstərməlidir ki, təhrifləri, interferensiya hallarını minimuma endirsin.

Xatırladaq ki, istər tərcümədə və istərsə də bilinçsizlikdə polisemantik leksikanın işlənməsi ilə əlaqədar interferensiya hallarının yaranmasına şərait yaradan səbəblər çoxdur və bunların geniş təhlilə ehtiyacı var. Bunlardan yalnız bir neçəsini sadalamaq yerinə düşərdi. Birinci qrupa qədim mətnlərdə (sakral və mifoloji mətnlərdə, fəlsəfi traktatlarda, natiq nitqlərində, qədim reseplərdə və s.) yer almış və zaman keçdikcə tamamilə yeni məna kəsb etmiş sözləri aid etmək olar. Digər qrupa yerli dillərə bir sıra ictimai-tarixi və s. obyektiv səbəblərdən ya da kənar dillərin güclü təsiri ilə daxil olunmuş fərqli semantika ifadə edən leksika aiddir. Məsələn, romanlaşma prosesini yaşamış şərq roman dillərinə latın dilindən daxil olmuş “lumen – dünya” sözü “göz bəbəyi”, “görmək” mənasını verir (33.105). Yaxud latın sözü “flore – gül” bu gün, məlum olduğu kimi, bütövlükdə “bitki aləmi” anlamını verir. Oxşar vəziyyəti Yaxın Şərqdə ərəb və fars dillərinin təsirində də görmək olar: fars dilində “key” sözü “padşah”, “qəhrəman”, “nə zaman” və nida bildirdiyi halda Azərbaycan dilində “hərəkətsizlik”, “bacarıqsızlıq” mənalarında işlədilir. Yaxud ərəb mənşəli “zülal” sözü “şəffaf”, “yumurtanın ağ” mənaları ilə yanaşı Azərbaycan dilində, o cümlədən təbabətdə albumin qrupuna aid olanların hamısını ifadə edir və adlandırılır.

Bilinqvizm və tərcümə sahəsində aparılan çoxsaylı müşahidələr gösərir ki, interferensiya hallarının yaranmasının başqa bir səbəbi bir qrup sözlərin qohum dillərdə fərqli semantik çalarlar almasındandır. Məsələn, “mağdur” sözü Azərbaycan dilində “bir iş görməkdən ötrü müəyyən maddi imkana, pula sahib olmaq” mənasını bildirir (“əlimdə mağdur var” yaxud “mağdurum yoxdur”), türk dilində isə maddi sıxıntı bildirir (“mağdur durumunda qaldım”). Qohum dillərdə interferensiya halları daha çox sözlərin işlənmə formalarının (hal kateqoriyasının) kalka edilməsində müşahidə olunur. Məsələn, ukraynalının rus nitqindəki «благодарю вам» («дякую вам») yaxud rusun «дякую вас» deməsi. Analoji vəziyyəti bu gün türk və Azərbaycan gənclərinin nitqində də görmək olar. (“səndən nifrət edirəm” və s.). Söhbət burada mütərcim və ya danışan tərəfindən qohum dillərdən kor-təbii kalkaların əsl mahiyyətinə varmamadan stilistik-qrammatik nəticələrinə etinasızlığının arzuolunmaz nəticələrindən gedir.

Təhlillər nəticəsində yuxarıda gətirilən nümunələrdən aydın olur ki, çoxmənalı sözlərin tərcüməsi zamanı rast olunan qüsurlar həmin sözlərin konkret mənasının aktuallaşmasına xidmət edən kontekstlərin mütərcim tərəfindən lazımınca qiymətləndirilməsi, həmin sözlərin pragmatik xüsusiyyətlərinin nəzərdən qaçırılması ilə bağlıdır. Tərcümə prosesində leksik vahidlərin differensiallığı, habelə omonimlik və paronimlik faktları xüsusi həssaslıq və diqqət tələb edir.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

I.

1. Tərcümə və orijinalda leksik vahidlərin qismən uyğunluğunun başlıca səbəbləri hansılardır?
2. Polisemantik vahidlərin və diferensial sözlərin konkret mənasının verilməsi ilə yaranmış çətinlikləri tərcümədə hansı prinsiplə aradan qaldırmaq olar?
3. Leksik vahidlərin qismən uyğunluğunu əks etdirən daxil etmə və kəşiməyə aid bir neçə nümunə göstərin.

II.

1. Verilmiş çoxmənalı sözlərin rus və Azərbaycan dillərində məna çarqlarlarını konkret nümunələrlə müqayisəli şəkildə göstərin:
qol; ağız; baxış.
раскинуть; тело; задать.
2. Verilmiş şeir parçasındakı çoxmənalı sözlərin altından xətt çəkin və tərcümə dilindən onun mənalara qarşılığını tapın:

*Üzünü güzgüyə qeybətdə oxşadan qafil,
Toqunsa üz-üzə olazmı ara yerə xəcil.
Buraq niqab ki, bilsin kəməli-süni görüb,
Firiştə xilqəti-Adəmdə şübhəsin batil.
(Füzuli)*

3. Aşağıda verilmiş cümlələri tərcümə edin və oradakı polisemantik leksikanın tərcümə variantında uyğunluğu haqda rəyinizi bildirin:
« – Я запрещаю вам переодевать меня в русскую. Слышите, запрещаю! Вы превратили мою родину в колонию, ладно, но мы вообще не смирились этим «за **гранью ваших дружеских штывков**», как пишет, без всякой иронии ваш великий поэт Лермонтов» (Умбил Бану)
“Siz təhtəşüür halda onları sizin mühacirliyiniz üçün məsuliyyət daşdığını hesab edir və tələdən bütün narazılıqlarınızı onlara yönləndirirsiniz. Bu spesifik mühacirlik dünyagörüşləridir. Günlərin bir günü bütün sizin kimi rusların (xoşbəxtlikdən onların hamısı sizin kimi deyillər) Pässe küçəsi boyunca “Rədd olsun fransızlar, yaxud “Fransa ruslar üçündür” şüarı ilə keçməsinə təəccüb etməzdim.”
(Ümbil Banu)
Сегодня мы с товарищами ходили в книжную ярмарку. Ярмарка была организована по содействию научных и образовательных организаций. Мы там купили новые художественные книги. Нам особенно интересно было знакомство с самими авторами некоторых художественных книг, которые демонстрировались на ярмарке.

TƏRCÜMƏDƏ KONTEKSTİN ROLU

Hər bir dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin əhəmiyyətli hissəsi olan çoxmənalı leksikanın konkret mənasının müəyyənləşdirilməsi elə həmin dilin tərkibində müxtəlif növ kontekstlər tələb edir. Bu cür kontekstlərə dillərarası kommunikasiya zamanı daha çox ehtiyac duyulur. Əlbəttə, tərcümə nəzəriyyəsində kontekstə və situasiyaya dair yetərinə yazılmışdır. Lakin bu məsələ daha çox linqvistik aspektdən təhlil olunur. Əslində, bu mövzuya baxış daha geniş miqyas, yaxud parametrlər tələb edir. Bunu bədii tərcüməyə aid edilən meyarların elə özü diktə edir: tərcümə mətninin oxucuları orijinalın oxucularının yaşadıkları bədii-estetik hisləri bütün dolğunluğu ilə duymalı və onları daxilən yenidən yaşamalıdır. Əks təqdirdə tərcümə variantı məxəz mətnin cansız təsviri olardı. Bir sözlə, tərcümədə istənilən mümkün arzuolunmaz nəticələrdən uzaq olmaq üçün müxtəlif yollar aranır. Bu aranan yollardan biri kimi, mütərcimin reseptor tərəfindən orijinalda yer almış “premet situasiyası” deyilən spesifik-millî xüsusiyyətlərin qavranması məqsədi ilə müxtəlif linqvistik və ekstra linqvistik kontekstlərə müraciət etməsini qeyd etmək olar.

Tərcümə praktikası göstərir ki, mütərcim orijinalın məxsus olduğu xalqın mədəniyyət tarixini, psixologiyasını, adət və ənənələrini yetərinə bildiyi halda bu tələbləri yerinə yetirmək imkanına malik ola bilər. Yalnız bunların müqabilində orijinalda yer almış spesifik-millî koloriti və onu doğuran, yaxud aktuallaşdıran məfhumları bütün dolğunluğu ilə tərcümə oxucularına çatdırmaq mümkün olar. Başqa sözlə desək, kontekst bədii mətndəki xüsusi-linqvistik və spesifik millî-mədəni mətləblərin kompleks şəkildə aktuallaşmasına xidmət etməlidir. Məsələn, H.Cavidin “Peyğəmbər” pyesinin bir yerində baş qəhrəmanı “Şair” adlandırmasını mütərcim tərəfindən bu-

nu sıradan şeiriyyət ustası («Поэт») kimi verilməsi ilə kifayətlənməsi əsl konteksti əhatə etmir və bu o deməkdir ki, müəllif konsepsiyasını da sonadək açmır. Axı əsərdə söhbət Allahın rəsulundan gedir. Yəni, mütərcim unutmamalıdır ki, peyğəmbərin əsas missiyası ilahi kəlamların bütün ecazkarlığı ilə insanlara çatdırılmasından ibarətdir. Başqa sözlə desək, mütərcim daha geniş mədəni-tarixi aspektlərdən çıxış etməyin vacibliyini dəyərləndirə bilməmişdir.

Bədii tərcümədə linqvistik və qeyri-linqvistik kontekstlər bir-birini üzvü surətdə tamamlayır. Tərcüməşünaslıq sahəsində tanınmış mütəxəssis C.Fersin təbrincə desək, “ekstrsalinqvistik” kontekst mütərcimdən daha geniş informasiyalara, yaxud filoloji biliklərə bələdçiliyi tələb edir. Şübhə yox ki, bütün bunlar fon biliklərinin zənginləşməsinə xidmət edir. Beləliklə, bədii mətindəki sətiraltı, “səhnə arxası” mətləblərin kifayət qədər dərin köklərlə müşayət olunması faktının tərcümədə yetərincə nəzərə alınması tamamilə təbiidir .

Müşahidələr göstərir ki, bunlardan bəzilərinin daha dərin mətləblərlə, digərlərinin isə nisbətən tez anlaşılan, yaxud ehyam xarakterli ifadələrlə verilməklə hansı məqsədlə işlədilidiyinin göstərilməsi mütərcim üçün o qədər də çətinlik yaratmır. Lakin bununla yanaşı reseptorun hansı etnik-coğrafi məkanda olmasından, yaxud intellektual səviyyəsindən aslı olmayaraq tərcümə mətninin bütün oxucuları üçün ifadənin konkret mənşəyi aydın olmalıdır. Məsələn, Dantenin “İlahi komediyada” Tomrisin dili ilə Kirə söylədiyi “Sən qana susamışdın, iç doyunca, bu da qan!” ifadəsinin mənşəyi haqqında azərbaycanlı oxucularının çoxu məlumatlı olsa da, digər dillərin daşıyıcıları üçün ifadənin geniş kontekstinə ehtiyac qaçılmazdır. Oxşar tərcüməçi yanaşmasını S.Vurğunun “Vaqif” dramındakı bir sıra ehyamlara da aid etmək olar: Ağaməhəmməd Şah Qacarın “vəlihedinin” olmaması ucbatından “kor taleyinin” acısını qan tökməklə çıxmaq istəyi heç də bütün rusdilli oxucularda bu tarixi şəxsiyyət haqqında tam təsəvvürün yaranması anlamına gəlmir. Rus tərcüməçisi A.Adalis bu mühüm amili ekstralinqvistik kontekstdə verməyi vacib hesab etmişdir:

*Во мне благодетеля не обрести.
Раб! Лестью раба властелин оскорблен.
Все знают, что я в детстве был оскоплен...
О, да я – калека. Для нас образец –
Тимур, Тамерлан – знаменитый Хромой.
(Перевод А.Адалис)*

Nəticədə həm orijinalın üslubu və həm də müəllif konsepsiyası lazımı tərcümə həllini tapmışdır. Məlum olduğu kimi, mikro kontekst istər sintaktik və istərsə də lektik səviyyədə daha çox çoxmənalı sözlərlə bağlı olur. Məsələn, “kor” – «слепой» (незрячий); «слепая судьба» – “kor tale”; “kor divar” – «глухая стена»... Burada konteksti labütləşdirən digər faktor kimi, leksikanın differensiyallığı amilini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Məsələn, ingilis dilində “to marry” həm “ərə getmək” və həm də “evlənmək” mənasını verdiyindən ifadənin konkret mənasının aktuallaşması məqsədi ilə kontekstə ehtiyac göz qabağındadır.

Tərcümədə adekvatlığa, yaxud ekvivalentliyə nail olmaq yolunda orijinalın və ikinci dilin məxsus olduğu dillərin fərqli leksik – qrammatik qanunauyğunluqları ilə bağlı olan əngəllər bir tərəfdən tərcümə transformasiyaları ilə aradan qaldırılırsa, digər tərəfdən bu çətinliklər müxtəlif növ kontekstlərinin vasitəsi ilə neytrallaşdırılır.

Bədii tərcümədə praqmatik münasibətləri “kommunikativ zəncirin əsas həlqələrindən” hesab etmək lazımdır (23,147). Müşahidələr göstərir ki, bədii tərcümənin geniş praqmatik tutumu ən müxtəlif səviyyələrdə ekstralinqvistik konteksti qaçılmaz edir:

*Mehrabə sücud etmərəm, ey qidleyi-məqsud,
Qaşın görənə səcdeyi-mehrab gərəkməz.
(M.Ə.Sabir)*

Tərcüməyə nəzər salaq:

*Тому, кто видел бровь твою, кибла желанья моего,
Уже не нужен и мехраб, и все мечеты ни к чему.*
(Перевод П.Панченко)

Müşahidələr göstərir ki, belə hallarda hətta təcrübəli mütərcim orijinalın praqmatik potensialını sonadək heç də həmişə qoruyub saxlaya bilmir. Məsələn, yuxardakı nümunədə klassik Azərbaycan poeziyasına xas olan ənənəvi təşbihlərin, poetik fiqurların mahiyyətinə yaxşı bələd olan rus tərcüməçisi ekvivalenti olmayan “mehrab” sözünün hansı kontekstdə işləndiyini ikinci dilin oxucularına uğurla çatdırı bilməşdir. Təəssüf ki, bu uğuru şeirin sonuncu beytində ifrat bayağılıq əvəz etmişdir:

*Красавица, Сабир испил от губ коралловых твоих –
В горячке (?) сердца помышлять мне о шерботе ни к чему!*

Əyanilik xatirinə orijinala müraciət etmək yerinə düşərdi:

*Sirab eləyib ləli-ləbin Sabiri, ey şux,
Təbdari-qəmi-eşqinə qəndab gərəkməz.*

İnsan duyğularının ən uca məqamı olan eşqin vüsəlindən rıq-qətə gəlmiş aşiqin ruhundakı ecazkar ovqatı tərcümədə «горячка» kimi sözlə ifadə etməyin özü ən azından naşılıq, hətta səriştəsizlik hesab olunmalıdır.

Bədii tərcümə sahəsində çalışan mütəxəssislərin tərcümədə geniş kontekst məsələsinə dair mülahizələrində ən az toxunulan məqam təbii ki, bədii əsərin adının ikinci dildə hansı adekvatlıqla verilməsi amilidir. Heç kim üçün sirr deyil ki, hər bir müəllif yazdığı əsərin adı ilə ideya-məzmun faktını uzlaşdırmağa səy göstərdiyindən ilk baxışda bir çox əsərlərin adlarının özündə hansı müəllif kon-

sepsiyasını ehtiva etdiyini müəyyənləşdirmək çətin olur. Məhz elə buna görə də orijinalı tam öyrəndikdən sonra onun adına adekvatlıq seçmək olar. Məsələn, əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, dünya klassiklərindən F.Fangerin tarixi romanları, S.Moemin (“The Unconquered”, “The Moon and Sixpence”), M.Lermontovun («Поединок»), L.Tolstoyun (“Воскресение”), F.Dostoyevskinin («Идет», «Игрок») A.P.Çехovun («Анна на шее», «Попрыгунья», «Дама с собачкой») və digərlərinin əsərlərinin tərcüməsi zamanı bədii mətnin adının ikinci dilə çevrilməsi məsələsi, zənnimizcə, yenidən baxılmasını tələb edir. Başqa sözlə desək, bu əsərlərin adının tərcümə dilində verilməsində geniş kontekst yetərincə dəyərləndirilməmişdir. Bəzi hallarda tərcümə dilinin spesifikasiyası nəzərə alınmadan hərfi tərcümə nəticəsində yöndəmsiz ekvivalentliyə nail olunmuş, digər hallarda əsər müəllifinin konsepsiyası nəzərə çarpancaq dərəcədə bəsitləşdirilmişdir.

Aparılan müşahidələr bədii mətnlərdə kontekst məsələsinin nə qədər geniş mahiyət kəsb etdiyini göz önünə qoyur. Dünya ədəbiyyatı praktikasından çoxsaylı faktlar sübut edir ki, əsərin adı müəllif üçün prinsipial mahiyyət kəsb edir. Orta əsrlərdə onlar bir sıra hallarda, hətta qısaca “annotasiya” da əlavə edirdilər. Məsələn, bunu C.Bokkaçonun, M.Servantesin və digər renessans müəlliflərinin yaradıcılığında, habelə sonrakı nəsillərdə, o cümlədən F.Fangerdə (“Narrenweisheit oder Tod und Verklarung des Jean-Jacques Rousseau” – «Мудрость чудака, или Смерть и преобразование Жана – Жака Руссо») və başqalarında aydın müşahidə etmək olar.

Geniş nəzəri və praktiki nümunələr onu deməyə əsas verir ki, bütün yuxarda sadalanan və sadalanmayan səbəblərdən bədii əsərin adının ikinci dildə verilməsi zamanı mütərcimlər heç də həmişə hərfi tərcümədən istifadə etməmişlər. Başqa sözlə desək, müəllif konsepsiyasının tərcümə dilinin oxucuları tərəfindən necə qavranmasına diqqət yetirilməlidir. Məsələn, S.Moemin öz əsərini simvolik olaraq “The Moon and Sixpence” adlandırmasını ingilis dilli oxucu zahiri oxşarlıq anlamı kimi qəbul edir. Ancaq digər xalqların oxucularına, o

cümlədən azərbaycanlı oxucularına bu rəmzi ifadənin mahiyyəti yadındır, yaxud anlaşılmazdır. Üstəlik də mütərcimlər ingilis pul vahidini (Sixpence) tərcümədə kobud şəkildə “milliləşdirmişlər” (“Şahı”).

Bədii tərcümə tarixindən əsərin adının təsviri tərcüməsinə dair kifayət qədər nümunələr mövcuddur. Təbii ki, burada tərcümə əlaqələri müəyyən çərçivə daxilində edilməlidir. Məsələn, ”Noterdam de Pari” – “Собоp Парижской богоматери”. Anoloji situasiyalarda mütərcim ayrıca sözə, habelə bütövlükdə dilin bədii və üslubi imkanlarına həssaslıqla yanaşmağı bacarmalı, hər cür konteksti göz önünə gətirməyə qadir olmalıdır. Bu tələb təkcə əsərin adının verilməsinə deyil, bütövlükdə mətnə aid edilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, konteksti labütləşdirən çoxmənalı sözlərin ifadə etdiyi müxtəlif məna çalarları müqayisə olunan dillərdə eyni olmur. Söz konkret dildə özünün geniş və ya məhdud mənarlarda işlənməsindən asılı olmayaraq, çox və ya az məna çalarlarına malik ola bilər. Əgər sözün bir əsas mənadan başqa ikinci bir mənası olursa, belə sözlər təkmənalı sözlər (monosemantik) adlandırılır. Bu mənada bir sıra diferensial leksikanı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Məsələn burasındadır ki, tərcümənin və ya orijinalın dilində elə sözlərə rast gəlinir ki, onlar mənsub olduğu dildə konkretliyi, yaxud təkmənalılığı ilə digər dildən fərqləndiyindən tərcümədə müəyyən çətinliklər yaradır. Məsələn, Azərbaycan dilində “azmaq” sözü “yolu azmaq” və “həddini aşmaq” mənalarını verir. Ancaq “yolu azmaq” ifadəsi ingilis dilində “lose way”, yanlışmaq isə “error, mistake”, “həddini bilməyən” isə “impudent” kimi sözlərlə ifadə olunur.

Kontekst məsələsi təkcə tərcüməşünasları deyil, elə dilçiləri də maraqlandıran mühüm problemlərdəndir. A.A.Potebnyanın, Qalperinin İ.R. və digər tanınmış linqvistlərin qeyd etdikləri kimi, çoxmənalı sözlər “yalnız əşya və ya əşyaların adı deyil, həm də mənənin, bəzən isə bütöv məna sisteminin ifadə olunmasıdır” (14,78). Təbii ki, bunun üçün sözün əsas nominativ, törəmə mənaları lazımdır.

Çoxmənalı sözün konkret mənasını aktuallaşdıran əhatə həmin sözlə məna əlaqələrinə girməlidir ki, lazımi məna aydınlaşa bil-

sin. Belə konstruksiyaları bir növ, şərait(situasiya) yaradan birləşmələr adlandırırlar.

Məlum olduğu kimi, kontekstin sözün mənasına müəyyən linqvistik əhatədə təsiri faktı artıq çoxdan dilçilər tərəfindən qəbul olunmuşdur. Sözün sintaqmatik səviyyədə tədqiqinin produktivliyi təkcə, leksikada, qrammatikada və stilistikada deyil, həm də tərcümədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu faktın həlli tərcümə mətnin həm semantik, həm də üslub baxımından orijinala sadiqliyini sübut edən başlıca şərtlərdəndir. Məhz elə buna görə tərcüməşünaslıqda (bu linqvistikada da mövcuddur) mikrokontekst və makrokontekst səviyyələri təhlil obyektini kimi nəzərdə tutulur. Adətən, mikrokontekst adı altında söz birləşmələri və cümlə nəzərdə tutulur. Makrokontekst abzası, paraqrafı, hətta bütövlükdə mətni əhatə edə bilər.

Şübhə yox ki, mikrokontekst zamanı semantik mürəkkəbləşmə baş verir, yəni söz əlavə assosiasiya (konnotasiya) qəbul edir. Məsələn, “ətək” – “dağın ətəyi”. Əgər mikrokontekst çoxmənalı sözün mənasını açmağa kifayət etmirsə, onda daha geniş əhatəyə malik geniş kontekst tətbiq edilir. Məsələn, “breathe” – ümumiyyətlə, “nəfəs almaqdır”sa, “He breathes freely” – O azad nəfəs alır.

Bədii tərcümədə sözün mənasının aktuallaşmasının daha çox müşahidə olunan səviyyəsi hesab edilən cümlə adətən, çoxmənalı sözün digər mənalarnı örtərək yalnız bir mənanı konkretləşdirir. Məsələn: “Üç saatlıq əməliyyatdan sonra həkim özünü çox yorğun hiss edirdi; Ordumuzun xüsusi əməliyyatı uğurla başa çatdı”.

Çoxmənalı sözdə görüldüyü kimi, onun daşdığı mənalardan biri öz konkret ifadəsini ancaq cümlə daxilində alır. Söz öz ilk müstəqil mənasından ayrılıb çoxmənalılıq kəsb edəndə məcazi məna bildirir. Məcəzi mənada işlənən leksik vahidlər isə iki növ olur: a) leksik məcazlar; b) üslubi məcazlar. Leksik məcazlar lüğət tərkibində qeydə alınmış, daşlaşmış ifadələrdir. Məsələn, başa düşmək – anlamaq, dərk etmək; ələ salmaq – lağ etmək; əldən düşmək – yorulmaq kimi birləşmələr daxilində işlənərkən eyni mənanı saxlaya bilir, bəzən daha əlavə mənalarnın da açılmasına kömək edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, üslubi məcazlar isə yazıçının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olan ifadələrdir. Bunlar mətn daxilindən ayrılıqda öz məcazlığını saxlaya bilmir, lüğət tərkibində də qeyd olunmur. Məsələn, “Ürəyimin yağı əridi. İşlərim yağ kimi gedir. Qələm yağ kimi yazır” cümlələrinin hər birində yağ sözünün özünəməxsus konkret mənası olsa da, oradakı məcazlığı tərcümədə saxlamaq heç də həmişə mümkün olmur. Qeyd edək ki, yuxarıda gətirilən bu nümunələrin arasında ürəyin yağı əridi ifadəsi leksik məcazdır. İkinci və üçüncü cümlələrdə yağ kimi ifadəsi müqayisə məzmunu daşıdığından üslubi məcazdır. Çoxmənalı sözlər, məcazlar və onların müxtəlif növləri semantik mənaya təsir göstərir, fikir obrazlı ifadə olunur. Bu sözlər bədii mətndə müəyyənləşir, niyyət və düşüncənin açılmasına yönəlir.

Bədii tərcümədə çoxmənalı sözlərin, metaforaların və digər məcazların verilməsi xüsusi diqqət tələb edir. Əks təqdirdə, həm mətnin semantikasını təhrif olunur, həm də müəllif üslubuna kifayət qədər xələl gəlir. Belə halların yaranmasında bəzən tərcümədə istifadə olunan ikinci vasitəçi dilin də rolu az olmur. Söhbət Azərbaycan tərcüməçilərinin rus dilinə çevrilmiş mətnlərdən faydalanmasından gedir.

Əyanilik üçün bəzi parçalara müraciət etsək yerinə düşər: “Left alone in her strange abode, Jennie gave way to her saddened feelings. The shock and shame of being turned out finally subdued her, and she wept. Although of a naturally long-suffering and uncomplaining disposition, the catastrophic wind-up of all her hopes was too much for her. What was this element in life that could seize and overwhelm one as does a great wind? Why this sudden intrusion of death to shatter all that had seemed most promising in life?”

Mütərcim kontekstin köməyi ilə bu parçadakı yerli-yerində işlətdilmiş metaforik ifadələri üslub və məna tutumunu maksimum dəyərləndirməyə çalışmışdır. O tam aydınlığı ilə dərk edir ki, müəllif əsərin qəhrəmanın acı və keşmə-keşli həyatının lakonik və eyni zamanda tam təsvirini böyük ustalıqla vermişdir.

“Cenni yeni, yad yerdə tək qaldıqdan sonra öz dərdləri ilə əl-ləşməyə başladı. Keçirdiyi sarsıntıya, öz doğma evindən qovulmaq rüsvayçılığına dözmək üçün qüvvəsi çatmadı və o, hönkürtü ilə ağ-lamağa başladı. Doğrudur, o təbiətən səbirli idi və şikayət etməyi sevmirdi, lakin bütün ümidlərinin qəflətən fəlakətə uğraması onun belini sındırmışdır. Adama qasırga kimi hücum edən və onu sarsı-dan bu qüvvə nədir? Nə üçün ölüm qəflətən soxulur və həyatda ən işıqlı, ən sevincli görünən şeyi parça-parça edir?”

Yuxarda gətirilən nümunələr bir daha sübut edir ki, çoxmənalı sözlərin və onların köməyi ilə yaranmış rəngarəng məcazların tərcü-mə dilində lazımi səviyyədə saxlanması əslində, orijinalın bədii-es-tetik tutumunun qorunması deməkdir.

MÖVZUYA DAİR TAPŞIRIQLAR

1. Mikrokontekstə aid bir neçə nümunənin trcüməsini verin.
2. Klassik ədəbiyyatdan edimiş tərcümə mətnlərindən makrokontestlə bağlı misallar seçin.
3. Ekstralingvistik amillərlə təmsil olunan kontekstlərin mahiyyəti haq-da qısaca fikrinizi söyləyin və konkret misallar gətirməyə çalışın.
4. Tərcümədə çoxmənalılıq və vasitəçi dil faktounun çətinliklərini izah edin.

TƏRCÜMƏ MƏTNİNİN PRAQMATİKASI

Əvvəlki paraqraflarda praqmatik məna haqqında qeyd olunduğu kimi, leksikanın bu mənası özündə danışanın ifadəyə münasibətini əks etdirir. Haqqında söhbət gedən münasibətlər emosional-ekspressiv, mədəni-tarixi, spesifik mental və sair kimi geniş spektrə malik olduğundan tam ekvivalentliklə ikinci dilə çevirmək demək olar ki, mümkün olmur. Ancaq böyük A.Puşkinin təbrincə desək, “maarifçiliyin köhlən atı olan mütərcimlər” xalqları bir-biri ilə bu çoxcəhətli təkrarsız mədəniyyət xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış etmək, dostluq telləri ilə bağlamaqla onların dünyabaxışlarının qarşılıqlı zənginləşdirilməsi kimi müqəddəs missiyanı yerinə yetirirlər və bu yolda həmin maarifçilik fədailəri maksimum nəticəni əldə etməyə çalışırlar.

Təbii ki, bunlara nail olmaqdan ötrü mütərcim hər bir mətnin, xüsusi ilə də bədii mətnin praqmatik potensialı ilə əlaqəli sadə olmayan bir çox məsələləri həll etməli olur. Başqa sözlə desək, o fon informasiyalarının görünən və görünməyən tərəflərini duymalı, qavramalı və göstərməlidir. Əlbəttə, fon bilikləri ayrı-ayrı detallardan ibarət adi dekorasiya deyil. Əsl sənət əsəri millidir, məhz onun milli çalarları ilə ümumbəşəri ideyalar ifadə olunur. V.Q.Belinski yazırdı ki, sənətkar yaratdıqlarının hamı tərəfindən qəbul edilməsi üçün bütün sırf milli boyaları bəşəri mövzuların təsvirinə sərf etməlidir.

Məlumdur ki, qeyri-dil faktorlarının yenidən təsviri ən müxtəlif predmet təzahürlü realilərdən ibarət geniş mədəni-tarixi, spesifikli xarakterli informasiyalara yiyələnməyi tələb edir. Ancaq ayrı-ayrı predmetlərin adı, məişət və mədəniyyət atributlarını bildirən anlayışlar konkret xalqın mədəniyyət tarixindən, yaxud gerçəkliyi kontekstindən kənarında həqiqəti əks etdirə bilməz. Bunlar bütövlükdə dil vasitələri ilə təsvir olunsalar da dar milli realilər çərçivəsinə sığmırlar.

Bütün bu təkrarsız və spesifik-milli amillərin ikinci dildə yenidən təsviri həmişə qanunauyğun çətinliklərlə müşayiət olunur. Təbii ki, burada dili bilmək kifayət etmir, mütərcim hər şeydən öncə tərcümə ediyi dilin daşıyıcılarının adət-ənənələrinə, məişətinə, mədəniyyət tarixinə, psixologiyasına, dünya duyumuna bələd olmalıdır. Yalnız bu halda mütərcim milli koloriti onun bütün spesifik əlamətləri ilə yenidən təsvir edə bilər. Məlum olduğu kimi, spesifik-milli fonu yetərincə qavramadan, istənilən tərcümə, hətta son dərəcə “dəqiqiqliklə” orijinalı əks etdirən tərcümə orijinalda yer almış gerçəkliyin inandırıcı tərcümə həllinə nail ola bilməz. Tanınmış ədəbiyyatşünas N.A.Quliyev R.Həmzətovun şerlərinin və Ç.Aytımatozun nəsrinin tərcümə nümunələri haqda yazırdı: “Milli spesifikanın parlaq əlaməti poetik dildir. Onun funksiyaları rəngarəngliyinə və zənginliyinə görə tükənməzdir. Milli kolorit xalqın həyatından götürülmüş müqayisələr, təşbihlər, habelə bənzətmələr sistemi vasitəsi ilə yaxşı ötürülür. Burada təsvir zamanı “dağ çığırları bir-birindən aralana bilməyən iki döyüşən kələ”, yaxud “azıb öz anasını axtaran dəvə balasını” xatırladan son dərəcə parlaq, canlı lövhələrə bənzədilir”.

Həqiqətən də, yalnız məxəz dilinin bədii-təsvir vasitələrinin bütün incəliklərinə yetərincə bələdçilik mütərcimə orijinalda yer almış milli həyatın təkrarsız parlaq lövhələrini, ənənələrini yenidən yaratmağa imkan verir. Heç kim üçün sirr deyil ki, bütün xüsusi-lingvistik və ekstralingvistik faktorlar mətndə “ilkin element” (M.Qorki) sayılan sözün vasitəsi ilə reallaşır. Təbii ki, hər bir lüğətin arxasında dayanan yüksək konnotativ tutuma yetərincə bələdçilik olmadan digər dilə verilməsinə nail olmaq mümkünsüzdür: «Среди множества, нарядных ханум, сидевших в комнате, им сразу бросилась в глаза тоненькая, одетая во все белое, под белой вуалью-невеста. По обе стороны от нее сидели енге-тоже под белыми вуальями.

Девушки – невесты, пожелав Кичикбеим счастья, прокалывали иголкой ее вуаль, потом воротник; в иголку продета была зеленая нитка. Обряд, этот означал, что подружки невесты про-

сят бога и им даровать счастья» (Y.V.Çəmənzəminli “Qan içində”. Tərcümə T.Kalyaginandır).

Komissarov V.N. qeyd edir ki, “mütərcim tərcümə prosesinin birinci mərhələsində orijinalın reseptoru rolunda çıxış edərək informasiyanı əks etdirən məzmunu sonadək verməkdən ötrü məxəz dilin daşıyıcılarının mənsub olduğu fon biliklərinə yiyələnmişdir. Mütərcimin tərcümədəki uğuru məxəz dilin daşıyıcılarının mədəniyyət tarixinə, ədəbiyyatına, adət-ənənələrinə bələdçiliyindən irəli gəlir.”

Göründüyü kimi, orijinalın təkrarsız koloritini saxlamaqdan ötrü həmin mətnin məxsus olduğu xalqın etnik-mədəni özünəməxsusluqların bütün incəliklərinə bələd olmalıdır. Bu halda zaman-məkan bütövlüyü daima qorunmalıdır. Onu da qeyd edək ki, məkan faktoru sadəcə coğrafi məfhum kimi başa düşülməməlidir. Əksinə, bu əsrlər boyu formalaşan milli mədəniyyət tarixinin formalaşdığı münbit mühitdir. Başqa sözlə desək, mütərcim yadda saxlamalıdır ki, tarixin faktlarını milli-mədəni kontekstindən kənar verilməsi mahiyyət etibarilə əcnəbi dilin oxucularına əhəmiyyətli heç nəyi əks etdirə bilməz. O konkret dövrün tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını daxilən duyaraq xalqın davranışında, şüurunda, habelə adət-ənənələrində necə əks olunduğunu yenidən yarada bilməlidir. Burada mütərcim hər ifadənin konnotativ mahiyyətini yetərincə duya bilməlidir. Məsələn ingilis dilində tez-tez işlənən “A rolling stone gateheres no moss “pəremioloji vahidin (diyirlənən daş mamır tutmaz) konnotativ funksiyasını bilmədən kommunikasiyanın məqsədi heç enər. Başqa sözlə desək, “mamır” ingilislərdə var-dövlət, sərəvət mənası verdiyini bilmədən mütərcim onun obrazlı tutumunu verə bilməzdi. Yəni sözün həqiqi mənasında mütərcim müəllifdən sonra orijinalın konkret faktlarını bitgin və canlı obrazlarda təcəssüm etdirir. Bu obrazların tərcümədə simasızlaşdırılması mütləq gerçəkliyin təhrifinə gətirib çıxarar. Bu cür nəticələrdən qaçmaqdan ötrü tərcüməçi xalqın psixologiyasını, tempramentini və digər etnik-mədəni xüsusiyyətləri ətraflı oyrənməlidir.

Tanınmış dilçi-filosof A.Şleyxer (1821-1868) hesab edirdi ki, konkret dövrün obrazının təsvirinin yenidən verilməsində yüzillik, hətta minillik zaman məsafəsi həmin dövrün xarakterik cizgilərinin hamarlanmasına, yaxud sadələşdirilməsinə heç cür bəhanə verə bilməz. Elmi araşdırmalar göstərir ki, bizi sivil əcdadlarımızdan ayıran belə zaman məsafələri o qədər də təsəvvürə gəlməz hesab olunmur. Həqiqətən də müasir astronomlar və kosmonavtlar şumerlər tərəfindən neçə min il öncə Günəş sistemini təşkil edən planetlərin ölçüləri və həmin planetlər arasındakı məsafəni dəqiqliklə əks etdirən gil lövhələrə (cədvəllərə) baxanda heyrətlənməyə bilmirlər. Ancaq bunlar real faktdır.

Qeyd etmək istərdik ki, keçmişin faktları əsasında yazılmış əsərlərin heç də hamısı təsvir olunan dövrün konkret tarixi təlatümlərini, onun praqmatik tutumunu əks etdirmir. Məsələn antik tragediyalarda və ya Orta əsrlər ədəbiyyatında uzaq keçmişin real simasını tapmaq çətinidir. Bununla belə, təsvir olunan keçmiş haqqında oxucunun şüurunda bədii mətin və onun tərcümə variantı ən azından, reminisensiya, yaxud dümanlı təsəvvür yaratmalıdır. N.Bualo qeyd edirdi ki, bu qəbildən olan əsərlərdə milli-tarixi keçmişə müraciət “prinsip etibarını ilə incəsənətin ucalandırılmış xarakteri ilə şərtlənir” (6,87).

Əsl sənət əsərində hər bir şəxsiyyət konkret tarixi dövrün övladı kimi, öz hərəkətlərində, davranışında, nitqində həmin dövrün əlamətlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Başqa sözlə desək, konkret şəxsiyyətlərin, yaxud hadisələrin estetik baxımdan dolğun və inandırıcı təsviri yalnız dövrün geniş ictimai, mədəni və mənəvi fonunda reallaşa bilər. “İnsanın zamanla əlaqəsiz təsviri onu simasızlaşdırır və qeyri-tarixi edir. Öz dövrünün mühitindən kənarında insan fərdi və sosial əlamətlərindən məhrum olur. Zamanın əlamətlərinin itirilməsi həmişə insanın itirilməsinə, onun sxematik abstraklıqla əvəzlənməsinə gətirib çıxarır” (32.114). Beləliklə, konkret faktların və şəxsiyyətlərin təkrar təsviri mütərcim tərəfindən müvafiq dövrün bütövlükdə milli-mədəni həyatı kontekstində götürülə bilər.

MÖVZUYA DAİR SUALLAR

1. Praqmatik mənanı referensial və dildaxili mənalardan fərqləndirən cəhətlər nədən ibarətdir?
2. Bədii tərcümədə ekstralingvistik faktorların rolu haqda qısa məlumat vermək.
3. Tərcümədə praqmatik mənanın verilməsi üçün vacib şərt olan zaman və məkan vahidliyini necə başa düşürsünüz?

TƏRCÜMƏ MƏTNİNİN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tərcümə prosesində mütərcim strategiyası ilk növbədə mətnin spesifikasiyasına əsaslanır. Başqa sözlə desək, istənilən mətnin tərcümə həlli hər şeydən öncə onun xarakterik janr xüsusiyyətlərinin və spesifikasiyalarının nəzərə alınmasından başlayır. Məhz bu amillər ümumilikdə bütün mətnlərin məzmun və forma xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Heç də təsadüfi deyil ki, tərcümə nəzəriyyəsində mətnin linqvistikası başlıca problem hesab olunur, çünki o mətnə müxtəlif səviyyələrdən yanaşmaq imkanı verir.

Mətnin təyinatının göstəricisi kimi, spesifik forma və məzmun bütövlüyü məsələsi istər ədəbiyyatşünaslıqda və istərsə də tərcümə nəzəriyyəsində müvafiq faktorların qarşılıqlı əlaqəsi fonunda araşdırılır. Tanınmış tərcüməşünaslardan A.Şveyser və K.Rays bu mühüm məsələni təhlil edərkən ilk növbədə üç faktorun vəhdətini əsas götürürlər: konseptual informasiya aparatı, mətnin linqvistikası və funksional stilistika. Belə ki, bu üç amil nisbi müstəqilliyə malik olsa da, onlardan biri digərindən təcrid şəkildə təhlil oluna bilməz. Mətnin semantika məsələsi onun stilistikası ilə birbaşa və dolayısı ilə bağlı olur. A.Şveyser və K.Rays bu baxımdan “mətnin tipini”, “janrını” nəzərdə tuturlar: Mətnin janrı üç semiotik ölçü ilə müəyyənləşdirilir (semantika, praqmatika və sintaksis) (32.28). Bu cür yanaşma təbii-dir: elmi-publisistik janrla, poetik mətnin arasında istər semantik, istər praqmatik və istərsə də, üslub fərqi nəzərə çarpacaq dərəcədədir.

Yuxarda sadalanan bu şərtlərə K.Dolinina tərəfindən təklif olunan “mətnin janrının sosial interpretasiyası” məsələsi də daxildir. Tədqiqatçının fikrincə, “Hər bir kanonlaşdırılmış, formalaşmış nitq janrı (müəssisə üzrə əmr, hakimin qərarı, elmi məqalə, roman)” nitqin çıxışı etdiyi yaxud, oynadığı sosial roldur” (8.11-26). Başqa söz-

lə desək, rəsmi-işgüzar sənədlərin tərcüməsi konkret (birmənalı) leksikanin köməyi ilə ənənəvi struktur üzrə təsvir olunmuş müvafiq mətnə maksimum adekvatlıq (hətta ekvivalentlik) tələb etdiyi halda, bədii mətnlər obrazlılığın, emosional ekspressivliyin ikinci dildə yaradıcı həllini qarşıya qoyur. Sonuncular tərcümə dilinin oxucularına bədii-estetik təsir bağışlamırsa, onların ruhunu oxşamırsa bunlar kamil tərcümə deyil, orijinalın məzmununun soyuq, cansız konstataciyasından başqa bir şey deyil.

Nəzərə almaq lazımdır ki, digər janrlarla müqayisədə şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə mütərcim yanaşması daha geniş intellektual və yaradıcılıq imkanları tələb edir. Bədii tərcümənin mühüm sahələrdən olan folklor janrlarının tərcüməsi özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Üslub və janr rəngarəngliyi baxımından zəngin olan bu xəzinə əsrlər boyu xalqın kollektiv əməyinin nəticəsində yaranmış və cıllanmışdır. Müxtəlif xalqların əsrlər boyu yaratdığı nağıllar, əfsanələr, dastanlar, nəğmələr, atalar sözü və məsələlər əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə keçərək zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Həmin nümunələr özündə bir sıra ümümbəşəri xüsusiyyətləri saxlamaq, mənsub olduğu xalqın spesifik milli koloritini, etnik-psixoloji dünyaduyumunu, təkrarsız mədəni-tarixi keçmişini əks etdirir. Məhz bədii tərcümə sayəsində dünya xalqlarının belə zəngin və rəngarəng xəzinəsi nəinki bizim qarşımızda açılır və həmdə özümüzün milli sənət nümunələrimiz təbliğ olunur. Heç kəs üçün sirr deyil ki, bədii ədəbiyyat (o cümlədən folklor) yeganə incəsənət növüdür ki, qeyri-dil mühitində tərcümə olunmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Başqa sözlə desək, bu qəbildən olan əsrlər qeyri dillərə çevrilməklə milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsinə, yeni üslub, bədii məzmun və ideyaların yaranmasına xidmət edir.

Şifahi xalq yaradıcılığına xas olan ənənəvilik, biləvasitə xəlqilik, bədii söz yaradıcılığının xalq sənətinin digər növləri ilə sıx bağlılığı, sadə xalq dilində formalaşması belə nümunələrin tərcüməsində çətinliklər törədir. Əvvəla, bəzi janrların sabitliyi, dini və mərasim xarakterli əhəmiyyət kəsb etməsi ikinci dildə ekvivalent çatış-

mazlığı (yoxluğu) ilə müşayət olunur. İkincisi, folklor əsəri çoxlu bərabərhüquqlu variantlara, yaxud mətnlərə malikdir. Bu o deməkdir ki, tərcüməçi daha geniş yayılmış və əhatəli variantı seçməlidir. Üçüncüsü, müxtəlif xalqlara məxsus əsərlərin motivlərinin, obrazlarının, hətta süjetlərinin oxşarlığına baxmayaraq onların hər biri parlaq milli boyalarla süsləndiyindən tərcüməçidən xüsusi bacarıq və qabiliyyət tələb edir. Dördüncüsü, xalqın məişətini, mədəniyyətini, estetik normaların və ideyalarını təmiz xalq dili ilə əks etdirən belə əsərləri ikinci dildə yenidən yaratmaq heç də asan iş deyildir.

Aydın məsələdir ki, hər bir mətnin janr variantlığında nitq zamanı müvafiq dil vasitələrinin seçimini müəyyənləşdirən sosial normaların təzahürü baş verir. Tərcümə praktikasında mövcud olan cəhətlər cəmiyyətin və mədəniyyətin sosial normaları ilə bağlı olur. Təbii ki, bunların hamısı bədii tərcümədə daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Ədəbiyyat söz sənətidir və o, aid olduğu xalqın dilinin bütövlükdə zənginliklərindən hərtərəfli və daima bəhrələnmiş, formalaşmış və inkişaf etməkdədir. Bəzi mütəxəssislər “mətnin linqvistikası” anlayışı dedikdə, konkret əsəri nəzərdə tutmaqla, həmin əsəri yazıldığı milli dildən bir növ təcrid etməyə çalışırlar, yəni əsərin dilini ümumxalq dili kontekstindən ayrı izah etmək istəyirlər.

Tərcümə mətninin janr xüsusiyyətlərindən danışarkən, ümumiyyətlə, janr anlayışına zaman və məkan (milli-tarixi) müstəvisindən baxmaq məqsədə uyğun olardı. Məsələn, rus və qismən Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında mənzum dram və “drammatik poema” («драмматическая поэма») janrları arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə aydınlıq gətirilmir. Yaxud elə götürək esse janrını. Hələ orta əsrlərdən yönü bəri dini, fəlsəfi, avtobiografik mahiyyət kəsb edən bu janrı bu gün daha çox qəzet, jurnal səhifələrində dərc olunmuş yığcam bədii publisistik janr kimi qəbul edirik. Amma fransız intibahının yazıçı-mütəfəkkiri Mişel Montenin üç kitabdan ibarət məşhur “Təcrübələr” əsərinin müəllif tərəfindən “özüm haqqında kitab” adlandırmasının çoxumuz fərqiə varmırıq ki, bu da essedir.

Təbii olaraq mütərcim mövcud halda publisistika ilə bədiiliyə müvafiq tərcümə strategiyası seçir. Heç kim üçün sirr deyil ki, istənilən əsər konkret dilin “resursları” və qanunauyğunluqları əsasında yaranır. Aydın məsələdir ki, istər tərcüməçi, istərsə də tədqiqatçı müqayisələri (müşahidələri) bütövlükdə dil sistemi çərçivəsində aparırlar. J.J.Retsker yazırdı: “Tərcümənin möhkəm lingvistik əsası olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə əsas orijinalın və tərcümənin dilləri arasında mövcud olan dil hadisələrinin (təzahürlərinin) müqayisəli öyrənilməsi və onlardakı müəyyən müvafiqliyi təyin etməkdən ibarət olmalıdır. Leksika, frazeologiya, sintaksis və üslub sahələrindəki bu müvafiqlik tərcümə nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etməlidir.” (24, 156)

Kommunikativ tərəflərin sosial statusu müvafiq leksikanın funksional xüsusiyyətlərinə təsir etməyə bilməz. Tərcüməşünaslıqda və müqayisəli dilçilikdə A dili ilə B dilinin funksional vahidlərinin arasındakı münasibətləri tədqiq edərək tərcümə nəzəriyyəsi üçün lazımi fundament yaradır. Əslində, bir çox tərcümə transformasiyaları tərcümə prosesində “toqquşan” dillərin arasındakı funksional-struktur fərqlərlə bağlı olur. Tutaq ki, ingilis dilində hərəkəti bildirmək üçün hərəkəti müşayiət edən əlamətləri (səs, titrəyiş və s.) olan fellərdən istifadə olunur. Azərbaycan və rus dillərində belə əlamətləri fellə zərfin, yaxud fellə feli-bağlamanın köməyi ilə ifadə edilir. Məsələn, “... bütün nəzərlər qorxu və hansısa müəmmalı maraq ifadə edərək pistoletə çevrildi və havada uçub astaca enən nəhs karta döndü” – With bated bract and eyes expressive of terror and vague curiosity fluttering downwards” (M.Lermontov).

Burada istər-istəməz tanınmış dilçi və tərcüməşünas S.Naydanın haqlı fikri ilə razlaşmalı olursan. Onun fikrincə tərcümə nəzəriyyəsinə mətnlərin “diskurs universalları” deyilən bir sıra əlamətləri nəzərə almaq lazımdır. O konkretlik üçün aşağıdakıları göstərir: 1) mətnin əvvəli və sonunun markalanması (nişanlanması); 2) mətnin daxili bölmələri arasındakı keçidlərin markalanması; 3) tempera-

ment əlaqələri; 4) məkan əlaqələri; 5) məntiqi münasibətləri; 6) diskurs iştirakçılarının eyniləşdirilməsi; 7) müxtəliflik əlaqəsi və s.

Nümunə üçün qeyd edək ki, ingilis dilini bilən hər kəsə bəllidir ki, bu dildə eyni referenti göstərmək üçün şəxs əvəzlilikləri (he, she, they), deyiktiv əvəzliliklər (this, that) və sinonimləri (dog, animal, per, puppy) əhatə edirsə, Azərbaycan dilində şəxs, işarə, təyin əvəzlilikləri ilə yanaşı sinonimik ifadələr işlənir (“haqqında danışılan”, “qeyd etdiyimiz”).

Heç də təsadüfi deyil ki, mütəxəssislər tərcümə nəzəriyyəsinin başlıca problemlərindən biri kimi mətn məsələsini ortaya qoyurlar. Tərcümənin birinci mərhələsində orijinalın interpretasiyası ilə bağlı təhlil predmeti məhz mətn hesab olunur, son mərhələdə də məhz mətn sintez hesab olunur. Elə buna görə də, bu problem tərcümə nəzəriyyəçilərinin diqqətini cəlb edir. Tanınmış alim R.Ştolse hesab edir ki, tərcümə prosesinin nəzəri cəhətdən dərk olunması mətnin linqvistikası ilə qermenevtikanın sıx əlaqəsi nəzərə alınmaqla qurulmalıdır.

Bunların hamısı bu və ya digər dərəcədə kontekstlə bağlıdır. Məsələn, qermenevtika qədim mətnlərin leksik tərkibini təşkil edən sözlərin bir qisminin həqiqi mənada deyil, fəlsəfi, məcazi yaxud sətirləli mahiyyət daşıdığını qeyd edir. Bundan əlavə, lap qədimdə hələ dilin inkişafının erkən mərhələlərində insanlar predmet və hadisələri ümumi adı ilə deyil, təsadüfi, nadir yaxud səbəb və məqsəd əlaqələri ilə ifadə edirdilər. Məsələn, qədim Şumer dilində “öldürmək” deməkdən ötrü “saggis-rah” (hərfi mənası “başına ağacla vurmaq”) işlədirdilər, baxmayaraq ki, söhbət qılıncı ilə öldürməkdən də gedə bilərlər. Yaxud qədim akkad, semit dillərində sözün semantik cərgəsi səbəb-məqsəd-nəticə əlaqəsi ilə xarakterizə olunur. Məsələn, “hayyat” həm qan, həm qan qohumluğu, həm də içməli su və suyun mənbəyini qoruyan ilan, əjdaha anlamı verir. (19, 9-13).

Göründüyü kimi, kontekst belə qədim mətnlərdə daha geniş leksik və tarixi miqyasda təmsil olunduğundan biz bəzi leksik vahidlərin mənasını bir yox, bir neçə sosial-mədəni yaxud mədəni-tarixi kontekstdə konkretləşdirmək məcburiyyətində qalıırıq. Markın Yevangelində (1:17-18) İsa Simon və Andrey qardaşlarına deyir:

“Come ye after me, and I will make you to become fishers of men”
 (“Arxamca gəlin və mən sizi adam tutun balıqçılar edəcəyəm”)

Biz nümunəyə əvvəlki fəsillərdə də müraciət etmişdik. Məsələ burasındadır ki, mütərcimlər müxtəlif janrlarda işlədilmiş sakral motivlərin əsrlər boyu uğradığı evolyusiyanı (təkamülü) yetərinə dəyərləndirmirlər. Onlar unudurlar ki, zaman keçdikcə, konkret olaraq bu ifadəni insanların qəlbinə hakim olmaq istəyən missionerlərə ünvanlamağa başlamışlar. Sonrakı dövrlərdə cəmiyyətdə insan faktoru ilə bağlı münasibətlərdəki eybəcərliklər bu ifadəyə daha kəskin mənə verməyi labüdləşdirmişdir – “fishmonger”, yəni “aradüzəldən”, yaxud “sutenyor”. Şekspirin “Hamlet” faciəsində Hamlet Polonini “fishmonger” adlandırır, lakin Azərbaycan və rus tərcüməçilərinin çoxu bu sözün əsl mahiyyətini başa düşmədiklərindən onu «торговец рыбой» – “balıqsatan” yaxud “balıqçı” kimi vermişlər.

Müşahidələr göstərir ki, təhriflərin böyük bir qismi tərcümə prosesində orijinalın üzdə olan, ilkin gözəçarpan mənasına uymaqdan, onun mətn daxilindəki konkret mənasını axtarmamaqdan meydana gəlir. Hərfi tərcümə adlanan bu xətanın orijinalın ideya və bədii keyfiyyətinə vurduğu zərəri heç nə ilə müqayisə etmək olmaz. Əlbəttə ki, tərcümə dəqiq olmalıdır. Lakin söhbət bədii tərcümədən gedərkən bu anlayış daha geniş və spesifik məzmun kəsb edir. Hərfi-hərfinə edilmiş tərcümə ümumiyyətlə, naqis tərcümədir, bədii əsərin tərcüməsində isə tamamilə dözülməz haldır. Hərfi tərcümədə əsər ideyaların, obrazların məcmuu kimi, bir tam və ya bütöv kimi deyil, ayrı-ayrı sözlərin, ifadələrin, əksər hallarda da onların lazımi mənasından uzaq çalarların tərcüməsi kimi təqdim olunur. Əsl mütərcim sözlə, dilin bədii, üslubi imkanları ilə həssaslıqla işləməyi bacarmalı, necə deyərlər, hər cür konteksti göz önünə almalıdır. Lakin bəzən tərcüməçi kontekstlə hərfi tərcümənin “arasında” qalaraq kobud üslub xətası edir.

Məsələn, tərcüməçi Şəfa Cəbiyeva Somerset Moemin “Mister Know-All” hekayəsinin tərcüməsində əsərdə təsvir olunan hadisənin razvyazkasını ifadə edən cümləni eybəcər hala salmışdır. Bu-

nunla da, tərcüməçi həm əsərin ideyasına və həm də müəllif üslubuna zərbə vurmuşdur. “Heç kim keçmişinin üzə çıxmasını istəmir, çünki bu onun həyatını mənfi şəkildə dəyişdirə bilər.” Müqayisə üçün orijinala müraciət edək:

“No one likes being made to look a perfect damned fool”.

Bədii tərcümə yaradıcı xarakter daşıyır. Tərcüməçi bu vacib cümləni üslubi və məna baxımından belə ağırlaşdırmaq əvəzinə, “Heç kəs keçmişdə elədiyi günaha görə gülünc görünmək istəməz” olsaydı, fikrimizcə, daha düzgün olardı.

Bu gün inkişaf etməkdə olan bədii tərcümə məktəbi müəlliflərlə yanaşı, mütərcimlərin də hər gün yaşadıkları yaradıcılıq həyəcanlarını əks etdirir. Onları söz üzərində, bədii əsərin tərcüməsinin dilinin üzərində dönə-dönə həssaslıqla işləməyə çağırır.

Tərcümə əsərini oxuyarkən biz hər şeydən əvvəl bunun fərqi-nə varmalıyıq ki, şəninə dünyanın ən böyük sənətkarlarının söz qoşduğu Füzuli demiş, “hər ləhzə yoxdan var olan” sözlər tərcüməsində özlərini necə hiss edir, onların hamısı öz yerindədirmi və üzərlərinə düşən məna üslub, ahəngdarlıq vəzifələrini yerinə yetirə bilirlərmi? Təəssüf ki, bir sıra hallarda bu suala mənfi cavab alırıq.

Bunun da başlıca səbəbi tərcüməçinin orijinalın janr xüsusiyyətlərinə, müəllif üslubuna, onun estetik baxışlarına kifayət qədər bələd olmamasıdır. Məsələn, Artur Heylinin məşhur “Money changers” əsərinin müasir bankirlərə həsr olduğunu və əsərin ironiyalı adının da elə bu mühitdən götürüldüyünü heç də bütün tərcüməçilər nəzərə almamışdır.

Lakin tərcüməçi mətn üzərində işlədiyi vaxt tərcümə dilinin imkanlarından maksimum yararlanmalıdır. O, geniş mənada müəllifin fərdi yaradıcılıq üslubundan çıxış edərək ikinci dildə əsərin ruhunu qorumağa çalışmalıdır. Bu baxımdan, S.Moemin “The unconquered” əsərindəki bir ifadəyə nəzər salmaq yerinə düşərdi: “You look as though you'd had trouble, young fellow”, said Will with a grin.

Atmaca köməksiz ailəyə zor tətbiq etdiyinə görə sifəti qarı tərəfindən cırılmış sağlam kişiyyə ünvanlanmışdır.

Tərcüməçi Zeydulla Ağayev haqlı olaraq, “üzünü rəngləmişdi, bəzəmişdi” deyil “əl gəzdirmişdi” kimi tərcümə etmişdir. Çünki bu həm orijinalın ifadəliliyinə xidmət etmiş, həm də tərcümə dilinə xas olan təsvir vasitələrindən situasiyaya uyğun uğurlu istifadəsini nümayiş etdirmişdir: “Üz-gözünə yaxşı əl gəzdiriblər”, Vill gülümsündü.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməçi mətni təhlil edərkən qarşısına belə bir sual qoymalıdır: orijinal (göndərən) hansı məqsədi güdür və bundan ötrü o, hansı dil vasitələrindən istifadə etmişdir? Mətnin başa düşülməsi onun bütövlüyünün dərk olunmasına əsaslanmalıdır. Bu halda tək-cə deyilənlər yox və həm də nəzərdə tutulanlar əhəmiyyət kəsb edir. Bu o deməkdir ki, əvvəllər deyilənlərlə yanaşı əsərin sosial statusu, fon bilikləri nəzərdə tutulur.

Bununla əlaqədar olaraq, İ.R. Qalperin verbal ifadələrlə birgə mətnaltı məqamların da rolunu qeyd edir. Dolayısı ilə, bunlar fon biliklərinin, habelə ictimai-tarixi faktorların verilməsinə imkan yaradır. Nümunə üçün A.P. Çexovun “Albalı bağı” pyesindəki qoca Firsin sözlərini bir daha xatırlayaq: «Живу давно. Меня женить хотели, а вашего папаши еще на свете не было... А воля вышла, я уже старшим камердинером был. Тогда я не согласился на волю, остался при господах.» Azərbaycan oxucusu üçün “вышла воля” ifadəsi demək olar ki, heç nə demir. Lakin tərcümədəki “kəndlilər azad olanda” əlavəsi bu mühüm tarixi hadisəyə işarə edir, yəni oxucu (tamaşaçı) başa düşür ki, söhbət 1961-ci ildə çarın təhkimçilik hüququnun ləğvi barədə məşhur fərmanından gedir: “Yaşım çoxdur. Məni evləndirmək istəyəndə sizin atanız hələ dünyaya gəlməmişdi. Kəndlilər azad olanda mən baş kamerdiner idim. O zaman azad olmağa razılıq vermədim, ağaların yanında qaldım.”

Bu dialoqda yuxardakı deyilənləri tamamlayan başqa bir ekstralinqvistik məqam da var: “Yadımdadır, hamı sevinirdi, ancaq nə üçün sevindiklərini heç özləri də bilmirdilər.” Başqa sözlə desək, kontekstdən çıxış edən azərbaycanlı tərcüməçi N.Rəfibəylinin müasirləri çarın manifesti haqda məşhur olan beyti yaxşı xatırlayırdılar:

“Çar manifesti verdi öz qorxusundan,
Ölülərə azadlıq, dirilərə zindan.”

Dahi sənətkar və publisist Henrix Heyne yazmışdı ki, “orijinalın hərfini, hətta dəqiq fikrini qrammatikasını öyrənib söz ehtiyatına malik olan hər kəs tərcümədə verə bilər. Lakin əsərin ruhunu tərcümə etmək hər adamın işi deyil.” Tərcüməçi müraciət etdiyi əsərin mənsub olduğu xalqın tarixinə, ənənələrinə, düşüncə tərzinə bələd olmalı, həmin xalqın yetirdiyi sənətkarın fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərini yaxşı bilməlidir.

İngis dilli ədiblər içərisində daha çox müraciət etdiyimiz tanınmış ingilis yazıçısı Somerset Moem özünəməxsus yaradıcılıq üslubuna malikdir. Yazıçı ən müxtəlif ədəbi-bədii və publisistik janrlarda yazıb yaratmışdır. Elə bu yaradıcılıq rəngarəngliyinə görə onun əsərlərinə istinad təbiidir. Moem özü dram əsərlərini nəsrə yazmasına baxmayaraq bu janrdan olan əsərlərin nəzmlə yazılmasının vacibliyini vurğulayırdı. Yazıçının fikrincə poetik dil özünün sıxcərgəlliliyinə, şərtliliyinə görə daha sürətlə zamanı və geniş məkanı vermək imkanına malikdir. Poetik dil yüksək pafosu və lirizm axıcılığı ilə dram janrının klassik xüsusiyyətlərini yenidən canlandırmaq imkanına malikdir.

Cəmiyyətdə baş verən proseslərə yazıçı təkrarsız münasibəti ilə seçilir. Ceyms Oldric yazırdı ki, “Moemi Şounun, Qolsvorsinin, Çestertonun, Uellis və Arnold Bennetin kiçik müasiri və viktoriyasiya dövrünün sonuncu yazıçısı hesab etmək olar. Onların hamısı İngiltərənin yenilməz dövlət və dünyada birinciliyi saxlaya biləcəyinə əminlik dövrü yazıb-yaratmışlar.” (22, 379) Lakin bu inama baxmayaraq, Şou və Uels cəmiyyətin kölgəli tərəflərinə rişxənd etməkdən çəkinməmişlər. Şou onun (cəmiyyətin – İ.A.) əxlaqındakı riyakarlığı hədəfə almışdı. Qolsvorsini onun tamahkarlığını ifşa edirdi. Çesterton onun keçmişi ilə maraqlanmış, lakin bir məktəbli kimi onun əleyhinə çıxmışdı, Uellis isə ona yanlışlığına görə yazdığı gəlirdi. Bunların içində daha mülayim görünən Moem əslində onların hamısından çox viktorian cəmiyyətinin pis tərəflərinə nifrət edirdi.” (22, 318)

O bir sıra pyeslərində viktorian cəmiyyəti ilə güzəştlərə getsə də, hekayə və romanlarında kəskin mövqedə dayanmışdır. Yazıçı yaşadığı cəmiyyətin taleyini daima düşünmüşdü. Lakin o “obyektiv mütəfəkkir kimi deyil”, həyatdakı yaramaz, vulqar hallara qarşı çıxan aristokrat mövqeyində dayanırdı. Tərcüməçi həmin bu mövqeyin müəllif üslubunun mayasını təşkil etdiyini unutmamalıdır.

Müəllif hadisələrə münasibətini birdən-birə deyil, təcridən, müəyyən ziddiyyətlərlə göstərməyə üstünlük verir: “Strove had always been excitable, but now he was beside himself, there was no reasoning with him. I thought it probable enough that Blanche Strove would not continue to find life with Strickland tolerable, but one of the falsest of proverbs is that you must like on the bed that you have made. The experience of life shows that people are constantly doing thing which must lead to disaster and yet by some chance manage to evade the result of their filly, when Blanche quarreled with Strickland she had only to leave him, and her husband was waiting humbly to forgive and forget. I was not prepared to feed any great sympathy for her.” (“The Moon and Sixpence”)

Azərbaycan tərcüməçiləri Firudin Ağazadə və Zakir Səfəroğlu obrazın mülahizələrinin məzmununu əsasən verə bilmişlər: “Stryov, ümumiyyətlə, hövsələsiz adamdı, indi isə heç özündə deyildi, amma bir dəlil-sübutu da yoxdu. Mən belə bir ehtimalı mümkün sayırdım. (?): Striklend dözülməz adamdır, Blanş Stryov onunla yaşaya bilməz. Amma yalançı hikmətlərdən biri də budur ki, “guya nə əkərsən, onu da biçərsən.

Təcrübə göstərir ki, adamlar o şeylərə meyl edirlər ki, bu onlara bədbəxtlik gətirir, sonra başa düşüb, ağılsız əməllərinin nəticələrindən qaçmaq istəyirlər. Striklendlə savaşıandan sonra Blanş, yəqin ki, evdən getməliydi, əri isə belə fürsəti gözləyirdi, hər şeyi unudub onunla barışmağa hazır idi. Ancaq mən Blanşa heç rəğbət bəsləməyirdim”.

Göründüyü kimi, tərcümənin dili, üslubu daha çox orijinaldan edilmiş kalkanı xatırladır. Bu nə orijinalın üslubudur, nə də tərcümə dilinin üslubiyyatına riayət etməkdir.

Tərcümə mətnin dili dedikdə, biz milli dilin kontekstində fərdi müəllif manerasını və əsərin janr xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturuq. Əgər mətn poetik formada yazılıbsa, tərcüməçi yuxarıda sadalanan faktorlarla yanaşı, vəzn, ölçü, ahəng, rədif və digər evfonik elementlərin tərcümə həlli ilə üzləşir.

Yuxarda qeyd etdiyimiz kimi, hər bir janrın inşa yaxud ifadə xüsusiyyətləri dolayısı ilə mənsub olduğu ədəbiyyatın bu sahədəki ənənələri ilə bağlı olduğundan heç də həmişə adekvat tərcümə həllini tapa bilmir. Məsələn, görkəmli Amerika yazıçısı Con Steynbek 1940-cı ildə Meksika körfəzi rayonuna səfəri zamanı eşitdiyi hindu pritçası əsasında “Mirvari” əsərini yazmışdı. Müəllif bu barədə yazırdı ki, “If this story is a parable, perhaps, everyone takes his own meaning from it and reads his own life into it” M. Süleymanovun tərcüməsində oxuyuruq ki, bu əhvalatı dastan hesab edənlər onu istədiyi kimi yozur, arzusuna uyğun şəkildə öz gələcək həyatını orada görür. Əvvəla, orijinaldakı “parable” sözünü dastan kimi tərcümə etmək nə dərəcədə düzgündür? Hər şeydən əvvəl, mütərcim tərəfindən Amerika yazıçısının təhkiyəsinə daxil edilən “dastan” məfhumu nə dərəcədə təbii və inandırıcı səslənir? İngilis dilində “parable” – pritça ibrətamiz əhvalat mənasında işlənir. Pritça ilə dastanın nə dərəcədə fərqləndiyini çoxu bildiyi halda, tərcüməçi bunları eyniləşdirmişdir.

Azərbaycanlı ədəbiyyatşünas V.Quliyev haqlı olaraq, qeyd edir ki, tərcüməçi müəllifin üslubunu ümumi şəkildə saxlaya bilməmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, “M.Süleymanov əslində əsərin tərcüməsindən çox onun təfsirçisi, interpretatoru kimi çıxış etmişdir. Çox güman ki, elə mütərcimin sərbəst interpretasiya meyli nəticəsində orijinal və tərcümə mətnləri bir-birindən yalnız dil deyil, həcm baxımından da kəskin surətdə fərqlənir.” (15, 317) Təbii ki, bu tərcüməçinin orijinala etinasızlığı, ifrat sözcüliyə varması ilə izah oluna bilər. Əlbəttə ki, tərcümə zamanı orijinal və tərcümə mətnlərinin identik həcm bərabərliyinə nail olmaq çətindir və buna xüsusi ehtiyac da yoxdur. Lakin bəzən belə hallar tərcümənin yalnız linqvistik keyfiyyətinə deyil, bədii-estetik xüsusiyyətlərinə də təsirsiz qalmır. Folklor janrlarının rən-

gərəngliyi onların üslub müxtəlifliyi ilə birbaşa əlaqəlidir. Bunu bir tərəfdən dastan, epos kimi iri həcmli əsərlərin personaj bolluğu ilə, digər tərəfdən isə həmin əsərlərin çoxunun həm nəzm və həmdə nəsr-lə yazılması ilə izah etmək olar.

Şer mətninin tərcüməsi əslində, poetik istedadın ən yüksək səviyyəsinin nümayişi deməkdir. Mütərcim əcnəbi oxucunun estetik tələbini gözəl bilməlidir, çünki sonuncu öz ana dilinə tərcümə olunmuş sənət nümunəsində orijinalın mənsub olduğu xalqın çoxəsirlik şer mədəniyyətinin ətrini duymaq istəyir.

Tərcüməsi daha çox çətinliklər doğuran janrlara əsatirləri aid etmək olar. Çünki onların tərcüməsi təkcə orijinalın dilini bilmək kifayət etmir. Buraya həmçinin bəzi nağılların tərcüməsini aid etmək olar. Mövzularının və məzmunlarının rəngarəngliyinə baxmayaraq nağıllar daha çox əcdadlarımızın mifik təsəvvürlərini özündə saxlamışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, dünya xalqlarının nağıllarının süjeti və obrazları xeyli oxşardır. Bu baxımdan hətdə belə bir fikir mövcuddur ki, əsatirdəki əhvalatı başqa dilə hərfi (sözbəsöz) tərcüməyə ehtiyac yoxdur, beləki vacib şərt söz deyil, hadisədir. Ancaq bir sıra obyektiv səbəblərdən tərcümə xeyli çətinləşir. Birincisi, böyük zaman fərqi görə mətnin dilindəki mənalar müasir oxucu üçün çətinlik yarada bilər: qədim insanlar dilin erkən, arxaik mərhələsindəki vasitələri ilə ümumi məfumları ayrı-ayrı, təsadüflərlə ifadə edirdilər. İkincisi, həmin insanlar praktikadan çıxış edərək predmet və hadisələri oxşarlığı yaxud səbəb-məqsəd əlaqələri ilə adlandırır-dılar. Tərcüməçi bütün bunları nəzərə almaqla öz vəzifəsini kompleks şəkildə yerinə yetirməlidir.

Tərcüməşünasların haqlı rəyinə görə şifahi xalq ədəbiyyatının lirik qolunu təşkil edən kiçik həcmli janrların tərcüməsi xüsusilə məsuliyyətli işdir. Çünki çoxəsrlik tarixə malik xalq nəğmələri, qoşmalar, bayatılar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, pritçalar çox yığcam və təmiz xalq dili ilə əvəzsiz informasiya və yüksək səviyyəli bədii-estetik mahiyyət kəsb edir. Heç də təsadüfi deyildir ki, bu günə qədər dünya tarixçiləri, dilçiləri, folklorşünasları, etnoqrafları bu zən-

gin mənbədən bəhrələnməkdədirlər. Onlar bu informasiyaları şərh edərkən ilbəlil öz xalqlarının və eləcə də digər xalqların keçmişini, onların etnogenezisi, tarixi-mədəni ənənələri və əlaqələri barədə daha çox şey öyrənir, əcdadlarımızın qət etdiyi tarixi yolu, etnik coğrafiyası, etikası, dünyaduyumu haqqında təsəvvürləri dərinləşdirirlər. Bu vacib işdə, təbii ki, tərcüməçinin rolu əvəzsizdir. O həm şair-tərcüməçi və həm də tədqiqatçı-filoloq rolunda çıxış edir: o bir tərəfdən tərcümə etdiyi əsərin estetik özünəməxsusluğunu qorumağa çalışırsa, digər tərəfdən orijinaldakı informasiyanın təhrifsiz verilməsi üçün məsuliyyət daşır.

Tərcüməçi unutmamalıdır ki, hər bir xalqın poetik folklor nümunəsi özündə həmin xalqın şer ənənələrini, vəzn xüsusiyyətlərini saxlayır. Məsələn, bu gün Azərbaycan ədəbiyyatında poeziya üç vəzində – heca, əruz, sərbəst mövcud olsa da, qədim köklərə bağlı şifahi xalq poetik nümunələri ənənəvi olaraq yalnız heca vəznində formalaşmışdır. Bir çox avropa xalqlarının şifahi ədəbiyyatında, o cümlədən ingilis, alman və digərlərinin xalq poeziyasında vəzn forması kimi sillabotonik şerlər üstünlük təşkil edir. Bunu anqlosaksların qitədən Böyük Britaniyaya gətirdikləri german əsətlərinin və qədim epik poemaların ifadə tərzidə sübut edir.

Tərcümə dilinin şer ənənələrinə yad olan vəznidə və janrı yənidən yaratmaq, təbii ki, böyük çətinliklərlə müşayiət olunur. Məsələn, Azərbaycan xalq poeziyasında qoşma, gəraylı, bayatı kimi janrların forma, ölçü faktorları ilə yanaşı diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də onların qafiyə əlvanlığıdır. Bu lirik incilərin hər misrasında Azərbaycan poeziyasında işlənən qafiyənin bütün növləri qorunmuşdur. Tərcüməçi üçün bayatıdakı dayaq qafiyə, tam qafiyə, qapalı qafiyə, müqəyyad qafiyə xüsusilə çətinliklər törədir:

*Qəbul qılma müxənnətin sözünü,
Sənə ərz eyləyim sözün düzünü,
Dur göstər yağya dönməz üzünü:
Gün kimi aləmə yayıl, Eyvaz xan!*

Müqaisə edək:

*Do not believe any traitor`s words;
It is only I who tell you the truth.
Arise and show an undaunted face,
Shine like the sun, Eyvaz, brave youth.*
(Tərcümə V.Rotenberqindir)

Göründüyü kimi, tərcüməçi gəraylının məzmunun saxlasa da, rədifi çarpaz qafiyə ilə əvəz etmiş və misralardakı ölçünü saxlaya bilməmişdir. Təbii ki, burada dilin şeirliyyət spesifikasiyası özünü göstərməyə bilməzdi. Bununla belə, hər bir xalqın dilində geniş özünəməxsus ifadə imkanları mövcuddur və bundan tərcüməçi lazımınca yararlanmaq bacarığına malik olmalıdır.

Tərcüməçi dilin yığcamlığından, tutumluluğundan lazımınca istifadə etməyi bacarmalıdır. Aydın məsələdir ki, Azərbaycan və ingilis dilləri fərqli sistemlərə malikdirlər. Azərbaycan dili iltisafı dil kimi hind-avropa dillərindən, o cümlədən həmin dillərin cənubi german qrupuna daxil olan analitik ingilis dilindən kəskin surətdə fərqlənir. Bu linqvistik fərqlər etnik-mədəni, sosial-tarixi və sair etnolinqvistik əlamətləri də əlavə etsək, bədii tərcümədə müşahidə olunan çətinliklər barədə ümumi təsəvvür bəlli olar.

Məlum olduğu kimi, dilin lüğət tərkibi o dildə danışan xalqın tarixi ilə bağlı olaraq, onun ümumi mədəni səviyyəsi yüksəldikcə, elmi inkişaf etdikcə dəyişir, artır və zənginləşir. Hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin tarixi inkişafı bədii mətnlərdə öz əksini tapmışdır. Ona görə də, tərcümə prosesində zaman faktoru mütləq nəzərə alınmalıdır. Məsələn, anqlo-saks dilində yazılmış “Boevulf” (VII-VIII əsrlərdə), yaxud Orta ingilis dili (XII-XV əsrlər) abidələrlə XX əsr ingilis dili arasındakı kəskin fərq özünü bütün leksik və qrammatik səviyyələrdə təzahür etdirir. Bununla belə, yazıçının üslubu ümumxalq dilinə mənsub olan vasitələrdən subyektiv zövqünə uyğun olaraq, xüsusi şəkildə seçilib fərdi xarakterdə işlədilməsi ilə səciyyələnir.

Mütərcim qarşısında bir tərəfdən orijinalın mənsub olduğu xalqın dilinin özünəməxsusluqlarına bələd olmaq, digər tərəfdən müəllifin təkrarsız fərdi yaradıcılıq dəsti-xəttini incəliklərinə kimi duymaq və yenidən ifadə etmək vəzifəsi durur.

Dilin üslubu ümumi ədəbi dilin ayrı-ayrı sahələrinin dil xüsusiyyətlərini fərqləndirdiyi və ondan bəhs etdiyi halda, yazıçının üslubunda dilin üslubu ayrı-ayrı şəxslərə (personajlara) mənsub olan xüsusiyyətləri ilə öz əksini tapır. Odur ki, dil üslubu haqda ümumiyyətlə, leksikada bəhs edildiyi halda, yazıçının üslubu ilə ədəbiyyatşünaslıqla eyni səviyyədə tərcüməşünaslıq da məşğul olur. Tərcümə əsərinin ikinci dildəki uğuru məhz bu xüsusiyyətlərin mütərcim tərəfindən duyulması və ikinci dildə saxlanılmasının səviyyəsi ilə bağlıdır.

Bədii əsəri xarakterzə edən başlıca cəhətlərdən biri, təbii ki, mətnin çox üslublu olmasıdır və bu amil mütərcimədən həssaslıq və yaradıcı çeviklik tələb edir; əsərin hər bir personajı öz nitqində təmsil etdiyi sosial qrupun leksikası ilə, davranışı ilə seçilir. Mətnin tərcüməsində onun hər bir hissəsinin semantikasının nəzərə alınması məsələsi bu gün tərcümə nəzəriyyəsində ayrı-ayrı leksemlərin mənası məsələsinə yeni yanaşma tələb edir. Onları müəyyən semantik toplunun “kəsiyi” kimi deyil, onları mətn müstəvisində semantik və pragmatik parametrlərə çevik cavab verən, dəyişkən semantikanın məcmusu kimi qəbul etməyi tövsiyə edir. Məsələn, dram əsərdəki hər personajı səciyyələndirən spesifik nitqin ayrı-ayrı “seqmentləri” və bütövlükdə üslubunun nəzərə alınması ilə ikinci dildə onun haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq olar.

Mətnin semantikasını onun stilistikası ilə birbaşa bağlı olduğundan, tərcüməçini müvafiq, yaxud ekvivalent ifadə tərzini seçimi qarşısında qoyur. Yəni konseptual informasiya aparatı, mətnin linqvistikası və funksional stilistikası bir-birini tamamlamalıdır.

Tərcümə mətninin linqvistikasına janrın sosial interpretasiyası məsələsi də daxildir. Belə ki, mətnlərin janr variantlığı tərcümədə dil vasitələrinin seçimi zamanı müvafiq sosial normalarla əlaqəli olur. Tərcümə praktikasında konkret cəmiyyəti və mədəniyyəti əks etdirən üç tip sosial normalara rast gəlinir. Bunları aşağıdakı kimi

təsvir etmək olar: a) orijinal mətnin qurulma normaları; b) mətnin tərcümə dilində qurulma normaları; c) tərcümənin normaları.

Mütəxəssislər haqlı olaraq hesab edir ki, tərcümədən öncə və tərcümə prosesində bu normalar dillər və mədəniyyətlər arasındakı fərqi aydınlaşdırır. Elə janrlar var ki, tərcümə dili üçün ənənəvi sayılmaz. Məsələn, ingilis dilində “qəzəl”, yaxud, “bayatı” janrını, digərləri məhdud, yaxud az yayılmış,(məsələn, “sonet” janrı və ya onegin bəndi) janrları göstərmək olar..

Ancaq bədii mətnlərdə elə dil resursları mövcuddur ki, onların janr xüsusiyyətlərinə görə bütün dillərə tərcüməsində böyük çətinliklər yaranır. Bu baxımdan, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və digər frazeoloji birləşmələri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu ifadələr yüzilliklər boyu xalqın dilində formalaşmış, cilalanmış və son dərəcə spesifik milli mahiyyət kəsb etdiyindən ikinci dildə yenidən yaranma ehtimalını (imkanını) çətinləşdirir. Lakin bu o demək deyil ki, bu ifadələr tərcümə olunmazdır. Belə ifadələrin, demək olar ki, hamısının digər dillərdə ekvivalenti mövcuddur. Sadəcə olaraq, mütərcim tərcümə dilinin imkanlarından maksimum bəhrələnməyi bacarmalıdır. Bəzən tərcüməçini bu ifadələrin bütövlüyü, bölünməzliyi çəşdirir. Daha dəqiq desək, bəzi hallarda, mütərcim spesifik atalar sözlərini sırasıyla, yaxud adi ifadə kimi qəbul edir və hərfi tərcüməsini verir. Əlbəttə,formaca üst-üstə düşənlər də var. Məsələn, «Воистине там они играли с огнем» (М.Горький), yaxud “To play with fire” kimi ifadələri ayırd etmək o qədər də çətin deyil (odla oynamaq). Üstəlik kontekst var. “You take unnecessary risks and behave in a dangerous way, you are playing with fire” (T.Drayzer)..

Eyni fikri aşağıdakı birləşmə barəsində də demək olar: “To be in safe hands” – “I’ll look after Tommy, while you go shopping. Don’t worry he’ll be in safe hands”.

Lakin “to bite someone’s head off” ifadəsini kontekst olmadan yəqin , hər oxucu (tərcüməçi) frazeoloji birləşmə kimi qəbul etməzdi: “I worked 10 hours a day, all week and my boss bit my head off for not doing my work”.

Müqayisə üçün başqa bir nümunəyə müraciət edək: “After dinner sit a while, after supper walk a mile.”

Burada çox güman ki, naşı tərcüməçi deyərdi: “nahardan sonra bir az otur, şamdan sonra bir mil gəz.” Əslində, bu ifadənin Azərbaycan dilində gözəl ekvivalenti var. V.Premyakovun dediyi kimi, istənilən atalar sözləri, zərb məsəllərin qarşılığı başqa xalqların leksikasından tapmaq mümkündür. Elə buna əyani sübut kimi aşağıdakıları göstərmək yerinə düşər: “Səhər yeməyini özün ye, günorta yeməyini dostunla bölüş, axşam yeməyini dostuna ver”. Yaxud: “Early to bed and early to rise makes a man healthy, wealthy and wise” (hərfi tərcüməsi: “tez yatıb tez qalxmaq insanı salamat, güclü və ağıllı edər”). Əslində, “Tez duranla tez evlənən peşman olmaz” ifadəsi daha düzgün olardı. Əlbəttə ki, hər xalqın dilində elə ifadələr var ki, onların ekvivalentini tapmaq çətin olur. “An English man’s home is his castle.” (“İngilisin evi onun qalasıdır”). Rus dilində olduğu kimi, «Мой дом – моя крепость».

Müşahidələr göstərir ki, bəzən belə birləşmələrdəki obrazların, simvolların sırf milli mahiyyət kəsb etməsinə görə digər dilin oxucuları hətta mütərcimləri onların mənasını sona qədər başa düşmürlər. Məsələn, ingilisdilli yazıçıların rus və Azərbaycan dillərinə edilmiş tərcümələrində tez-tez belə bir ifadəyə rast gəlirik: “Diyirlənən daşı mamır örtməz (катающийся камень не покроется мхом).” Müşahidələr göstərir ki, əksər hallarda nə rus, nə də Azərbaycan oxucusu “mamırın” ingilis dilində var-dövlət anlamında işlədiyini başa düşməmişdir.

Mətnin janr xüsusiyyətləri ilə yanaşı müəllif üslubu da diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Tərcümədə fərdi müəllif üslubundan danışarkən hər müəllifin orijinalı ifadə tərzini səciiyyələndirən aparıcı xüsusiyyətləri qeyd etmək lazımdır. Məsələn L.Tolstoy bir çox hallarda lirik-fəlsəfi haşiyələrlə, psixoloji təhlillərlə qəhrəmanın nitqi ilə mövcud davranışının vəhdətinə çalışırdısa, digər qrup yazıçıları əsas diqqəti personajın nitqinin fərdi tərəfinə yönəldir. Sonunculara ingilis yazıçısı S.Moemi aid etmək olar. Yazıçı bir çox hallarda

personajın davranışına “müdaxilə” etmir, hər şeyi onun nitqinin ixtiyarına buraxır. Bəzən personaj qısa ifadə, yaxud replika ilə dərin bir mətləbi ifadə edir, hətta digər personajın portretini tamamlayan dəyərli ştrix çəkir: “He looked at-at my pictures, and he didn’t say anything. I thought he was reserving his judgment till the end. And at last, I said lend me twenty francs.”

Diqqət yetirsək görürük ki, tərcümədə dialoq əsasən saxlanılmışdır: “O (Striklend İ.A.) şəkillərə baxdı, baxdı və heç nə demədi. Fikrini axırda bildirəcəyini zənn etdim”. Dedim: “Hə, bu da mənim əsərlərim. Necədir? Nə desə yaxşıdır? Mən gəldim ki, sizdən iyirmi frank borc alım.”

Nümunənin bir qədər diqqətli müqayisəsi göstərir ki, tərcüməçi bir yerdə haqlı olaraq tərcümə əlavəsi etmişdir (He said – nə desə yaxşıdır?), çünki bədii tərcümə yaradıcı xarakter daşıyır. Lakin digər cümlədə ifadə olunan fikrin məntiqinə zidd olaraq ixtisar edilmişdir (And at last, I said – dedim). Tərcüməçi ən azından əvvəlki cümləyə diqqət yetirməli idi (“Fikrini axırda bildirəcəyini zənn etdim”).

Mütərcim mətnin üslubunu, müəllifin kontekstə münasibətini nəzərə şarpacaq dərəcədə sadələşdirmişdir ki, bu bədii nəsrin janr xüsusiyyətlərini lazımcına qiymətləndirməməsi deməkdir. Nəticə aydın göstərir ki, azərbaycanlı tərcüməçi heç olmazsa, “Mən axırda dedim”, yaxud “Mən nəhayət dedim” ifadəsini işlətməli idi.

Somerset Moem yaradıcılığında təzadlara, dramatizmə üstünlük verən yazıçılardandır. Müəllif “Ay və qara şahı” əsərində yaratdığı Çarlz Striklend özü təzadlar, ziddiyyətlər təcəssümüdür. Tərcüməçinin yuxarıda qeyd etdiyimiz epizoddakı əsassız ixtisarı həm əsərin bədii-estetik tutumuna zərər gətirmiş, həm də müəllif konsepsiyasını təhrif etmişdir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, tərcümədə belə epizodlar az deyil.

Maksim Qorki və qismən də Mixayıl Şoloxov özlərinin kiçik-həcmli əsərlərində geniş mətləbləri mümkün qədər yığcam və eyni zamanda yetərinə dolğun verməyə üstünlük vermişlər. Bu böyük sənətkarlar yaratdıqları obrazları elə iri, canlı cizgilərlə verirlər ki, gözlə gö-

rünməyən bütün incəlikləri oxucu duyur. Mütərcimə isə bu duyğuları öz oxucularına yəndən yaşatmaq kimi məsuliyyətli vəzifə düşür.

Beləliklə, yuxarda aparılan o qədər də tam olmayan təhlillər və nümunələr bir daha göstərir ki, tərcümədə orijinalın ideya-məzmununa, kompozisiyasına və xüsusən də üslubuna sadiqlik hər şeydən öncə mətnin janr xüsusiyyətlərinin yetərincə nəzərə alınmasından başlanır. Həm də bu fakta spesifik milli və mədəni-tarixi aspektdən baxılması mühüm şərtlərdəndir.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

I.

1. Tərcümədə mətnin janr xüsusiyyətlərinin rolu haqda nə deyə bilərsiniz?
2. Dramatik əsərlərdə üslub çoxluğunun tərcümə probleminə dair fikriniz?
3. Folklor janılarının leksiksinə xas olan arxaikliyin, variantlığın, omonimliyin tərcümədə düzgün dəyərləndirilməsi üçün hansı şərtlər vacibdir?
4. Nəzm əsərlərinin tərcüməsində müşahidə olunan başlıca çətinliklər nədən ibarətdir?

II.

Müxtəlif dillərdə olan aşağıdakı mətnlərdən ixtisas dilinizə müvafiq mətni seçin, janrını müəyyənləşdirin və tərcümə edin.

1. How he reasoned Lester did not know – he could not follow the ramifications of a logic which could combine hard business tactics with moral rigidity, but somehow his brother managed to do it. “He's got a Scotc Presbyterian conscience mixed with an Asiatic perception of the main chance”. Lester once told somebody, and he had the situation accurately measured Nevertheless he coul not rout his brother from his positions nor defy him, for he had the public conscience with him. He was in line with convention practically, and perhaps sophisticatedly.

2. Стиль газетных материалов отличают пропогандийность, обобщенность, массовость и публичность. Сюда входят различные статьи, очерки, репортажи и краткие информационные сообщения. В этой связи студенты должны знать, что журнальные статьи по теме и стилю мало отличаются от газетных статей. Главное отличие в их объёме. Следовательно, журнальные статьи имеют возможность более детального изложения поставленного вопроса. По сравнению с другими жанрами сегодня широкое распространение имеют, конечно, краткие информационные сообщения, характеризующиеся сиюминутностью.
3. Близко изучив основные проблемы плоской и пространственной фигур, намечаем мелом на моделях геометрических тел различные плоские и пространственные фигуры (на кубе, на цилиндре, на шаре и др.). Полезно модели этих фигур изготовить из проволоки: окружность и спираль (кривые на цилиндре), квадрат и пространственная ломаная линия из ребер куба и т.п.
4. 1). La Louisiane a été au 17e et 18e siècle un immense territoire contrôlé par les Français en Amérique du Nord. Son nom lui a été donné en l'honneur de Louis XIV qui était le roi de France à l'époque de sa conquête. Jusqu'au XXe siècle, la ville s'est développée et a été un grand port international.
2). La caféiculture est la culture du café dans les caféières. Un plant de café commence à produire des fleurs trois à quatre ans après avoir été planté. C'est à partir de ces fleurs que se forment les fruits communément appelés baies de café. Ces dernières sont récoltées huit mois après leur formation, lorsqu'elles passent du vert au rouge.
5. – Axı nolub?! Mətləb kişi kükrəyəntəhər oldu, deyinə-deyinə arabadan endi, atın cilovunu arabanın dirsəyinə keçirdi, gözünü sahə inspektorundan çəkmədən başını yellədi. “Sən də yırmanc yeri var, küçük!” – deyə dodağının altında mızıldandı, tük basmış sifəti hirsdən – hikkədən əyiş-üyüş oldu.
Cavan inspektor ədəb-ərkan gözləmədən camaatın gözünün önündə ley təkin ahıl kişinin üstünə şığıyıb bozarırdı:
– Bura bax, əşi, – dedi – forslanma, özünü yaxşı apar.

6.

*“Три тяжкие доли имела судьба,
И первая доля: с рабом повенчаться,
Вторая – быть матерью сына раба,
А третья – до гроба рабу покоряться.»*
(Н. Некрасов «Мороз, Красный нос»)

7.

*Görməmişəm sən tək bir mələkzadə,
Dərdini çəkəmə həddən ziyada,
Kırpıqların ucu düşəndə yada
Bağrımın başında millər dolanır.*
(M.P. Vaqif)

8. Говоря о стиле как эстетической категории искусства, которая охватывает не только язык, но и все главные элементы художественного произведения, всегда продиктована культурно-исторической обстановкой. И в этой связи необходимо подчеркнуть степень или качество сохранения его в переводе, которая является естественной потребностью переводящей культуры. Демократически настроенным азербайджанским поэтам-переводчикам импонировали произведения поэта, где изображалась тяжелая, безрадостная жизнь простого народа.

“DANIŞAN ADLARIN” TƏRCÜMƏ DİLİNDƏ VERİLMƏSİNDƏ PRAQMATİK VƏ DİLDAXİLİ MƏNALARIN ROLU

Referensial mənə ilə müqayisədə praqmatik və dildaxili mənalər bir-biri ilə fərqli “qütblərdə” dayanırlar. Tərcümə nəzəriyyə-sində və praktikasında “ekvivalenti olmayan”, “tərcümə olunma-yan” sözlər haqqında xeyli söylənilmişdir. Bu sıraya xüsusi adların da daxil edilməsi tam qanunauyğun haldır. Adlar, müəyyən mənada, insanlar kimi özlərində milli-mədəni, tarixi əlamətləri əks etdirdi-yindən digər dillərə çevrilən zaman müəyyən çətinliklərlə müşayət olunur. Bu amil rəngarəng folklor nümunələrində, bədii əsərlərdə yer almış müxtəlif mifoloji xitablarda, habelə “danışan adlarda” özü-nü daha qabarıq biruzə vermişdir. Başqa sözlə desək, bu ifadələrin təsviri yalnız sırf leksik müstəvidə reallaşmış, əksinə, burada bir sıra hallarda ekstralinqvistik amillərin təsiri nəzərə çarpacaq dərəcədə müşahidə olunur.

Bədii tərcümə nümunələri üzərində aparılan müşahidələrdən hasil olunan nəticələrin maraqlı tərəflərində biri odur ki, bu qəbildən olan sözlərin ikinci dildə verilməsi dildaxili və praqmatik mənalərin son dərəcə sıx bağlılığı səbəbindən mütərcimlər əksər hallarda tərcü-mə transliterasiyalari, yaxud transkripsiyaları ilə kifayətlənməli olurlar. Nəticədə tərcümə mətnində həm müəllif konsepsiyası və həm də əsərin milli koloriti nəzərə çarpacaq dərəcədə solğunlaşmış, zəifləmiş olur. Bir sözlə, mətnin praqmatik potensialının qorunması kimi ciddi amil mütərcimdən kifayət qədər sərişdəlilik və həssaslıq tələb edir.

Əlbəttə, bədii tərcümənin yaradıcı xarakter daşması faktı heç kimdə şübhə doğurmur. Lakin bu xüsusiyyəti bəsitləşdirmək olmaz. Obrazlılıq təkcə ayrı-ayrı poetik fiqurların, müxtəlif məcazların ye-

nidən yaradılması ilə bitmir. Məlum olduğu kimi, bir çox dünya klassikləri yazdıqları əsərin ideya məzmununun və estetik tutumunun tam dolğunluğu məqsədi ilə personajların adlarının seçilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişlər. J.Molyerin, D.Fonvizinin, N.Qoqolun, C.Məmmədquluzadənin və digərlərinin əsərlərinin tərcüməsi zamanı bu incə məqamı heç cür diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Belə adların düzgün tərcümə həlli həm də müəllif konsepsiyasının açılmasına sadıqlıq kimi qəbul etmək olar.

Təbii ki, belə hallarda tam ekvivalentliyə nail olmaq çətindir. Məsələn, Mirzə Cəlilin eyni adlı əsərinin qəhrəmanını tanınmış mütərcim Əziz Şərifin «Пустохлыст» kimi verməsi nə qədər kəskin görünərsə də Azərbaycan xalq danışıq dilindəki “Zırrama” sözünün ifadəliliyini əks etdirmir. “Dil xalqın ruhudur” (Humboldt) yalnız doğma dildə onun dünyaduyumunu, psixologiyasını tam dolğunluğu ilə müşahidə etmək olar. Bu mühüm məqamı hər bir xalq adlarında da sərgiləmişdir desək, yəqin ki,yanılmazdıq. Bu cəhəti əsrlər boyu bir coğrafi-siyasi məkanda yaşayan məxtəlif xalqlarda da bütün spesifikasiyası ilə aydın görmək olar. Məsələn, ruslarda “təsviri”, yaxud “danışan” soy adlar (Кривоносов, Семьглазов, Чугунов...) daha geniş yayılmışdırsa, azərbaycanlılarda bunu xüsusi adlarda müşahidə etmək olar (Vüsal, İlqar, Yasəmən, Rəhim, Ədalət, Mələk, Şəbnəm, Kifayət, Qızıyətər...).

Yuxarıda qeyd olunanlara, onu da əlavə etmək lazımdır ki, tarixən adların qoyulmasında müəyyən sosial qanunauyğunluqlar nəzərə alınır. Məsələn, hakim zümrənin övladlarına “Qurbanqulu”, “Həsənqulu” kimi adları nadir hallarda qoyardılar. Hətta, vəlihədin adının tanınmış hökmdar tərəfindən qoyulması onun gələcək hakimiyyətinin hamı tərəfindən tanınması anlamına gəlirdi. Məsələn, Qaraqoyunlular dövlətinin qurucusu, böyük sərkərdə Qara Yusifin özü şah sülaləsinə mənsub olmadığı üçün adətə görə, yeni doğulmuş oğluna ad verməyi əsr aldığı hökumdarların birindən xahiş etmişdir. Yəni, Əmir Teymurun, Toxtamış xanın şanlı ordularına sarsıdıcı zərbələr vurmuş bu müdrik dövlət xadimi və cəsur sərkərdə öz körpə oğlu Pırbudağa ad verilməsində belə bu qaydaya ciddi riayət etmişdir.

Bir daha əlavə edək ki, mütərcim üçün mühüm şərtlərdən olan fon bilikləri xüsusi adların ikinci dildə verilməsini də əhatə edir. Hər bir valideyin laylalarda və oxşamalarda olduğu kimi, öz övladına olan istəyini onun adında verməyə çalışmışdır: oğlanları möhkəm, iradəli və kəsərli (Polad, İldırım, Daşdəmir..), qızları isə incə, təravətli, sədaqətli (İnci, Nərgiz, Lalə, Sədaqət, Nəzakət...) görmək istəmişlər. Hələ eramızdan əvvəl IV əsrdə qədim yunan filosofu Demokrit deyirdi ki, hər bir predmetin mahiyyəti onun adında əks olunur. Lakin onun sələfi olan digər fillosof Heraklit (e.ə. VI əsr) iddia edirdi ki, bu adların predmetin mahiyyətinə heç bir aidiyyəti yoxdur, onları sonralar insanlar uydurmuşdular.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bu ziddiyyətlərlə yanaşı, hər bir adın verməsində, yaxud “uydurulmasında” insanların istəkləri şübhə doğurmur və bu istəklərin müəyyən mənada mental çalarlarla əks olunması da tərcümə zamanı diqqətdən qaçırılmamalıdır. Başqa sözlə desək, bu cür incə məqamları mütərcim daxilən duymağa qadir olmalıdır. Bu baxımdan ədəbiyyatşünas A.Bağirovun tanınmış Azərbaycan yazıçısı Çingiz Hüseynovun “Məhəmməd, Məmməd, Məmiş” romanının müəllif tərcüməsi üzərində apardığı müşahidələr xüsusilə maraqlıdır. Tədqiqatçının fikrincə buradakı tərcümə uğurları və əlavələri bütövlükdə bilinçsizlik hadisəsi hesab oluna bilər: “Məhəmməd, Məmməd, Məmiş” romanının rusca tərcüməsində bilinçsizlik hadisəsi özünü, Azərbaycan gerçəkliyini və ya şəxsi adlarının şərhində də büruzə verir. Məsələn, Azərbaycan antroponimlərinin hərfi mənasını rus dilli oxucuya çatdıran epizodlar bu baxımdan xarakterik sayıla bilər. Əsərin qəhrəmanlarından biri olan Qayanın əsl adının və ayamasının tərcümə-şərhi haqqında bu epizodu gətirir:

«И за мастера Гая!

– Это мы его так прозвали. А зовут его Гаядемир Гамбаровлы, Камень – Железо, сын Булыжника.

– Гая – это скала, и к имени идет, и облику под стать!» (2,77).

Epizoda bir qədər diqqətlə baxsaq, burada əsər müəllifinin nadir yaradıcı mütərcim tapıntısının şahidi oluruq.

Məlum olduğu kimi, adları əsasən tərcümə etmirlər. Lakin belə “danışan”, yaxud “semantik tutumlu” adlar özlərində personajların xarakterinin müəyyən bir əlamətini yumoristik, hətta satirik cəhətdən əks etdirdikirlərnə görə onların mənasının ikinci dildə verilməsinə ehtiyac duyulur. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, bədii əsərdə funksional tutuma malik olan bu adların hərfi tərcüməsi heç də həmişə məqbul sayılmır. Məsələn, N.Qoqolun əsərindəki Собакевичи – Köpəkoğlu, İtoğlu kimi vermək düzgün olmazdı. Başqa sözlə desək, belə hallarda müəllifin və tərcümənin məxsus olduqları mental mühitlər arasında müəyyən balanslaşmış variantın seçilməsi düzgün olardı. Nümunə üçün tanınmış ingilis yazıçısı S.Moemin “Mister Know-all” eyni adlı hekayəsinin “Mister Çoxbilmiş” kimi verilməsi, yaxud M.İbrahimovun “Məntiq Qasanoviçi” həm personajın gülüş doğuran xarakterinə və həm də əsərin ümumi ruhuna tamamilə uyğun gəlməsi şübhə doğurmur.

Dünya xalqlarının mədəniyyət tarixindən bir çox elə personajlar məlumdur ki, onların adlarının doğurduğu konnotasiyanın artıq heç bir tərcüməyə ehtiyacı yoxdur. Nizaminin, Füzulinin (Məcnun, Leyli..), Şeksprin (Hamlet, Romeo, Culetto, Şeylok..) Molyerin (Tartüf..) və digər klassiklərin qəhrəmanlarının oxucuda doğurduğu assotsayiya coğrafi və milli hüdud tanımır. Bəzən elə personajlara rast gəlinir ki, onların tərcümə dilində qarşılığı olmasına baxmayaraq daha çox məxəz dildəki variantı istinad edirlər. Məsələn, qədim yunanlardakı Afroditadan sonra Qədim Roma mifologiyasında formalaşmış bahar və gözəllik ilahəsi olan Veneranın azərbaycanlı oxucular əksər hallarda müsəlman Şərqiində Zöhrə adı ilə tanınmasının fərqiə varmırlar.

Müşahidələr əyani surətdə göstərir ki, bir çox “danışan adların”, xüsusən də soyadlarının müəyyən zaman keçdikcə doğuracağı assotsatsiya heçə enərək bir növ adıləşmişdir. Məsələn, bu gün rus cəmiyyətində «Кривоносов», «Долгополов», «Безухов» kimi soy-

adları ilə heç kimi təəcübləndirmək olmaz. Oxşar fikri keçmiş ABŞ prezidentinin soyadı haqqında da söyləmək olar. Yəni amerikalılar “Tramp” sözünü heç də “avara”, yaxud “avaralanan” kimi qəbul etmədikləri göz qabağındadır.

Lakin bədii əsərdə, ilk növbədə satirik, yaxud yumoristik mətnlərdə bu amilə baxış tənqidi fərqlidir. Belə adların funksional tutumu bir tərəfdən personajın xarakterinin verilməsinə, digər tərəfdən isə müəllif mövqeyinin nümayiş etdirilməsinə kömək edir. Təbii ki, bu mühüm məqam tərcümə zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, bədii tərcümədə mütərcimin üzləşdiyi çətinliklərin digər qismi orijinal əsərin adının tərcümə dilində verilməsi ilə bağlıdır. Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, bunu daha çox həmin adın pragmatik və dildaxili faktorlarla təmsil olduğu halda müşahidə edirik. Məlum olduğu kimi, F.Fanger, A.N.Ostrovski, N.B.Vəzirov kimi müəlliflər bir çox əsərlərini obrazlı frazeologizmlər, atalar sözləri və zərb məsəllərlə adlandırmaqla onların məzmun və məfkurəsini daha da qabartmağa, oxucuda əvvəlcədən maraq doğurmağa çalışmışdılar. Bu qəbildən olan birləşmələr bir qayda olaraq qafiyələnmə, yaxud alliterasiya, assonansla təmsil olunduğundan onlar özlərində milli dilin həm leksik-qrammatik və həm də poetik-efonik xüsusiyyətlərini əks etdirirlər.

Tərcüməşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən baxılsa, dildaxili mənanın mövcud olduğu belə sözlərdə ifadə planı ilə məna planı üst-üstə düşdüyündən ikinci dilidə onların qarşılığının tapılması ya mümkünsüzdür, ya da minimum səviyyədə reallaşa bilər: «Narrenweisheit oder Tod und Verklarung des Jean-Jacques Rousseau» – «Мудрость чудака, или Смерть и преображение Жана – Жака Руссо» (F.Fanger), “Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük” – «Из-под дождя да под ливень» (N.B.Vəzirov), «На всякого мудреца довольно простоты» – “Müdrüklük sadəlikdədir” (A.N.Ostrovski), “Heç nədən səs-küy” (Şekspir).

Göründüyü kimi, obrazlı frazeologiya, daha dəqiq desək, paremioloji vahidlərin nadir halda rast olunan forma və məzmun baxı-

mından maksimum uyğunluğu (“Nə əkərsən-onu da biçərsən” – «Что посеешь, то и пожнешь» N.B.Vəzirov) hallarda da dildaxili mənanı maksimum verilməsi nisbi xarakter daşıyır. Lakin məharətli mütərcim orijinalın təkrarsız müəllif üslubunun və spesifik-milli kolorotinin saxlanması xatirinə hətta “tərcümə olunmayan” leksikanın tərcüməsinə də çalışmalıdır:

*Mən aşiq bir canana,
Bir yana, bir canana.
Hər yetənə can demə,
Versən ver bir canana.*

Müqayisə edək:

*Много встречных – поперечных,
Да не много безупречных,
Сердце ты отдай одной,
Что сердечнее сердечных.
(Тərcümə V.Qafarovundur).*

Nümunədən göründüyü kimi, Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığına xas olan cinaslardakı ifadə və məzmun bütövlüyünü saxlamaq məqsədi ilə azərbaycanlı mütərcim rus ədəbiyyatında A.Puşkin poeziyasında tez-tez rast olunan alliterasiyadan məharətlə istifadə etmişdir. Məlum olduğu kimi, alliterasiya daha çox german dilli poeziya üçün xarakterikdir. İstedadlı mütərcim-şair dildaxili mənanın bədii-estetik maniyələrini aşmaqdan ötrü növbəti dəfə klassik rus poeziyasında ənənvi vasitə sayılan assonansdan istifadə etmişdir:

*Шашлык у зола страшна,
Ветерку скала страшна.
Смельчаку булат не страшен –
Смельчаку хула страшна.
(Тərcümə V.Qafarovundur).*

Müqayisə edək:

*Kababı köz öldürər,
Sürməni göz öldürər
İgidi qılınc kəsməz,
Tənəli söz öldürər. (26.52-53)*

Yuxarda gətirilən nümunələrdən də göründüyü kimi, bədii tərcümədə istər “danışan adların”, istər mifoloji obrazların və istərsə də obrazlı frazeologiyanın, yaxud poetik təkrir-cinasların ikinci dildə verilməsi mütərcimdən təkcə dili kamil bilməyi tələb etməklə məhdudlaşmır. Praktika göstərir ki, burada digər amillərin də nəzərə alınması vacibdir.

Bir halda ki, söhbət dildaxili mənanın verilməsindən gedir, onda tərcüməçidən yetərincə söz yaradıcılığına malik olmaqla yanaşı kifayət qədər geniş fon biliklərinə yiyələnmək (baxmayaraq ki, dildaxili məna eyni dilin daxilində bir lesik işarənin digər leksik işarələrə olan münasibətini bildirir) tələb olunur. Yuxarda gətirilən çoxsaylı nümunələr bir daha sübut eddir ki, leksik vahidlərin mənalılarından ən minimal səviyyədə tərcümə olunan növü sayılan dildaxili mənanın ikinci dildə verilməsi birbaşa və dolayısı ilə son dərəcə geniş praqmatik faktorlarla sıx bağlılıq təşkil edir.

MÖVZUYA DAİR SUALLAR

1. “Danışan” adların mənasının tərcümədə verilməsində ekstralingvistik faktorların rolu barədə nə deyə bilərsiniz?
2. Tərcümədə praqmatik və dildaxili mənalı birləşdirən və fərqləndirən başlıca faktorlar nədən ibarətdir?
3. Bədii tərcümədə “danışan” adların, yaxud ayamaların mənasını hansı tərcümə üsulları ilə ikinci dildə vermək olar?
4. Aşağıdakı bayatını sətiri tərcümə edin və orada yer almış dildaxili mənanın tərcümədə necə verilməsi haqda rəyinizi bildirin:

*Bulaq üstə çiçəyət,
Əl vurma, köynəkçəyət.
Hamına çirkin olsam
Öz yarımə göyçəyət.*

Тərcümə variantına nəzər salaқ:

*Я расту у родника,
Не грабастай, я хрупка.
Пусть для всех я неприглядна,
Да, красива для дружка.
(Перевод В.Кафарова)*

YALANÇI TƏCÜMƏ EKVİVALENTLƏRİ

Tərcümə prosesində mütərcim qarşısında duran başlıca vəzifə orijinala maksimum yaxın olmaqdır. Lakin bu sadıqlıq heç də həmişə lazımı nəticəyə gətirib çıxarmır. Bədii tərcümə zamanı bəzi hallarda orijinala olan bu cür uyğunluğun, daha dəqiq desək, hərfi tərcümənin özü əslində, ifrat sərbəstlik qədər məqbul sayılmayan tərcümə prinsiplərindəndir. Müşahidələr göstərir ki, tərcüməçi səriştəsizliyindən irəli gələn bu cür yanaşmalar təkcə orijinalın üslubuna, onun bədii-estetik tutumuna xələl gətirmir. Burada daha çox məna-məzmun xətalalarına rast gəlinir ki, bu da bütövlükdə mətnin spesifik-milli və təkrarsız müəllif özünəməxsusluqlarının kobud surətdə təhrifinə gətirib çıxarır. Təbii ki, hazırki şəraitdə, söhbət ilk növbədə, spesifik – milli elementlərin ikinci dildə verilməsindən gedir. Çünki belə hallar daha çox bu qəbildən olan ifadələrin mənasının kobud qarşılığının seçilməsi ilə bağlı olur, desək, yəqin ki, mütəxəssislər bizimlə razılaşarlar. Məsələn, rus dilindəki «пельмени» sözünün “düşbərə” («Последний срок» В.Г.Распутин), “darğa” sözünün «базарная охрана» (“Qan içində” Y.V.Çəmənzəminli), yaxud “Oğrunun yadına daş salma” – «не напоминай вору о камне» («Алмаз» Дж.Джабарлы) kimi verilməsi təəccüb doğurmaya bilməz. Təbii ki, belə ziddiyətlərin meydana gəlməsi səbəbsiz deyildir.

Tərcümə praktikası tarixindən çoxsaylı nümunələr göstərir ki, belə təhriflərin böyük bir qismi qədim mətnlərin, o cümlədən, folklor nümunələrinin tərcüməsi ilə bağlı olur ki, bunun da bir neçə səbəbi ola bilər. Birincisi, dilin arxaikliyi, ikincisi, mətindəki bəzi sözlərin zahiri oxşarlığı, yaxud omonimliyi, üçüncüsü, mədəni-tarixi mühitə səthi bələdçilik və sairləri göstərmək olar. Buna parlaq nümunə kimi “Dədə-Qorqut” eposunun V.V.Bartoldt tərəfindən edilmiş tərcümə mətni üzərində azərbaycanlı alimlər H.Araslının və

M.Təhmasibin apardıqları üç yüzdən artıq düzəlişləri göstərmək olar. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, belə yanlışlıqları V.Bartoldtan öncə onun müəllimi F. Dits də etmişdir: oğuz-türk ləhcəsində “igidlik”, “qəhrəmanlıq” mənasında geniş işlədilən “at ağız” ifadəsini alman şərqşunas “At ağızlı” adlı personaj kimi başa düşmüşdür. Anoloji qeyri-dəqiqliklərə “Koroğlu” dastanının, habelə bəzi bayatıların və xalq nəğmələrinin tərcümələrində də müşahidə etmək olar. Məsələn, məşhur şərqşunas A.Xodzkonun “Koroğlu” dastanındakı “xacə” və “xoca” sözlərinin mənasının qarşıq salınmasını, yaxud dövrün bir sıra məişət, hərbi (silah adlarının) atributlarının ingilis dilində verilməsindəki xətalər barədə mütəxəssislərin iradlarını xatırlamaq yerinə düşərdi.

Tərcümədə arxaiklik problemi daha çox tarixi janrların leksikasında müşahidə olunur. Rus ədəbiyyatında tarixi janrların dilinin tanınmış tədqiqatçısı O.Semyonova A.Tolstoyun “I Pyotr” romanındakı arxaik leksikanın tərcüməsi haqda yazır ki, hər şeydən öncə müəllifin “tarixi stilizasiya ilə müasir ədəbi dil arasında hansı nisbəti götürdüyünü müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu nisbətlə oxucuda hansı tarixi assotsasiya yaratmaq istəyi həmin müəllifin iş metodunu müəyyənləşdirir. Burada həmçinin dilin inkişaf yolları da uzlaşdırılır. Əgər tarixi stilizasiyaya müasir dil sisteminin keçmişlə müqayisəsi ilə nail olunursa, onda əsərin tərcüməsində müşahidə olunan çətinliklər orijinalın və tərcümənin məxsus olduğu dillərin fərqli inkişaf yolları və leksik qatlarının fərqli bölgüsü ilə bağlı olur”. Müəllif öz fikrini davam etdirərək qeyd edir ki, burada çətinlik həm də “orijinalın stilistik sisteminə xas olan və tərcümə dilinin məxsus olduğu mədəniyyətə münasibətdə ekzodik realilərin tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədardır” (28,54). Başqa sözlə desək, fərqli mədəniyyətlərin “toqquşması” bəzən nitqdə dilin birinin digərini üstələməsi qaçılmaz olur.

Tərcümə variantı həmin dilin reseptorları üçün əsər barədə yeganə bədii-estetik və informatik mənbədir. Heç kim üçün sırr deyil ki, əcnəbi oxucuda əsər haqqında, habelə orada təsvir olunan mədəni-tarixi mühitə, xalqın mental baxışlarının poetik ifa təzinə dair tə-

səvvürlər məhz tərcümə mətni əsasında formalaşır. Məsələn, aşağıdakı məşhur bayatının

*“Bağında üzüm qara
Yeməyə üzüm qara,
İstərəm dosta varam,
Əlim boş üzüm qara.”*

XIX əsrdə edilmiş tərcüməsi üzərində aparılan müşahidələr əyani surətdə sübut edir ki, alman dilinə edilmiş tərcümədəki digər səhflərlə müqayisədə “İstərəm dosta varam” misrasının semantikasında üzləşdiyimiz kobud yanlışlığın spesifik-millî (daha dəqiq desək, mental) faktorla bağlılığı göz qabağındadır:

*“In mochte den freund heiraten”
misranın hərfi tərcüməsinin
“Evlənmək istəyirəm”*

kimi verilməsindən aydın olur ki, mütərcim alman dilində dost, sevgili, qeyri-rəsmi həyat yoldaşı mənalarını verən “friend” sözü ilə Azərbaycan (oğuz-türk) dilindəki “dost” sözünü eyniləşdirmişdir. Oxşar yanlışlığı alman mütərcimi Xayın tərcüməsində “Dədə Qorqud”dakı “Kül tərəcik olmaz” frazeoloji deyiminin “Ein See wird kein Hugel” – “göl tərəcik yaratmaz” kimi verməsində də görürük (kül – göl). Əgər birinci halda yanlışlıq çoxmənalılıqla bağlıdırsa, ikinci halda bu qeyri-dəqiqlik paronimlikdən qaynaqlanır.

Başqa sözlə desək, “bədiî mətnin tərcüməsi zamanı onun mövcud dildəki təcrid söz işarələrini və qrammatik örtüyünü deyil, fikri, obrazı, emosiyanı və bütövlükdə bu sözlərin arxasında dayanan ifadə vasitələrinin çoxmənalılığı, çoxqatlılığı tam konkretliyi ilə nəzərə alınmalıdır.” (10,277)

Təbii ki, bütün bunlara nail olmaqdan ötrü orijinalın məxsus olduğu xalqın mədəniyyət tarixinə mütərcimin yaxından bələd olması

gərəkdir. Lüğətin və görüntü xatirinə işlədilmiş ayrı-ayrı yerli leksik vahidlərin köməyi ilə edilmiş tərcümələr əslində, eybəcərliyi ört-basdır etmək məqsədi ilə edilmiş yöndəmsiz kosmetkadan başqa bir şey deyil. Lev Tolstoy dəfələrlə vurğulayırdı ki, mütərcim öz biliyini gözə soxmaq məqsədi ilə yerli-yersiz işlətdiyi əcnəbi leksikaların ekzotiklik gipnozundan özünü hər vasitə ilə qorunmağı bacarmalıdır.

Ədəbiyyat insanın gözəllik və naqislik haqqındakı duyğularını sözlə təmsil və təsvir edən boyalardan ibarətdir. Bu boyalar daima canlı olduğundan bədii əsərin tərcüməçisindən əsərin ruhunu daxilən duymağı tələb edir. Yəqin elə bu xüsusiyyətinə görə mühacir alim ədibimiz Ə.Cəfəroğlunun poetik tərcümələri nüfuzlu avropa mütəxəssisləri tərəfindən olduqca yüksək qiymətləndirilmişdir. N.Qoqolun avropalı mütərcimlərinə V.Q.Belinskinin ünvanladığı aşağıdakı fikiri də bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Dahi tənqidçi yazırdı ki, Qoqolun əsərlərinin dilini tam başa düşmək üçün onun təsvir etdiyi mühitdə yaşamaq, oradakı insanlarla məişət şəraitində canlı təmasda ,ünsiyyətdə olmaq gərəkdir. Oxşar fikri Şərq poeziyası haqqında Höte söyləmişdir. O qeyd edirdi ki, bu yerlərin poeziyasının təkrarsız tərəvətini yaxından düymək üçün mütləq “Şairlərin vətəninə getmək lazımdır”.

Şairlər və şeiriyyət diyarı olan Şərqə dərin sevgi bəsləyən və öz doğma ədəyatı üçün ənənəvi olmayan qəzəl janrında şeirlər yazan alman şairi Avquast Platen (1796-1835) öz kitabını filosof dostu Şleqelə xitabən bu sözlərlə başlaması təsadüfi deyildir:

*Heç vaxt cürət etməyən,
Şərqə uçmağa bizimtək
Qoy bu kitabça qalsın səndə,
Çünki bu bir sirrdir sənə.*

Uzun illər boyu aparılan müşahidələr göstərir ki, epiqon formalistlərin dırnaqarası “dəqiq” tərcümələrinin özündə qeyri-dəqiqlik kifayət qədərdir. Məsələn, mütərcim-şair M.Seyidzadə konteks-

tin fərqi nə varmadan N.Nekrasovun “Ana” şerindəki «венок» sözünü “əklil” kimi tərcümə etmişdir. Əslində isə, müəllifin “tac” mənasında işlətdiyi bu ifadə Bibliyadan götürülmüşdür. Markın Yevangelində deyilir ki, Pantiy Pilatın əmrinə əsasən işgəncə məqsədi ilə İisusun başına tikanlı tac keçirilmişdir. Səbəb sonuncunun özünü çar adlandırmağı olmuşdur (4: Mark 15-17).

Söyləninənlərin əyaniliyi xatirinə original və tərcümə mətnlərinə nəzər salmaq kifayət edərdi:

*Есть времена, есть целые века,
В которые нет ничего желанней,
Прекраснее – **тернового** венка...*

Müqayisə edək:

*Elə zamanlar var
Ki, onda tikanlı **əklildən** başqa,
Heç bir şey təmənnə eyləməz insan.
(**Tərcümə M.Seyidzadəninidir**)*

Çox təəssüf ki, bədii tərcümədə bəzən belə “dəqiqliklərin” mütərcim tərəfindən “özünüküləşdirmə”, yaxud “antropni-miya-laşdırma” hallarına da rast gəlinir. Başqa sözlə desək, tərcümədə “dukatın” “tümənlə” (Şekspir “Hamlet”), “sixpence” (6 pensoluq ingilis moneti)-nin “şahı” ilə (S.Moem “Ay və qara şahı”) qarşılığının verilməsinin tarixin təhrifi olduğunun fərqi nə varmırlar. Axı, valyuta xalqın tarixinin başlıca atributlarındanır.

Bir daha xatırladaq ki, mədəniyyətlərin “kreolizasiyasının” (çarpazlaşmasının) nəticəsi kimi, bu cür yöndəmsiz “özünüküləşdirmələr” təkcə orijinal mətnin spesifik-milli və fərdi-müəllif özünəməxsusluqlarının təhrifi deyil, o həm də tərcümənin poetik dilinin yad ünsürlərlə kobudcasına eybəcərləşdirilməsidir. Belə kobud nümunələrdən birini də rus mütərcimi S.Vasilyevin tərcüməsində Sibirin aşağıdakı şerində də görmək olar:

*«Он внес хаос в грамматику, ей – ей!
И «а» и «б» не знают места в ней,
Он, как ишак, «е» тянет в место «ей»
Где надо мягкий, твердый ставит знак...
Бежим, мой сын! Здесь суций кавардак!»*
(Перевод С.Васильева)

Göründüyü kimi, poetik tərcümədə dildaxili mənanın yersiz evfonik elementlərlə saxlanması xatirinə Azərbaycan dilinin fonetikasının mütərcim tərəfindən bu cür bayağılıqla ruslaşdırmaq cəhdi hər şeydən öncə, böyük pedaqoq-şairin yaradıcılıq üslubuna ən azından hörmətsizlik kimi başa düşülməlidir, çünki satirik şair öz şeirlərində nə qədər kəskin olsa da, hətta taziyanələrində belə, heç vaxt vülqarizmlərə yol verməmişdi. Dediklərimizi tərcümə variantı ilə orijinalın müqayisəsi də əyani surətdə nümayiş etdirir:

*Gör necə alt-üst eyləyib şeyləri,
Döndərib “a – be”yə “əlif – bey”ləri
Bidətə bax, “ya” oxudur” “yey”ləri,
Sanki hürufat ilə düşmandı bu!
Dur qaçaq oğlum, baş-ayaq qandı bu!*

Burada istər-istəməz mühacir yazığımız Ümbil Banunun imperiya ambisiyasından hələ də əl çəkə bilməyən rus yazıçısı İvan Buninə dedikləri yada düşür. Ü.Banu hiddətlə deyirdi ki, vaxtı ilə məcburən daxil olduğumuz bir imperyadan mühacir olmağımıza baxmayaraq, sizin öz düşüncələrinizdə mənə rus əlbisəsi geydirməyə və ruslaşdırmağa haqqınız yoxdur, çünki mən başqa milli-mədəni köklər üzərində böyüyüb tərbiyə almışam, mən tamamilə başqa xalqı təmsil edirəm.

Bəzən də elə olur ki, mütərcim tərcümə etdiyi əsərin müəllifi və oxucuları haqda deyil, yalnız özünün bir növ rahatlığını düşünür. Bu bərədə tanınmış tərcüməşünas İvan Kaşkinin böyük Hötedən gətirdiyi aşağıdakı obrazlı sitatları olduğu kimi vermək, yəqin ki yerinə düşərdi:

*«Кто французит или бриттит,
Итальянит иль германит –
Всяк, по-своему тщеславно
О себе заботой занят».* (13, 465)

Yuxarda gətirdiyimiz nümunələr bir daha onu deməyə əsas verir ki, tərcüməçinin bu cür yalançı dostlara müraciət etməsinin səbəbləri müxtəlifdir. Birinci halda hər şey mütərcimin yetərincə filoloji imkanlara malik olmaması ucbatından baş verir. İkinci səbəb tərcüməçinin səriştəsizliyidir, o bu qəbildən olan ifadələrin qarşılığını yaradıcı surətdə axtarıb tapmaq iqtidarında olmur. Üçüncü halda isə mütərcim məsuliyyətsizliyi, hətta, təmbəlliyi belə nəticələrə gətirib çıxarır desək, yəqin ki, bizi qınamazlar. Unutmaq olmaz ki, bədii tərcümə ilə məşğul olan mütərcim yaradıcı söz sənətkarı olmaqla yanaşı həm də daima axtarışda olan tədqiqatçı-filoloqdur.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ TAŞIRIQLAR

1. Tərcümədə yalançı ekvivalentləri doğuran başlıca səbəblər hansılardır?
2. Tərcümə prosesində orijinaldakı spesifik leksikanın semantikasının dəyərləndirilməsində fon biliklərinin rolu haqda nə deyə bilərsiniz?
3. Azərbaycan dilindən “boy”, “divan”, “buta”; rus dilindən «палата», «пост» sözlərinin adekvat tərcüməsində ekstralinqvistik faktorları göstərin və bunları qısa tərcümə variantlarında əyani şəkildə nümayiş etdirin.

EKVİVALENTİ OLMAYAN LEKSİKANIN MƏNASININ TƏRCÜMƏDƏ VERİLMƏSİ

Orijinalın və tərcümənin fərqli mədəniyyətlərə məxsusluğu, habelə onların dillərinin fərqli lesik-qrammatik qanunauyğunluqlarla seçilməsi mütərcimi ən müxtəlif tərcümə strategiyalarına sövq edir. Ancaq mədəniyyətlərarası fərqlər səbəbindən müşahidə olunan çətinliklərin böyük qismi mətnin ifadə planı ilə bağlı olur. Əlbəttə, söhbət burada bütövlükdə mətni deyil, yalnız oradakı spesifik-millə mahiyyəti əks etdirən və digər dildə qarşılığı olmayan lesikadan gəlir. Ekvivalenti olmayan lesika məvhumu tərcüməşünaslıq baxımından özündə kifayət qədər geniş anlayışları ehtiva edir. Lakin bu qəbildən olan lesikanın ikinci dildə verilməsi haqqında mövcud yazıların, habelə irəli sürülən mülahizələrin çoxluğuna baxmayaraq, mütəxəssislərin əsas diqqəti demək olar ki, milli realilərin verilməsinə yönəldilmişdir. Lakin müşahidələr göstərir ki, praktikada “tərcümə olunmayan” sözlərə milli realilərlə yanaşı dilin lesik tərkibində təmsil olunan spesifik ifadə vahidlərini (o cümlədən diferensial lesikanı), habelə konkret ictimai-siyasi quruluşun atributlarını, rəsmi dövlət, hökumət institutlarını bildirən lesikanı və dövrün milli-mədəni “interyerini” ifadə edən ifadələri aid etmək lazımdır.

Dillərin fərqli mədəniyyətlərə məxsus olması faktı ilə yanaşı onların spesifik ifadə imkanları da nəzərə alınmalıdır. Hər bir dildə elə spesifik ifadələr mövcuddur ki, kontekst olmadan onların məzmunun konkretləşdirilməsi çətinləşir. Məsələn, ingilis dilindəki “armistice” sözünü “sakitlik” kimi tərcümə etmək qeyri-dəqiqlik yarıda bilərdi. Çunki bu söz konkret olaraq “hərbi əməliyyatlara ara verilməsi” mənasını verir. Kontekstin vacibliyi baxımından götürək elə ingilis dilində 24 saatın üç hissəyə bölünməsinə: morning (saat 00-dan gündüz 12-yə kimi), afternoon (günortadan gün batana kimi)

və everning (gün batandan gecə yarısına kimi). Belə ifadələri müəyyən mənada lakunlara da aid etmək olar. Lakin fərq orasındadır ki, Azərbaycan, həmçinin rus dillərində bu bölgü üç yox, dördür: sabahdan günortaya kimi, günortadan axşama kimi, axşamdan gecəyarısına kimi, gecəyarıdan sabaha kimi. Başqa sözlə desək ekvivalenti olmayan sözləri şərti olaraq iki qrupa bölsək, birinci qrupa milli realiləri (o cümlədən xalqın mədəni və tarixi atributlarını və “interyerini”) bildiren leksikanı aid edərik. İkinci qrupu isə hər iki xalqın həyat praktikasında fərqli mövcudluğu ilə seçilən anlayışları bildiren sözlər təşkil edir.

Tanınmış rus tərcüməşünası A.V.Fyodorovun haqlı qənaətinə görə, bəzən elə sözlərə rast gəlinir ki, onların konkret mənasını kontekstdə də müəyyənləşdirmək çətin olur. Məsələn, fransız dilindəki “femme” və alman dilindəki “Frau” sözləri həm “qadın” (женщина) və həm də “arvad” (жена) (kiminsə həyat yoldaşı) mənasını ifadə etdiyindən rus dilinə tərcümədə müəyyən anlaşılmazlıqla müşayiət olunur. Qeyd edək ki, analogi vəziyyəti elə Azərbaycan dilinə tərcümədə də görmək olar. Belə ki, “arvad” sözü sadə danışıq dilində müxtəlif mənalarda (məsələn, “Qoca arvad” müqayisə et “Əminin arvadı”) işlənə bilər.

Aparılan çoxsaylı müşahidələr göstərir ki, bəzən ilk baxışda adi görünən, lakin orijinalın dilinə xas olan elə söz birləşmələrinə rast gəlinir ki, onların hərfi tərcüməsi ikinci dildə nəzərə çarpacaq dərəcədə yöndəmsiz görünür. Məsələn, «Дама с собачкой» (itli qadın və ya it gəzdiren qadın), yaxud «пестрый» («пестрые рассказы» – ala-bəzək, ala-bula, alaca hekayələr). Ancaq zaman keçdikcə belə ifadələrin bəzilərinin kalka (afiksəl, sufiksəl) nəticəsində yeni yaranmış ekvivalenti tərcümə dilində çoxdan möhkəmlənmiş, oturuşmuşdur: Приволжье – Volqaboyu; Подмос-ковье – Moskva ətrafi və sair.

Yeri gəlmişkən, burada bir mühüm amili də qeyd etmək lazımdır ki, tərcüməşünaslıqda tez-tez işlənən “ekvivalenti olmayan sözlərin tərcüməsi” ifadəsi mahiyyətcə doğru deyildir. Bir halda ki,

söhbət bir dildə, mədəniyyətdə mövcud olan, digərinə isə xas olmayan predmet və məvhumların adlarından gedir, onda hansı tərcümədən danışmaq olar? Bu halda söhbət olsa-olsa, həmin anlayışların mənasının ikinci dildə verilməsi yolları barədə gedə bilər.

Bəzən praktik tərcümədə maddi-mədəni, məişət, hətta arxitektor mənşəli sözlərin mənasının verilməsi transkripsiya, transliterasiya ilə yanaşı istər-istəməz təsviri tərcümə də tələb etməsi məsələsinə də yaradıcı yanaşmaq lazımdır. Məsələn, milli rus mühitində «флигель» – əsas binanın yanında tikilmiş ev və ya əlavə tikili; мезонин – yarımmərtəbə kimi sözlərlərin izahlı tərcüməsi ilə yanaşı ifadənin aid olduğu tarixi reallığı da diqqətdən qaçıрмаq olmaz: inqilabaqədərki Rusiyada işlənən «палата» sözü müasir gerçəklikdə tez-tez rast olunan «палата»-dan (верхняя палата, нижняя палата – парламент) nəinki köklü şəkildə fərqlənir, əksinə, onlar artıq omonimlik səviyyəsinə gəlib çıxmışdılar. Oxşar fikri Azərbaycan dilindəki “divan”, “divanxana” (– судилище, присутственное место (правителя) haqqında da demək olar. Tarixən belə olmuşdur; zaman keçdikcə bəzi sözlər ya aktiv istifadədən çıxır, ya da yeni mənə çalarları alır.

Burada mütərcimin filoloji imkanları və səriştəliliyi ilə bağlı bir mühüm məqamı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Başqa sözlə desək, ekvivalenti olmayan leksikanın mənasının ikinci dildə verilməsi zamanı tətbiq olunan müxtəlif növ transkripsiyaların, transliterasiyaların, təsviri tərcümələrin uğurlu icrası üçün mütərcimdən müvafiq fon biliklərinə yetərincə bələdçilik tələb edilir. Bir çox hallarda fon biliklərinə daxil olan elementlərin, habelə milli-tarixi interyerin atributlarının əhəmiyyətli hissəsi artıq tarixi keçmişə qovuşduğundan onları ifadə edən sözlər də aktiv leksikadan çıxmış olur. Məhz bu baxımdan istər bədii tərcümədə, istərsə də elmi mətnlərin tərcüməsi zamanı qeyd olunan fon biliklərinə yiyələnmədən tarixi gerçəkliyin real təsvirinə nail olmaq mümkünsüzdür. Bu məlum aksiyomanı heç cür unutmaq olmaz.

Müasir dövrün sırası oxucusu kimi, bizim hər birimiz bu gün V.Şeksprin, Dantenin və digər Renissans dahilərinin sənət nümunə-

lərini, yaxud sonrakı dövrlərin tanınmış söz ustalarından D.Feyxtvangerin, A.Puşkinin, İ.Selvinskinin və digərlərinin tarixi janrdə yazdıqları əsərləi oxuduğumuz zaman istər-istəmöz müxtəlif məlumat kitabçalarına, ensiklopediyalara müraciət etməli oluruq. Təbii ki, bu əsərlərin tərcümə variantını oxuyan oxucuların heç də hamısı həmin məlumat mənbələrinə ya müraciət etmək imkanına malik deyil, ya da bunu istəməirlər.

Məlum məsələdir ki, belə halda əsas məsuliyyət mütərcimin və mətnin nəşrinə məsul olan redaktorun üzərinə düşür. Ancaq müşahidələr göstərir ki, müəllif-mütərcim-redaktor üçlüyü deyilən ənənə əksər hallarda formal mahiyyət kəsb edir. Başqa sözlə desək, tərcümənin keyfiyyətinə, xüsusən də orijinalın müəllifinin həyatda olmadığı halda, orijinala sadıqlıyə ciddi nəzarət etməli olan redaktorun da vəzifəsini (məsuliyyətini) mütərcim təkbaşına yerinə yetirməli olur ki, burada da nöqsanlar qaçılmaz olur. Qeyd edək ki, belə nöqsanlar bəzən elə redaktorun özünün iştirakı ilə baş verir: Sixpence – qara şahı. Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, pul vahidi xalqın tarixini əks etdirən mühüm faktorlardandır. İngilislərin pul vahidini Səfəvilər dövründən Azərbaycanda tədavüldə olan “şahi” kimi tərcüməsi orijinaldakı mədəni-tarixi gerçəkliyin kobud təhrifidir. Başqa sözlə desək, mütərcimin vəzifəsi sadəcə mətnin məzmununu öz bildiyi kimi verməkdən ibarət deyil. O hər şeydən öncə öz reseptorlarına orijinalın əsərin spesifik-milli xüsusiyyətlərini heç bir ciddi təhrif olmadan maksimum səviyyədə çatdırmağa borcludur.

Bədii əsərin tərcüməçisi orijinaldakı gerçəkliyi müəllifin təsvir etdiyi təkrarsız bədii-estetik üsluba müvafiq çatdırılmalıdır. Bəzən ekvivalenti olmayan sözlərin ikinci dildə verilməsində orijinalın özündəki kontekst həm mütərcimin və həm də tərcümə dilinin oxucularının işini xeyli asanlaşdırır bilər: « – Значит, у вас теперь три Анны, – сказал он, осматривал свои белые руки с розовыми ногтями, – одна в петлице, две на шее. Модес Алексеич приложил два пальца к губам, чтобы не рассмеяться громко, и сказал:

– Теперь остается ожидать появления на свет маленького Владимира. Осмелюсь просить ваше сиятельство в восприемники.

Он намекал на Владимира IV степени и уже воображал, как всюду об этом своем каламбуре, удачном по находчивости...». (Ф.П.Чехов «Анна на шее»).

Müqayisə edək: “– Demək indi sizin üç Annanız oldu, – dedi – Biri yaxanızda, ikisi boynunuzda. Modes Alekseiç ucadan gülməkdən qorxaraq iki barmağını dodağına tutub dedi:

– İndi gərək balaca Vladimirin dünyaya gəlişini gözləyək, cəsarət edib, haç atası olmağı zati-alinizdən xahiş edirəm.

O, IV dərəcəli Vladimir ordeninə işarə edir, özünün hazırca-vablığı və cəsarətlə dediyi bu müvəfəqiyyətli cinası haqqında hər yerdə necə danışacağını təsəvvüründə canlandırır...”

Bir daha qeyd edək ki, tərcümə praktikasında xüsusi adların tərcümə olunmayan leksikaya aid edilməsi məsələsində birtərəfli yanaşma məqbul hesab edilə bilməz. Burada bir qədər ehtiyatlı və yaradıcı davranmaq gərəkdir. “Danışan adların”, ayama ləqəblərin verilməsi xüsusi həssaslıq tələb edir, çünki bunlar müəyyən mənada, müəllif konsepsiyasının mühüm amilləri kimi çıxış edir. Belə adların uğurlu qarşılığının verilməsi əsərin ideya – məzmunun ikinci dildə oxucu tərəfindən maksimum qavranılmasına xidmət edir: Mister Know-All-Mister Çoxbilmiş (S.Моem); Толковый – Aqıl (A.Çexov “Sürgündə”). Lakin bədii tərcümədə adların mənasının bu cür verilməsində aludəçilik məqbul sayılmır. Bu məqamı daha çox əsərin kontekstində açmağa söy göstərmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın mədəniyyətinin, məişətinin, bütövlükdə həyat tərzinin canlı, real təsviri onun əsrlər boyu yaratdığı maddi, mədəni nemətlərin biləvasitə əhatəsi ilə reallaşa bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində: bəy, darğa, xurcun, heybə, arxalıq, gərdanlıq, меухана; городничий, бурмистр, сюртук, валеинка, фрак, ши, рассольник, частушки – rus dilində... Ancaq zaman keçdikcə nəinki tərcümə reseptorları üçün, hətta orijinalın dilinin daşıyıcıları üçün bir

sıra sözlərin ifadə etdiyi anlayışlar demək olar ki, anlaşılmaz olur. Məsələn, “Koroğlu” dastanında eposun baş qəhrəmanının dilindən deyilmiş aşağıdakı bəndi tərcüməçi kifayət qədər bəsitləşdirərək mədəni – tarixi elementləri bir növ hamarlamışdır:

*Səfərimdi şəhər Bağdad,
Kimdir mənə köçən gəlsin.
Yeddi hoqqa hazar peşə (Kursiv bizimdir – İ.A.)
Mənnən artıq içən gəlsin*

Orijinaldakı milli realilərin və qoşmanın poetik ruhunun tərcümə variantında necə heçə enməsinə elə ilk baxışdan duymaq çətin deyil:

*Мой путь ведет в Багдад –
Кто едет – пусть без слов поедет.
Кто ловок, и кто может путь,
Как я, – коль он таков поедет.
(Перевод И.Плавника)*

Mütərcim “yeddi hoqqa hazar peşə”nin üstündən tamamilə ötüb keçmişdir. Ən acınacaqlısı odur ki, həmin ifadənin şərhini Azərbaycan variantında da verməmişlər. Azərbaycanda nəşrin tərtibçiləri yalnız “hoqqa” sözünü “ölçü vahidi” adlandırmaqla kifayətlənmişlər. Əslində, **hazar peşə** azərbaycanlıların qədim ev əşyasıdır. Şüşə qab dəsdi (əsasən bardaqları) saxlamaq üçün xüsusi “yuvaları” olan bu taxta qutunu elə düzəldirdilər ki, onu bir yerdən başqa yerə aparanda içindəkilər sınmasın. Görünür, dastan qəhrəmanı bu dəsdi yeddi misli dolu şərabı nəzərdə tutmuş.

Müasir tərcümə praktikasında ekvivalenti olmayan leksikanın mənasının ikinci dildə verilməsi zamanı tərcümə transkripsiyasından (дисплей, чизбургер, жюри, твитер), kalkadan (культпросвещение – mədəni-maarif, временнообязанный – müvəqqəti möhlət-

li), təsviri tərcümədən (подрячник – keşiş paltarı), yaxud izahlı tərcümədən (раскольники – dini tərqiətçilər, yaxud siyasətdə – təfriqəçilər) yalnız yeganə çıxış yolu olduğu halda istifadə etmək lazımdır. Yəni, bu məsələdə mütərcim daima ən müxtəlif tərcümə üsullarını axtarmalıdır.

Kamil sənət əsərinin estetik tutumunun ilk növbədə onun spesifik milli özünəməxsusluğunda təzahür olunduğunu nəzərə alsaq, əsər müəllifinin yaradıcılıq məharətini, təbii ki, yazıcının ümumbəşəri problemlərin məhz milli prizmadan təsvir etməsində görürük. Elə bu səbəbdən mütəxəssislər bədii əsərin tərcümə variantında qeyd olunan həmin amillərin saxlanması səviyyəsini onun orijinala müvafiqliyinin göstəricisi kimi qəbul edir. Məşhur renesans mütərcimi V.Drayden deyirdi ki, mütərcim məharət baxımından orijinal müəllifinə bərabər olmalıdır ki, onun əsərinin bədii-estetik səviyyəsini ikinci dildə saxlaya bilsin.

Elə bu səbəbdən həmin amillərin ikinci dildə yenidən canlandırılması o qədər də asan iş deyil. Tərcümə prosesində bu sadə olmayan məsələnin həlli bir sıra obyektiv və subyektiv çətinliklərlə müşayiət olunur. Hər şeydən öncə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi əcnəbi və milli mütəxəssislər “ekvivalenti olmayan leksiklərin tərcüməsi” kimi ifadələrin işlədilməsi zamanı ehtiyatlı olmalıdırlar. Belə halda onlar ilk növbədə, bir dildə mövcud olan və digər dildə isə bunların qarşılığı olmayan predmet və anlayışları ifadə edən, yaxud adlandıran leksikanın semantikasının ikinci dildə verilməsi yolları haqda danışmalıdırlar. Başqa sözlə desək, tədqiqatçı milli dilin spesifikasiyası, o dildə yazıb-yaradan sənətkarların həmin dilin zənginliklərindən necə yararlanması üslubunu nəzərə almalıdır.

Əsl sənətkar bütün fərdi yaradıcılıq özünəməxsusluqları ilə yanaşı mənsub olduğu xalqın oğludur və həmin xalqın mütərəqqi ənənələrinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Çünki o doğma xalqının o çoxəsirlik yaradıcılıq ənənələrində formalaşmış və onun dünyaduyumu ilə qırılmaz surətdə bağlanmışdır. O, öz yaradıcılığında bəşəri mövzuları hər şeydən öncə milli bucaq altında işıqlandırmaya səy göstə-

rir. Təbii ki, bütün bunlara müəllif doğma dilin ifadə potensialı ilə nail olur. Heç kim üçün sirr deyil ki, əsərlərindəki adi ifadə tərzindən tutmuş yüksək poetik obrazlılığa, yaxud rəngarəng təşbihlərə kimi bütün təsvir vasitələrində milli dilin təkrarsız əlvanlığını, habelə xalqın ta qədimdən qət etdiyi yolun müəyyən izlərini görmək olar.

Qeyd olunan xüsusiyyətlər baxımından M.Ə.Sabir, N.Nekrasov kimi sənətkarların yaradıcılığı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Xalqın içindən çıxmış bu sənətkarlar bir qayda olaraq, ənənəvi şifahi xalq yaradıcılığı motivlərinin vasitəsi ilə doğma xalqın tarixinə, onun ağırlı problemlərinə yüksək realizm mövqeyindən işıq salmağın təkrarsız nümunələrini verə bilmişlər. Bu sənətkarların əsərlərinin az qala hər kəlməsində sadə və eyni zamanda dərin ifadəli xalq danışığı dilinə misli görünməmiş bağlılığı müşahidə edəndə tərcüməşünaslıq baxımından elə təsəvvür yaranır ki, bu xalq sənətkarlarının dahiliyi müəyyən mənada, onların geniş, daha dəqiq desək, ümumdünya oxucularına maksimum çatdırılmasına maniələr yara-dır. Məhz elə buna görə də tərcümə üçün mühüm çətinlik olan bu problemin uğurlu həlli orijinala sadıqlığın başlıca göstəricisi hesab oluna bilər. Mütərcimə isə bu sadıqlığı ən müxtəlif tərcümə prinsipləri ilə nümayiş etdirmək məharəti düşür.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Milli realitərdən başqa ekvivalenti olmayan leksikalara daha hansı ifadələri aid etmək olar?
2. Ekvivalenti olmayan leksikanın mənasının ikinci dildə verilməsi prinsiplərini sadalayın və konkret misallar gətirin.
3. Ekvivalenti olmayan leksikanın mənasının tərcümə dilində verilməsində fon biliklərinin rolu haqda nə deyə bilərsiniz?
4. Müqayisə olunan dillərdə diferensial məna kəsb edən bir neçə söz göstərin və onları tərcümədə işlədin.

BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Digər tərcümə mətnləri ilə müqayisədə bədii janrların tərcüməsi üslub müxtəlifliyi və sırf yaradıcı mütərcim yanaşması ilə seçilir. Əsərdə müəllif üslubu ilə yanaşı hər bir personajın təkrarsız nitqi onun xarakterini səciyyələndirən başlıca amil kimi, bütün incəlikləri ilə tərcümədə digərlərindən fərqləndirilməlidir. Personajın danışq tərzı, istifadə etdiyi leksika onun fərdi psixologiyası, intellektual səviyyəsi ilə yanaşı mənsub olduđu sosial qrupun xarakterik xüsusiyyətlərini göstərir. Məsələn A.P.Çexovun “Qüssə” hekayəsində dərdli faytonçunun nitqi ədəbsiz hərbiçinin, yaxud harın sərxoşların danışğından kəskin fərqlənir:

«– Куда прешь, леший! Куда черти несут? Пправа держи!
– Ты ездить не умеешь. Права держи! – сердится военный.

.....
Иона кривит рот улыбкой, напрягает свое горло и сипит:

– А у меня, барин, того...сын на этой неделе помер.

– Гм... От чего же он умер?

Иона оборачивается всем туловищем к седоку и говорит:

– А кто же его знает! Должно от горячки... Три дня полежал в больнице и помер... Божья воля.

– Сворачивай, дьявол! – раздается в потемках. – Повлазило, что ли старый пес? Гляди глазами!

– Поезжай, поезжай... говорит седок – Этак мы и до завтра не доедем. Подгони-ка!»

Tərcüməçi Ş.Ağayeva obrazların psixoloji durumunu və nitqlərindəki funksional leksikanın incəliklərini saxlamağa çalışmışdır:

“– Hara sürürsən qulyabani? Şeytan səni hara çəkir? Sağdan get!

– Sən sürmək bacarmırsan? Sağa sür! – deyə hərbi xidmətçi hirsələndi.

.....
– Nə var? – deyə hərbi xidmətçi soruşur.

İona gülümsənərək ağzını əyir, boğazına güc verərək xırıldayır:

– Ağa, mənim bu həftə... oğlum öldü.

– Hm... Nədən öldü? İona bütün gövdəsi ilə sərnəşinə çevrilib deyir:

– Kim bilir. Yəqin ki, qızdırmadan. Üç gün xəstəxanada yatdı, sonra öldü... Allahın əmridir.

– Döndər, iblis – delə qaranlıqda səslər eşidildi. – Yoldan çıxmısan nədir? Qoca köpək, gözlərini aç!

– Sür, sür! – deyə sərnəşin dilləndi – belə yerləşlə biz sabaha kimi də çata bilmərik. Qov atı!”

Konkret olaraq fərdi müəllif üslubu bütövlükdə əsərin strukturunu, dilini, süjetini, ideya-məzmununu əhatə edir. Üslub baxımından bir-birinə yaxın və ya uzaq olan müəlliflərin əsərlərində yer almış mövzuların zahiri oxşarlığı mütərcimdən xüsusi həssaslıq tələb edir. Məsələn, Y.Yevtuşenko və B.Vahabzadə yaradıcılığında milli dəyərlərə olan sonsuz maraq nə qədər yaxın olsa da birincinin əsərlərində daha çox vətən tarixinin keşməkeşli səhifələri yer aldığı halda, ikincidə doğma xalqın tarixi fonunda onun dili, mental əxlaqi prinsipləri və sair kimi sakral dəyərlərin qorunması məsələsi durur ki, bu da tərcümədə adekvat həllini tapmalıdır.

Mütərcim hər şeydən öncə müraciət etdiyi sənətkarın formalaşdığı mədəni-tarixi dövrün aparıcı tendensiyaları yaxından öyrənməlidir. Heç kim üçün sirr deyil ki, əsl sənətkar mənsub olduğu xalqın və onu yetirən mədəni-tarixi mühitin qabaqcıl estetik xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu isə o deməkdir ki, mütərcim müraciət etdiyi əsərin linqvistik və ekstralinqvistik amillərinin üzvü surətdə vahidliyindən çıxış etməklə dövrün spesifik xüsusiyyətlərinə yetərincə bələd olmalı, bunları doğuran səbəblərin mənşəyini və fərqi təhlil etməyi bacarmalıdır. Məsələn, üslub nöqtəyi-nəzərin-

dən XIX əsrin naturalizminə xas olan elmilik və bədiiliyin sintezi ilə müqayisədə Renissans ədəbiyyatındakı reliyeflik, hətta planetar monumentallıq daha möhtəşəm görünür; Nizami göstərirdi ki, Kainatın çoxsaylı planetləri arasında Yer kürəsi oqədər də böyük deyil. Üstəlik də onun sahəsinin dördü üçünü su təşkil etdiyini, qalan quru hissəsində yüzlərlə ölkənin və bu ölkələrdəki milyonlarla insanların fonunda Xosrov Pərviz, Bəhram Gur kimi simaları həddən artıq fərdiləşdirmək müqəddəs nizamə zidd olardı.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bədi tərçümədə mühüm şərtlərdən biri də fon biliklərinin roludur. Başqa sözlə desək, müvafiq mühit haqda yetərinə intellektual bazaya malik olmadan mütərcimin hansısa dolğun nəticəyə gəlməsi şübhə doğurur. Burada bədi üslubla, poetik kəlamla əsərdə cərəyan edən hadisələrin üzvü surətdə bağlılığına nail olunması başlıca şərtidir. Hələ XIX əsrin əvvəllərində Homerin “İlyadasının” tərçüməsi haqda N.İ.Qnediç yazırdı ki, orijinalda yer almış “saysız keçidlər” mütərcimi ən müxtəlif üslubların tədbiqinə və fərqli situasiyaların ikinci dildə təsviri kimi məsuliyyətli işə sövq edir. Mütərcim “Olimpdən mətbəxə; tanrıların Şurasından qəhrəmanların qaba mübahisələrinə; qarğa kimi qarılmaşa qara camaatı təmsil edən Fersitdən Odisseyin dədəbəli ibarətpərvazlığına, odlu Axillesdən həlim və şirin ləhcəli Nestora...” (5.404) kimi qədim dünyanın fərqli lövhələrini yəndən yaratmaqdan ötrü o dövrə xas olan mifologiya və reallığın bir-biri ilə üzvü bağlılığından çıxış etməlidir. Məlumdur ki, orijinalın mətnindəki hər bir mifik ifadənin, yaxud obrazın arxasında son dərəcə geniş və məzmunlu mətləblər dayanır. Bu ifadələr özlüyündə adi inancları deyil, cəmiyyət, təbiyyət və bütövlükdə həyat haqqında qədim insanların təsəvvürlərini, düşüncə dünyasını, yaşam tərzini əks etdirir.

Bədi mətnin dilini obrazlı frazeologizmlərsis təsəvvür etmək olmaz. Belə birləşmələrin hərfi qarşılığı çox məhduddur: Odlu oynamaq – Ty play with fire – Играть с огнем. Mütərcim əsasən tərçümə dilindən orijinalın mənasını verə biləcək frazeoloji birləşmələr axtarır tapmalıdır. Əlbəttə, Burada bəzən elə ifadələrə rast olunur

ki, onların müqayisə olunan dillərin hansında əsil frazeoloji birləşmə olduğunu ilk baxışda müəyyənləşdirmək çətin olur. Məsələn, **“Don’t eru now, what’s the use of erginq?. It isn’t so had all fhat” – Aglama! Dərdlərə göz yaşı ilə kömək etmək olmaz**”, yaxud **“Deep poskets” Cibi doludur**. Təbii ki, bu zaman müqayisəli-tipoloji metodla mövcud nəzəri mənbələrə və milli dilin spesik xüsusiyyətlərinə əsaslanılmaq lazım gəlir.

Tanınmış leksikoloq Ş.Ballin konsepsiyasına görə söz geniş mənada frazeoloji qruplaşmalar, dar mənada isə idiomlar (**les unites pharasyologiques**) sistemli frazeoloji sıralar səviyyəsində müəyyənləşdirilməlidir.

Bir faktı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, bədii mətnlədə yazıçı frazeologiyadan adətən yaradıcı şəkildə istifadə edir. Məsələn, T.Drayzerin əsərlərində aşağıdakı birləşmə müxtəlif variantlarda işlənmişdir, **“Hang by a hair (or by a thead? on athread)” – tükdən asılı qalmaq; böhranı, çətin vəziyyətə düşmək**. Təbii ki, tərcümə prosesində bunların kontekstdə nəzərə alınması vacibdir. Əks təqdirdə həm fərdi müəllif üslubu və spesik-milli özünəməxsusluğunun ikinci dildə təhrif olunması qaçılmazdır. (**Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi haqda əlavə məlumat kitabın “Tərcümədə ekspressivlik və obrazlılıq problemi” parafında ətraflı tanış ola bilərsiniz**)

Beləliklə, frazeoloji vahidlərin sadəcə üslubi xüsusiyyətlərinin, deyil, formalaşma qaydaları və frazeologizm yaradıcılığı proseslərini göstərir. Rus, Azərbaycan və ingilis dillərində frazeologizmlərin ifadə vasitələri fərqli olsa da bəzən struktur baxımından çox yaxın olurlar: **“Из дождя да в ливень – Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”**. Müqayisə edək: **“...out of frying.paninto the fire”** (hərfi mənası: **oddan alova**.) Bununla da dildə gedən frazeoloji proseslərin təfərrüatı ilə təsvir olunması zərurəti meydana çıxmış və nəticə frazeologizm düzəldici elementlərin hər hansı bir müəyyən dilə məxsusluğu və ya başqa bir dildən alınmasının mümkünlüyü və nitq deyil, dil səciyyəli olduğu konkret faktlarla təsbit edilmişdir.

Dram əsərlərin tərcüməsində orijinalın ideya-məzmununa sadıqlıq büsbütun dialoqların üzərinə düşür, çünki burada müəllif müdaxiləsinə yer yoxdur. Hətta sosial-tarixi mühit haqqında təsəvvürlər də dialoqların düzgün tərcümə həlli ilə reallaşır. Nümunə üçün Şeksprin “Hamlet” dramının rus və Azərbaycan dillərinə edilmiş tərcümlərindən aşağıdakı epizoda müraciət etmək kifayət edir: How absolute the knave is! We must speak by card, or equivocation will undo us. By the Lord Horatio, this three years I have taken note of it, the age is grown so picked, that the toe of the peasant comes so near the heel of our courtier, he calls his kite... (V, I)

Müqayisə üçün rus variantına baxaq: Гамлет: До чего точен этот плут! Приходится говорить осмотрительно, а не то мы погибнем от двусмысленности. Ей-богу, Горацио, за эти три года я заметил: все стали до того остры, что мужик носком задевает пятки придворному и бредит ему болячки». (Tərcümə B.Pasternakındır). T.Əyyubovun və S.Mustafayevin tərcümlərindəki ehyamlar müəllif konsepsiyasını əsasən əks etdirir:

“Hamlet: Sən bundakı məntiqə bax, Horatsio. Bunlarla ehtiyatlı olmaq gərək, yoxsa ikibaşlı sözlər altında basdırarlar. Allaha and olsun, Horatsio, zaman o qədər irəliləmişdir ki, indi kəndlilər müəmmalı sözlər güləşdirirlər”.

Bədii tərcümə mətnləri sırasında poetik janrların xüsusi yeri var. Belə mətnlərin mütərcimi ilk növbədə istedadlı şair olmalıdır. Burada tanınmış rus mütərcim şairi V.A.Jukovskinin “əgər nəsrin tərcüməçisi müəllifin quludursa, poeziyanın tərcüməçisi müəllifin rəqibidir” ifadəsi bir daha yada düşür. Həqiqətən də mütərcim-şair şeiri öz poetik təxəyyülündən keçirərək yenidən yaradır. Çünki onun üçün, bu yaradıcı prosesdə dili bilmək kifayət etmir. Mütərcimin qarşısında orijinalın məxsus olduğu xalqın şəriyyət ənənələri, qafiyə, rədif, vəzn, ahəng, melodika və sair evfonik faktorların kamill tərcümə həlli durur. Təbii ki, bu amillər spesifik-millə mahiyyət daşıdığından onların qarşılığını vermək son dərəcə çətindir. Başqa sözlə desək, o ilk növbədə tərcümə dilinin poetik resurslarından

maksimum yaralanmağa çalışır. Bunu əyani surətdə müxtəlif dillərdən edilmiş tərcümələrlə göstərmək olar:

*Though the night was made for loving,
And the day returns too soon,
Yet well go no more a roving
By the light of the moon.
(G.Byron)*

Сравни:

*Пусть для радости и боли
Ночь дана тебе и мне –
Не бродить нам боль в поле
В полночь при луне!
(Перевод А.Алексеева)*

Göründüyü kimi, tərcümədə orijinalın ifadə planı kifayət qədər dəyişikliyə uğramışdı, mütərcim orijinala xas olan poetik ovqatı və qafiyələnmədəki çarpaz qafiyəni qismən saxlaya bilməmişdir. İndi isə növbəti nümunəyə müraciət edək. Burada mütərcim T.İsfəndiyarov müəyyən sərbəstlik etsə də Vaqif poeziyasını səciyələndirən aşıqanə ruhu saxlaya bilməmişdi:

*Məndən salam olsun, yetir Yəmənə,
Sinəsi büllurə sədr cəhanə,
Sanasan xoş gəldi nə qədər mənə,
Yer üzünün simu-zərin göndərmiş.*

Tərcüməyə nəzər salaq:

*...Скажите же той, чьи уста как рубин,
Ланита – хрусталь, грудь – цветущий жасмин,*

*В таком мы восторге, как если б Шурин
Нам ценности рая и ада прислала...
(Перевод Т.Исфендиарова)*

Bədii tərcüməni, o cümlədən poetik tərcüməni xarakterizə edən bir cəhət də onun təkrarlanması xüsusiyyətidir. Başqa sözlə desək, orijinala müqayisədə tərcümənin dilinin daha tez köhnəlməsi bu təkrarlığı labütləşdirir və özünü üç cür zaman kəsiyində (yaxud zaman məsafəsində) göstərir: orijinalın yarandığı dövürlə tərcümənin reallaşdığı vaxt arasındakı zaman kəsiyi, orijinalda təsvir olunan dövürlə tərcümənin reallaşdığı vaxt arasındakı məsafə və eyni əsərin müxtəlif tərcümələri arasındakı zaman.

Bədii tərcümə ilə məşğul olan peşəkar mütərcimin geniş filoloji imkanlara malik olması vacib şərtlərdəndir. Tərcümə əsərində təsvir olunan hadisələrin, faktların mənsəyi, mahiyyəti haqda müfəssəl məlumat olmadan kamil tərcüməyə nail olmaq çətindir. Məsələn, Dantenin, yaxud Şeksprin əsələrini sonadək başa düşüb tərcümə etməkdən ötrü dili bilmək kifayət etmir. Bu halda mütərcim üçün vacib şərtlərdən biri də antik yunan-roma mifologiyasını, Bibliya rəvayətlərini, habelə özündə o dövrün ictimai-siyasi kölgəliklərinə ehyam vüran fəlsəfi, kinayəli leksikanın sətiraltı mahiyyətinə bələd olmaqdır. Məsələn, Şeksprin Hamleti (“Hamlet”) Ofelyaya təkidlə **monastıra** getməsini deməsi heç də sevdiyi qızın rahibə olması anlamına gəlmir. Çünki Renissansın son dövründə “monastr” fahişəxana mənasını versə də o humanist sənətkarların təsəvvüründə çirkəbə batmış saraylardan daha təmiz idi. Eyni fikri əsərdə “zamanın oynaqlarının yerindən çıxması” ifadəsi haqqında da söyləmək olar.

Bədii əsər üzərində çalışan mütərcim üçün həm də müəllifin tərcüməyhalı və bütövlükdə onun şəxsiyyəti haqda lazımi məlumatla malik olmaq gərəkdir. Avtobioqrafik amillər birbaşa, yaxud dolayısı ilə müəllifin yaradıcılığına təsir göstərir. Bu cəhət bir sıra sənətkarlarda daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Məsələn, Xəqani Şirvani, S.Ə. Şirvani, A.S. Puşkin, C.Q. Bayron, C.London, M.Qorki və

bunlar kimi digərlərinin mütərcimləri üçün bu amil xüsusi ilə əhəmiyyətli olardı.

MÖVZUYA DAİR SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Bədii tərcümənin xarakterizə edən xüsusiyyətləri sadalayın
2. Bədii tərcümədə obrazlığın qorunmasına necə nail olmaq lazımdır?
3. Bədii tərcümədə mətnin janr xüsusiyyətlərinin rolu nədən ibarətdir?
4. Poetik mətnlərin tərcümə problemləri hansılardır?
5. Bədii tərcümədə zaman faktoru haqda münasibətinizi bildirin.
6. Avtobioqrafik faktorların bədii tərcümədə rolunu qeyd edin.

TƏRCÜMƏ SƏNƏTİ TARİXİNDƏN

I. ORTA ƏSRLƏR YAXIN ŞƏRQDƏ VƏ AZƏRBAYCANDA TƏRCÜMƏ TARİXİNƏ DAİR QISA EKSKURS

Tərcüməşünas mütəxəssislərinin haqlı qənaətinə görə tərcümə tarixini tam əks etdirə biləcək vahid informatik mənbəni tərtib etmək son dərəcə çətin işdir. Başlıca səbəb bu sənətin əsrlər boyu kifayət qədər geniş etnik-coğrafi məkanı əhatə etməsidir. Məhz ilə buna görə də bəşər sivilizasiyasının ən qədim peşələrindən hesab olunan bu nəcib sahəni bir qayda olaraq, hər bir xalqın mədəniyyət tarixi kontekstində öyrənirlər. Ümumiyyətlə, tərcümə praktikası və dilin formalaşması az qala eyni vaxta təsadüf edir, desək, yaqın ki, bizimlə razılaşırlar. Bir qədim macar əfsanəsində qeyd olunur ki, sinfi quruluşdan çox-çox öncə yadelli tayfaların qanlı zəfərləri nəticəsində məğlub tərəfin sakinləri çağrılmamış qonaqların dillərini (ləhçələrini) öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. Belə ki, sağ qalmış qadınlar və uşaqlar üçün bu ölüm, yaxud qalım məsələsi idi. Bu missiyanı xalqın içindən çıxmış ayrı-ayrı qadınlar tərcüməçi kimi öz üzərlərinə götürmüşlər.

Məlum olduğu kimi, istər Qərbdə və istərsə də Şərqdə tərcümə sənəti ta qədimdən cəmiyyətin həyatının tərkib hissəsinə çevrilmişdir, baxmayaraq ki, antik Yunanstanda başqa xalqların mədəniyyətinə yuxardan aşağı baxıb onları “barbar” adlandıırırdılar. Lakin romalılar və onların digər qonşuları mövcud məsələyə bu cür yanaşmanı təkrar etməmişlər.

Yeni dövrdə aparılan müxtəlif növ elmi axtarışlar zamanı tapılmış daş kitabələr, perqament üzərindəki yazılar sübut edir ki, minilliklər öncə Şərqdə mövcud olan quldarlıq dövlətləri geniş et-

nik-dil ərazilərini əhatə etdiyindən vacib dövlət sənədləri bir neçə müvafiq dillərə tərcümə edilirmiş.

Qədim Azərbaycan torpağı Yaxın Şərqi tərkib hissəsi kimi bu regionda baş verən mədəni-ictimai proseslərdən kənar qala bilməzdi. Coğrafi və strateji mövqeyinə görə yüz illər boyu hərbi yürüşlərin, ticarət karvanlarının, səyyahların şahidi olmuş bu torpağın yaddaşında müxtəlif dillərə və mədəniyyətlərə dair məlumatlar var.

Azərbaycanda tərcümə tarixindən danışarkən bu mövzunu Orta əsrlər Şərqiindən ayrı izah etmək düzgün olmazdı. Təbii ki, qədim və orta əsrlər tərcümə tarixindən söhbət gedərkən biz o zamanlar nəinki Ərəbistanda və bütövlükdə Şərqiədə mövcud olan üç tərcümə (nəql, islah, nəql və cəm) prinsiplərindən yan keçmək düzgün olmazdı.² Əlbəttə, Yaxın Şərqi tərcümə tarixi daha qədimdir; Əhəmilər dövründə (VI əsr) elam və babil dillərinə edilmiş dövlət əhəmiyyətli tərcümə mətnləri, yaxud III-VIII əsrlədə qədim fars dilindən orta fars dilinə edilmiş “Avestanın” tərcüməsi faktları bu nəci əhəmiyyətli tərcümə mətnlərinə zəmin yaratmışdır. Orta əsrlədə İbn Kuteybinin, Əl Müqəffanın, Kişvarinin tərcümələri nəinki müsəlman Şərqi üçün, hətta bütün Avropa üçün tamamilə yeni səhifə açmışdır.

Ərəb xilafətinin mərkəzi İran və İraq ərazilərinə köçəndən sonra tərcümə işinə diqqət nəzərəçarpacaq dərəcədə artmışdır. Xilafətin bu geniş etnik-dil ərazilərdə hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə xidmət edən başla şərtlədən biri islamaqədərki mədəni, tarixi mənbələrin tərcümə edilib öyrənilməsi vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdu. Bu məqsədlə ərəb dilinə əsasən iki istiqamətdən tərcümələr edilirdi. Suriya dilinin vasitəsi ilə antik yunan və roma filosoflarının, natiqlərinin əsərləri ərəb dilinə çevrilirdi. Qədim hind (o cümlədən sanskrit), çin abidələri orta fars dilindən (Pəhləvi) təkrar ərəb dilinə və oradan da digər dillərə tərcümə olunurdu. Nəticədə “Kəlilə və Dimnə” (Pançaçantradan), “Min bir gecə” (“Sindibahatidən”) və sair kimi möhtəşəm abidələrin digər dillərə tərcüməsinə yol açılmış oldu.

² Ərəb tarixçisi Həməz əl İsfahanın adı ilə bağlı olan bu tərcümə terminologiyasının şərhə haqda əvvəllər də ətraflı danışmışdıq.

Elə həmin Hindistandan Odlar diyarına gəlmiş atəşpərəst-zəvvarların daş kitabələri bu gün bizə çox mətləblədən xəbər verir.

Sovet tarixşünaslığında islamın elmə və tərəqqiyə qarşı qatı bir ideologiya olması haqqında formalaşmış stereotipin əksinə olaraq faktlar göstərir ki, Orta əsrlər Şərqiində Abbasilərin hakimiyyəti dövrü elmin inkişafı, tədliği xüsusilə tərəqqi etmiş və bu prosesdə tərcümənin müstəsna rolu olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi suriya dili vəsi-təsi ilə yunan və Roma klassitlərini, fars dilinin köməyi ilə qədim hind, çin və digər Şərq abidələri ərəb dilinə çevrilməsi ənənə xarakteri almışdı. “Bəzi tarixçilər deyirlər ki, Abbasilər xilafətinin elmə ən böyük töhfəsi Tərcümə İnstitutunun və Beyt-əl Hikmin yaradıcılıq tədqiqatlarının, yəni müdriklik evinin əsasının qoyulmasıdır” (7,123).

Təbii ki, bütün bu ictimai-siyasi və mədəni proseslərdən Azərbaycan kənarında qala bilməzdi. Belə ki, əldə olunan məlumatlar söz sənətinə aid bir çox əsərlərin tam tərcümə olunması haqda birbaşa fikir söyləməyə əsas verməsə də həmin əsərlərin məzmunu haqda orta əsrlər ziyalısının məlumatlı olması şübhə doğurmur. Məsələn “Eneida”, “İliada” kimi əsərlərinin məzmununu Girdiman (V-VI əsrlər) oxucularının hansı səviyyədə bilməsi bizə məlum olmasa da antik mütəfəkkirlərin fəlsəfi görüşləri barədə orta əsrlər Azərbaycan ziyalısının müfəssəl məlumata malik olması hamıya məlumdur. Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə”də bu nəcib sənətin ölməzliyindən söhbət açması onun Şərq intibahında önəm daşımından xəbər verir. Tanınmış rus şərqşünası A.Konrad haqlı olaraq qeyd edir ki, Şərqdə tərcüməyə ifrat yaradıcı münasibət, hətta “özünüküləşdirmək” cəhdi orijinal ədəbiyyatla tərcümə ədəbiyyatı arasında fərqi müəyyənləşdirməyə çətinlik yaradır. Mütərcimlər öz əlavələri ilə faktiki olaraq orijinala paralel öz əsərlərini yaradırdılar. Bəlkə elə bu səbəbdən eyni mövzuda bir neçə əsrlə üzləşməli oluruq.

Azərbaycanda qədim dövrlərin praktik tərcümələrinə aid konkret nümunələrin çoxu günümüzə gəlib çıxmamışdır. Onların çoxu təbii fəlakətlər, qanlı müharibələr zamanı məhv olmuş, itib-batmışdır, ya da digər abidələrimiz kimi başqa ölkələrə aparılmışdır. Bizə

əsas etibarını ilə Orta əsrlərin yalnız bəzi nümunələri məlumdur. Bəzi mütəxəssislər Marağayı Əvhədinin qəsidələrindən birinin İ.Nəsimi tərəfindən fars dilindən edilən tərcüməsini Azərbaycan dilinə edilmiş ilkin tərcümə kimi qəbul etmələrinə baxmayaraq Azərbaycanda bu sahədə edilmiş ciddi addımların daha qədim tarixi olmasını deməyə əsaslar var. Məsələn, Qətran Təbrizinin (1012-1088) “Ət-təfəsir” (təfsirlər; şərh etmə) adlı lüğəti bu baxımdan çox dəyərli əsərdir. Nəsrəddin Tusinin (1201-1274) riyaziyyata, həndəsəyə astronomiyaya dair cədvəlləri və risalələrindəki terminoloji izahlar elmi terminoloji lüğətlərin sahəsində ciddi addım hesab oluna bilər. Azərbaycan alimi bu əsrlərində özünün böyük sələfləri olan Evklid, Menelay, Ptolemey və digərlərinin elmi işlərini yaradıcı surətdə təhlil və təsvir etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ensiklopedik biliyə malik Azərbaycan alimi və mütəfəkkirinin əsərləri artıq 1594-cü ildən etibarən ərəb, latın və digər dillərdə Romada, Londonda, Oksfordda və digər şəhərlərdə nəşr edilməyə başlamışdır.

Bir faktı da qeyd edək ki, XIII-XVII əsrlərdə edilmiş tərcümələr, o cümlədən fars dilində yazmış azərbaycanlı müəlliflərin yaradıcılıq nümunələrinin tərcümələrini bütövlükdə türk dilinə aid edilir. Fars və ərəb dillərindən Ş.M. Şəbüstərinin “Gülüstani-razın”, F.Əttarın “Əsrarnaməsinin”, Qurani-Kərimin, Sədinin “Gülüstannın” və digərlərinin tərcümələri bu baxımda çox əhəmiyyətlidir. XVI əsrdə M.Füzuli tərəfindən Ə.Caminin “Cəhəlhədis” (“Qırx hədis”) əsərinin tərcüməsi ədəbi və dini aləmdə mühüm hadisə hesab oluna bilər. Bir növ bunun davamı kimi Şah I Təhəmsibin tapşırığı ilə Nişatının ana dilimizə tərcümə etdiyi “Sühədanamə” dini-fəlsəfi etik əsəri və “Şeyx Səfi təzkirəsi” bədii publisistik baxımdan əhəmiyyətlidir. Ənənəvi olaraq nəzmlə təmsil olunan bədii, ədəbi-publisistik əsərlərimiz fonunda belə ciddi nəsr əsərlərinin yaranması yenilik kimi də dəyərləndirilə bilər.

XIX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı mütərcimlərin sırasında M.Kazımbəyin M.Topçubaşvun, A.Bakixanovun M.F.Axundovun xidmətləri danılmazdır. M.Kazımbəy və M.Topçubaşov rus şərqşü-

naslığının baniləri kimi şərq dillərindən ən müxtəlif mətnləri tərcümə etmişlər. Onların şərq dillərinə dair tərtib etdikləri dərsliklər həm tərcüməçilik üçün və həm də müqayisəli dilçilik baxımından son dərəcə əhəmiyyətli idi; bu vəsaitlərə böyük ehtiyac vardır. Topçubaşov “İncilin” fars dilinə edimiş məharətli tərcüməsinə görə Böyük Britaniyanın Kral Asiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdir.

Qeyd edək ki, o zamankı bəzi yerli millətçi məmurlar müsəlman alimləri sevməsələr də avropalı naşılarla müqayisədə onlara olan ehtiyacı gizlədə bilmirdilər. Dediklərimizə Kazan universitetinin millətçi popeçiteli Maqnitskinin söylədikləri əyani sübut ola bilər: “İxtiyarımızda, ələlxüsus Kazan və Həştərxanda şərq dillərinin tədrisi üçün yerli müəllimlər və Avropada tanınmayan əlyazmanı almaq üçün bütün vasitələri olduğu halda, biz baha qiymətə Parisdən Sasidin (fransız şərqşünası Silvester de Sasid – İ.A.) şagirdlərini gətiririk və burada, əslində bizdən öyrənməli olduqları halda, onları Şərq dilləri və ədəbiyyatının professoru edirik” (16,86).

M.Topçubaşov həm də bədii tərcümə edirdi. O polyak şairi A.Mitskeviçin bir sonetini fars dilinə tərcümə etmiş və ona ön söz yazmışdır.Qeyd edək ki,ehtiram əlaməti kimi bu tərcümə variantı polyak şairinin ana dilində və rus dilindəki külliyyatına bu gün də daxil edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, rus-türk və rus-iran müharibələrində rusların qənimət kimi götürdükləri külli miqdarda əlyazmaları kataloqlaşdırmaqda (bu iş tərcüməsiz mükün deyildi) A.Bakıxanovun, M.Topçubaşovun və Mirzə Kazımın fəaliyyəti müqaisəyə gəlməzdir. Uzun müddət mütəxəssislər tərəfindən tərcümə edilə bilməmiş vəziyyətdə qalmış Toxtamış xanın Litva knyazı Yaqıylaya göndərdiyi məktub yalnız 1837-ci ildə Mirzə Kazım bəy tərəfindən tərcümə edilmişdir. Uyğur və monqol hərfləri ilə türk dilində yazılmış bu məktubun şifrəsini vaxtilə nə Venadan olan məhşur İ.Hammer-Purqşal, nə də tanınmış şərqşünas Kovalevski açə bilməmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiyanın o zamankı təhsil naziri bu işdə bütün mütəxəssislər arasında Avropada və Rusiyada böyük nüfuza malik olan yalnız Mirzə Kazım bəyə etimad göstərmiş və

onun bu tərcüməsini ölkənin nüfuzlu mətbuat orqanlarının səhifələrində dərc etdirmişdir.

Mirzə Fətəli Axundov özünün “Şərq poeması” və digər əsərlərini rus dilinə tərcümə etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.F. Axundov bu tərcümələri ilə xalqımızın mədəniyyət tarixində müəlliflik tərcüməsinin bünövrəsini qoymuşdur.

Bu ənənəni sonralar C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, Ç.Hüseynov, Anar, Elçin davam etdirmişdi. (20,165).

A.Bakıxanov şərq dilləri ilə yanaşı rus və fransız dillərini də mükəmməl bilirdi. O.İ.Krılovdan “Eşşək və bülbül” təmsilini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Son dərəcə geniş intellektual imkanlara malik olan A.Bakıxanov o zamanlar bizim bölgəmizə gəlmiş və mədəniyyətimizə maraq göstərən bir çox rus, (o cümlədən Bestujev-Marlinski), polyak (A.Zablodski) və digər yaradıcı insanlara dəyərli məsləhətləri, tərcümələri ilə kömək etmişdir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri azərbaycanlı marifçilərdən R.Əfəndiyev, S.Vəlibəyov F.Köçərli, H.Vəzirov, A.Şaiq və digər müxtəlif ictimai siyasi baxışlara malik ziyalılar rus və qərb ədəbiyyatından tərcümələr edirdilər. Bunların sırasında Ə.Cavanşir, N.Nərimanov, Ə.Ağoğlu, Abbas Səhhət və digərləri milli tərcümə məktəbimizi xeyli inkişaf etdirmişlər. Bu dövrün tərcümə prinsiplərinə diqqət yetirsək rus ədəblərinin, o cümlədən A.Puşkinin, M.Lermantovun, L.Tolstoyun nəsrindən tərcümələr adekvatlıq prinsipi ilə edildiyini görürük. Bunu S.M.Qənizadənin, N.Nərimanovun, F.Köçərlinin, Ə.Sabirin, Q.R.Mirzəzadənin, A.Güləhmədovun, Ə.A.Həsənzadənin və digərlərinin tərcümələrində müşahidə edirik.

Bu dövrün tərcümə nümunələrini xarakterizə edən başlıca xüsusiyyət həmin nümunələrin didaktik, habelə ibrətamiz mahiyyət kəsb etmələri idi. Məsələn, İ.Krılovun təmsilləri, A.Puşkinin “Torçu və balığı”, L.Tolstoyun “İki yoldaş”, “Əvvəlinci şərabçı” və s. Bu da təbii idi, əksəriyyəti Qori müəllimlər seminariyasının məzunları olan bu mütərcimlərin başlıca məqsədi, məramı doğma xalqın övladlarının təlim-tərbiyəsi idi; bu tərcümələri həmin mütərcim-müəllimlər ilk növbədə dərlıklərə salmağa çalışırdılar.

Poetik tərcümədə tərcüməçi yanaşmaları müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Burada mətnin tərcümə həllində müxtəlif səviyyəli adekvatlıq və sərbəstliklə üzləşirik. M.Lermantovdan, A.Puşkindən, İ.A.Jukovskidən, A.Koltsovdan, İ.Krılovdan və digər rus şairlərindən Ə.Adıgözəlovun, F.Köçərlinin, A.Səhhətin (“Məğrib günəşləri”), Ə.Cavanşirin, A.Şaiqin etdikləri tərcümələrdə qeyd etdiyimiz kimi, müşahidə olunan müxtəlif növ adekvatlıqlarla yanaşı iqtibaslarla və nəzirələrlə də rast olunur(26,9).

A.Səhhətin tərcümə yaradıcılığı poetik tərcümənin parlaq nümunəsi kimi müəlliflə mütərcimin psixoloji uyğunluğuna əsaslanır. Romantik şair özünün “Məğrib günəşlərində” rus və avropa romantiklərindən özünün yaradıcılıq ruhuna daha yaxın, daha doğma olan sənətkarların əsərindən seçib toplamışdır.

Azərbaycanda bədii tərcümənin inkişafı forma və məzmun baxımından daha dolğun əsərlərə əhəmiyyət verilməyə başlamışdılar. A.Puşkinin “Dubrovski”, “Çöl xanımı” povestlərini Məhəmməd həsən Əfəndiyev tərcümə edir. Köçərli “Torçu və balıq” nağılından sonra “Oleq haqqında mahnını” tərcümə edib həmvətənlərinə təqdim etmişdir. Əsgərağa Adıgözəlov Lermantovun “Yel gəmisini”, Ə.Cavanşir isə “Mübahisə”, “Mitsiri”, “Üç xurma ağacı”, “Terekin töhfələri”ni tərcümə edir.

Mütərcimlərin maraq dairəsi yeni mövzə və janrlar hesabına genişləndirdi. N.Nərimanov N.Qoqolun “Müfəttiş”, S.Qənizadə L.Tolstoyun “Əvvəlinci şərabçı”, F. Köçərli “Tütün və şərəbin zərəri”, Ə.Cavanşir V.A.Jukovskinin “Yay axşamı”, “Yatmış gözəli” tərcümə edir. Məlum olduğu kimi, senzura Saltıkov-Şedrinin “İki mələk” şeri kimi A.Puşkinin C.Ünsizadə tərəfindən 1891-ci ildə tərcümə olunmuş “Boris Qodunov” pyesinin də çap edilməmişinə icazə verməmişdir.

Bədii tərcümə sahəsindəki yaradıcılıq estafetini onlardan Ə.Haqverdiyev, C.Cabbarlı, daha sonra M.Arif. S.Vurğun, və digər tanınmış qələm sahibləri irəli aparmışlar. 40-50 ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda bədii tərcümə özünün intensiv inkişaf mərhələsini ya-

şayırdı bu dövrdən, yəni 50-ci illərdən sonra T.Əyyubovun, M.İbrahimovun, A.Məmmədovun, C.Baxışın, Ə.Kürçaylının N.Xəzrinin, X.Rzanın, N.Rəfibəylinin, R.Rzanın və bir çox digərlərinin tərcümələri milli tərcüməçilik tariximizdə yeni mərhələ təşkil edirdi.

Bədii tərcümə milli mədəniyyətimizə yeni yaradıcılıq çaraları gətirməklə həm də yerli sənətkarların peşəkarlığının yüksəlməsinə ciddi təsir göstərirdi. Bunu xalq şairi Səməd Vurğunun dilindən söylənən etiraflar bir daha sübut edir. O yazırdı ki, “ömrünün üç ilini” tərcüməsinə sərf etdiyi dahi rus şairinin “Yevgeni Onegin” poeması üzərində apardığı hər gün onun kamilləşməsinə doğru yeni yaradıcılıq addımı idi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Sovet dövründə tərcümə məsələsi bir növ dövlətin daxili siyasətinə çevrilmişdir. Ölkədəki bütün “qardaş xalqların” ədəbiyyatları bir-birinin dilinə tərcümə edilməsi vacib sayılırdı. Müxtəlif incəsənət ongüllüləri, yubileylər tərcümənin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edirdi. Xalqımızın folklor nümunələrindən tutmuş bütün yazılı abidələrinə kimi başlıca əsərlər rus və SSRİ xalqlarının dilinə tərcümə edilirdi. Ölkənin mərkəzi mətbuat səhifələrində, habelə yazıçılar qurultaylarında tərcümənin inkişafı, onun aktual problemləri müzakirə olunur və qarşısındakı vəzifələri müəyyənləşdirilirdi.

Qeyd etməliyə ki, məhz bu dövrdə ilk dəfə bir çox SSRİ və dünya xalqları Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin, Xətəinin, Vaqifin, Bakıxanovun, M.F.Axundovun, Sabirin, C.Məmmədquluzadənin, Y.V.Çəmənəminlinin, H.Cavidin, C.Cabbarlının, S.Vurğunun, S.Rəhimovun, M.İbrahimovun, B.Vahabzadənin və onlarla digər yazıçılarımızın, şairlərimizin əsərləri ilə yaxında tanış olmaq imkənina malik olmuşlar.

Lakin sovet dövrü milli tərcüməçilik tariximizdə bu sənət nə qədər yüksək səviyyəyə qalxsa da Qərb ədəbiyyatından edilən tərcümələrin böyük əksəriyyəti bir başa orijinalın dilindən deyil, rus dilinə edilmiş tərcümə varyantından Azərbaycan dilinə çevrilirdi. Belə ki, respublikamızda orijinalın dilləri üzrə yetərinə mütəxəssiz

yox idi. Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, tərcümədən tərcümə zamanı nəinki əvvəlki mütərcimin səhvləri təkrarlanır, və həm də onların sayı bir qədər də artırılır. Nəzərə alaq ki, bu dövüdə əsasən ingilis ədəbiyyatından Ə.Rzanın, S.Mustafanın, Ş.Nağıyevanın, F.Ağazadənin və bir çox digərlərinin orijinalın dilindən etdikləri tərcümələr xüsusi ilə dəyərlidir.

Praktik tərcümə yaradıcılığı ilə yanaşı tərcümənin tarixi və nəzəri aspektləri sahəsində kifayət qədər səmərəli mütəxəssislər yetişmişdir. Buraya M.Arifin, Ə.Ağayevin, A.Ağayevin, H.Babayevin, Ş.Qurbanovun, F.Vəlixanovun, R.Novruzovun, N.Məmmədovun, A.Hacıyevin, Q.Bayramovun və bir çox digərlərinin adlarını aid etmək olar.

Azərbaycanın müstəqillik illərində tərcümə sahəsində əvvəllər bir sıra durğunluq və ustalıq baxımından zəiflik müşahidə olunsada daha çox bir başa orijinalın dilindən tərcüməyə üstünlük verilir. Ölkəmizdə tərcüməçilik sənətinə dövlət səviyyəsində böyük əhəmiyyət verilir. Məhz elə bu səbəbdən bir çox ali məktəblərdə və elmi birliklərdə tərcüməçi hazırlığına xüsusi diqqət ayrılmışdır. Ölkənin mötəbər qəzet və jurnallarında mütəmadi olaraq tərcümə sənətinin müxtəlif problemləri dərc edilir və müzakirə olunur.

MÖVZUYA DAİR SUALLAR

1. Yaxın Şərqdə vasitəçi ədəbiyyatın rolu haqqında nə deyə bilərsiniz?
2. Orta Əsrlər Şərqində mövcud olan əsas tərcümə prinsiplərinə münasibətiniz.
3. XX əsrə qədər Azərbaycanda olan tərcüməçilik fəaliyyətinin hansı əsas istiqamətləri mövcud idi?
4. XX əsr tərcüməçiliyində vasitəçi dilin rolu.
5. Sovet dövrü Azərbaycanda tərcümənin və tərcüməçiliyin inkişaf istiqamətləri.

II. RUSİYADA VƏ AVROPADA TƏRCÜMƏ TARİXİ HAQQINDA

Neçə min illərdir ki, dünya xalqlarının mədəni, iqtisadi, siyasi əlaqələrinin formalaşmasına və yüksələn inkişafına xidmət edən tərcümə sənəti çoxdan həmin xalqların mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsinə şevrilmişdir. Avropada bu prosesin spesifik inkişaf qanunları mövcud idi. Böyük köç dövrü Avropada tərcümənin inkişafı üçün o zamana qədər misli görünməmiş əlverişli mühit mövcud idi, baxmayaraq ki, mədəniyyətlərarası dialoq özünü əsasən şifahi formada təzahür etdirirdi.

Əvvəllər də qeyd olunduğu kimi, dünyanın hər bir bölgəsində tərcümə sənəti özünəməxsus şəkildə praktik tətbiq olunmuş və inkişaf yolu keçmişdir. Rusiya ərazisində tərcümənin zəngin tarixi var. Burada yazılı tərcümənin birinci mərhələsi Kiyev rus dövləti dövrünə aiddir. Həmin dövrdə dövlət Bizans, Almaniya, Fransa, Slavyan ölkələri ilə yanaşı Şərqi dövlətləri ilə də intensiv ticarət, siyasi və mədəni əlaqələr saxlayırdı. Bu prosesdə ruslar qədim bolqar, orta yunan, skandinaviya, alman, latın, ərəb, türk və digər dillərin daşıyıcıları ilə təmasda olurdular.

Dövrümüze gəlib çatan materiallar göstərir ki, dini xarakterli mətnlər (“Bibliya”, “Müqəddəslərin həyatı” və s.) əsasən yunan dilindən tərcümə edilmişdir. Bunlarla yanaşı, qədim Rus dövlətində digər tarixi mətnlərə də əhəmiyyət verilirdi. Məsələn, İosif Flaviyanın “Yəhudi müharibəsi” əsərinin tərcüməsi xüsusi qeyd olunmalıdır. O zamankı tərcümə ədəbiyyatında “Aleksandriya” və “Troya əfsanəsi” daha populyar idi. Bu tərcümələrdə canlı xalq dilinin təsiri nəzərə çarpacaq dərəcədə güclüdür.

XIV-XVII əsrlər Rusiyanın Moskva dövründəki tərcüməçilik sənəti Maksim Qrekin, D.Gerasimovun, Vasilinin, N.Kurlyatevin adı ilə

bağlıdır. Qeyd edək ki, bu tərcümə materialları arasında siyasi xarakterli natiqlik publisistikası xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu baxımdan XV əsr natiqlik nümunəsi sayılan “Böyük şəhərin süqutu haqqında ağı” (10, 37) (Konstantinopolun türklər tərəfindən zəbt edilməsinə həsr olunub) daha geniş yayılmış sənət nümunəsi sayıla bilər.

Qərbi Slavıyan, latın və alman dillərindən tərcümə edilmiş dünyəvi məzmunlu: cəngavər romanlarının, coğrafiya, kimya, təbabət elmlərinə dair kitabların dili başqa janrlarla müqayisədə ağır və bəzən anlaşılmazlığı ilə fərqlənirdi. Bunun da səbəbi orijinalın kororanə hərfi tərcüməsi və digər səriştəsizlikdir.

XVII əsrdə bədii tərcüməyə, o cümlədən poetik tərcüməyə maraq artmaqda idi. Polyak dilindən zəbur surəsinin poetik tərcüməsini Moskvaya gəlmiş alman şairi Fleminqin şeirlərinin rus tərcüməsini göstərmək yerinə düşərdi. O zamankı tərcüməçiliyin gündəliyində duran bədii əsərlər sırasında Servantesin “Don Kixotunun” ingilis dilində olan tərcüməsi durur.

Orta əsrlərdə Rusiya tərcüməçilik məktəbinin prinsipi haqda çex tərcüməşünası Svetla Mathauzerovanın Praqada 1976-cı ildə rus dilində çap olunmuş “Qədim rus söz sənətinin nəzəriyyəsi” monoqrafiyasında ətraflı danışılır. Qeyd olunur ki, o zaman aşağıdakı tərcümə prinsipləri mövcud idi: 1. Məzmunun qorunması; 2. Hərfi tərcümə; 3. Sərbəst tərcümə, nəzəriyyəsi və nəhayət Maksim Qrekin, tərcümənin qrammatik nəzəriyyəsi çex tədqiqatçısı Simon Polotskinin tərcüməçilik üslubunun klassik (Siseronun və s.) və Renessans (Dante...) tərcüməçilərin üslubu ilə uyğun gəldiyini qeyd edir.

XVIII əsr rusiya tərcüməçiliyi tarixində dönüş dövrü kimi qəbul edilə bilər. I Pyotrun hakimiyyəti zamanı Qərblə güclənməkdə olan iqtisadi, mədəni əlaqələr çoxsaylı əcnəbi termin və ifadələrə yiyələnməyi vacib tələb kimi qarşıya qoyurdu. Başqa sözlə desək, elmi, texniki və mədəni mahiyyət daşıyan sözlərin işlədilməsi labüd faktor kimi yuxarı təbəqələrdə geniş vüsət alırdı. Elmi kitabların tərcüməsi Qərbi Avropa dillərindən tərcüməsi leksik iqtibasların çoxalmasına şərait yaradırdı. Təbii ki, bu proses getdikcə danışq dili-

nə də təsir göstərirdi. Qeyd edək ki, bir sıra elmi mətnlərin tərcüməsində hərfi yaxud sözlə söz tərcümələrə rast gəlinirdi ki, bu da mətnin anlaşılmaqlığına gətirib çıxarırdı. Bu baxımdan I Pyotrın 25 fevral 1709-cu il tarixli Zotova “Gələcəkdə səhvlərə yol verməməsi haqqında fərmanını” xatırlamaq yerinə düşərdi. Fərmanda qeyd olunur ki, istehkam haqqında kitabın tərcüməsində yol verilmiş, sözbə-söz tərcümənin yerinə mənanı anlaşılan tərzdə qorumaq daha doğru olardı. (10, 40)

Əgər ilk mərhələlərdə elmi-texniki, hərbi, hüquqi ədəbiyyatların tərcüməsi təlabat kimi özünü biruzə verirdisə XVIII əsrin ikinci yarısında bədii ədəbiyyata maraq artmağa başlamışdır. Müasir avropa müəlliflərinin, ilk növbədə fransız yazıçılarının əsərləri ilə yanaşı antik ədəbiyyata, fəlsəfəyə, tarixşünaslığa xüsusi diqqət yetirilirdi. Lakin belə tərcümələr zamanı ədəbi-üslubi və elmi-termoloji xarakterli çətinliklər müşahidə olunurdu. Bununla belə Rusiyada tərcümə yüksələn xətlə davam edirdi. Bu işdə Sumoronovun “Əməksevər arı” («Трудолюбивая пчела») jurnalının fəaliyyəti böyükdür. Jurnalın səhifələrində Rusiya imperiyasına daxil olan xalqların yaradıcılıq nümunələrinin tərcümələri dərc olunurdu.

Tərcümə praktikası genişləndikcə onun nəzəri aspektləri haqda mülahizələrdə yaranmaqda idi. Məsələn, Trediakovski Bualonun satıralarından etdiyi tərcümələri nəzəri izahlarla müşayət etmişdir. O fransız yazıçısı Talemanın “Məhəbbət adasına səyahət” əsərinə yazdığı öz sözdə bədii tərcümənin sırf yaradıcı xarakter daşıdığı ilə gətirərək qeyd edirdi ki, “... tərcüməçi ilə müəllif yalnız adları ilə fərqlənirlər”. (III, 65)

Qeyd etmək lazımdır ki, bədii tərcümənin keyfiyyətinin yüksəlmək məqsədi ilə Lomonosovun, Sumaronovun, Trodianovskinin, Derjavinin iştirakı ilə əsl poetik tərcümə yarışı yəşkil edilirdi. Məsələn, Horatsinin odalarını yaxud fransız şairi İon-Batis Russonun şeirlərinin müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən edilmiş tərcümələrini eyni yerdə, yaxud ayrı kitab şəklində eyni vaxtda dərc edib oxucu rəyinə tədqim edirdilər.

Bu dövr tərcüməçilik fəaliyyətinin praktiki və nəzəri yekunu kimi 1768-ci ildə “Əcnəbi kitabların tərcüməçi uğurunda çalışan yığıncaq” adlı xüsusi cəmiyyət təşkil olunur. A.N.Radişevin də daxil olduğu bu cəmiyyətin 114 üzvü olmuş və onlar fəaliyyət göstərdikləri on beş ildə kifayət qədər səmərəli çalışmışlar.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində rus tərcüməçilərinin fəaliyyətində daha çox “fransız tərcümə məktəbinin” ənənələri özünü göstərirdi. Başqa sözlə desək, bədii tərcümədə sərbəstlik adı altında tərcüməçi orijinalı “öz adətlərinə” uyğunlaşdırmağa çalışırdı və nəticə etibarilə orijinala paralel olaraq yeni əsər yaradılırdı. Faktiki olaraq tərcümə dilində orijinalın adı, təsvir olunan milli-etnik elementlər realilər dəyişdirilib tərcümə dilində mövcud olanlarla əvəz olunurdu. Bualonun satiralarının tərcüməçiləri Parisi Moskva ilə əvəz etdiyi kimi Bürgerin “Lonora” balladasının tərcüməçiləri Jukovski (1808) və Katenin (1816) hadisələri Rusiyaya köçürmüşlər.

V.Q.Belinskinin A.S.Puşkinin, V.A.Jukovskinin aktiv müdaxilələri nəticəsində realist tərcüməçi-ədəblər avropalı klassiklərin əsərlərinin tamamilə yeni, daha dəqiq desək kamil səviyyədə oxuculara təqdim etməyə çalışırdılar. Bu işə gələcəkdə daha mükəmməl tərcüməçilik üçün bir növ bünövrə idi.

Rusiyada XX əsrdə tərcümənin intensiv inkişafı Sovetlər dövrünə aiddir. Tərcümə məsələsi hakimiyyətin dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevilməsi bu proses üçün münbit şərait yaratmışdı. İyirminci illərdən başlayaraq M.Qorkinin və V.Bryusovun biləvasitə rəhbərliyi ilə “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası” adlı monumental tərcüməçilik layihəsi reallaşmağa başlamışdı. Sonrakı dövrlərdə Rusiya tərcümə məktəbi V.Loziński, A.Pasternak, Y.Mixalkov, A.Vasilyev, A.Pançenko kimi onlarla istedadlı mütərcimlər yetişdirmişdi. Rus dilində müntəzəm dərc olunan “Masterstvo perevoda”, “Tetrad perevodçika” və digər silsilə tərcüməşunaslıq nəşrləri ölkədə və dünyada tərcümə praktikasına və nəzəriyyəsinə dair baş verən əsas yenilikləri əks etdirir, mütəxəssislər arasında təcrübə mübadiləsi yaradırdı.

Rusiya tərcüməçilik məktəbi həmçinin bu sahənin nəzəri aspektlərini araşdıran mütəxəssisləri birləşdirəcək müntəzəm elmi-

metodiki nəşrləri hazırlamaqla dünya tərcüməşünaslarının təcrübə mübadiləsini təşkil etmiş oldu.

Avropada tərcümə tarixi kifayət qədər qədimdir. Qədim Yunanstanda digər xalqlara məlum münasibətin əksini başqa avropalılarda, o cümlədən romalılarda müşahidə etmək olardı. Burada bir daha Spartak üsyanın (e.ə.74-71-ci illər) məhz tərcüməçilərin bilavasitə köməyi ilə tənzimlənməsini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Məlum olduğu kimi, üsyançılar etnik-dil mənsubiyyətinə görə (frakislər, qallar germanlar...) qruplaşdırılaraq tərcüməçilər vasitəsi ilə əlaqələndirilirdi.

Hələ Böyük köçdən neçə yüz il öncə antik yunan və roma tarixçilərinin və filosoflarının (o cümlədən Herodotun, Aristotelin və digərlərinin) əsərlərindən məlum olur ki, bu ölkələrin Şərqə doğru yürüşləri, yaxud istilaları zamanı yadellilər yerli sakinlərlə ən müxtəlif səviyyələrdə dialoqa girirlərmiş. Nümunə üçün Makedoniyalı İskəndərin Şərq ölkələrinin əksəriyyətini əhatə edən irimiqyaslı istilaları dövründə, habelə Roma sərkindəsi Pompeyin e.ə. 66-65-ci illərdə Qafqaz Albaniyasına yürüşü zamanı müxtəlif təbəqələrdən olan yerli sakinlərlə avropalıların çoxcəhətli təmasları faktını xatırlamaq kifayət edərdi. Təbii ki, bu cür kontaktlar tərcüməsiz reallaşa bilməzdi.

Müşahidələr göstərir ki, ümumiyyətlə, qədim və Orta əsrlər avropa mühitində əsasən iki tərcümə prinsipi mövcud olub. Birincisi hərfi tərcümə, ikincisi isə məzmunu saxlamaqla sərbəst tərcümə idi. Qeyd edək ki, hərfi tərcümə prinsipi ilə Bibliyanın latın və yunan dillərinə tərcümələrini, habelə Aristotelin fəlsəfi əsərlərinin bəzi avropa dillərinə tərcümələrini aid etmək olar. Sakral mətnlərin belə tərcüməsini iki səbəblə izah etmək olar: müqəddəs kəlamə müdailədə ilahi xofu, tərcümə sahəsində təcrübənin azlığı. Təbii ki, belə tərcümələrdə mətnin məzmunu və estetik tərəfləri təhrif olunurdu. Digər tərəfdən tərcümə dilinin qanunauyğunluqları kobud şəkildə pozulurdu.

İkinci növ tərcümə prinsipini məharətlə tadbiiq edənlərdən Siseron (e.ə. I) hesab olunur. O, Esxinin və Demosfenin nitqlərinin tərcümələri haqda yazırdı ki, məzmunu maksimum saxlamaqla tərcümə dilinin qanunlarına rəyət etməyə çalışmışdı. Başqa sözlə de-

sək “oxucunun məndən tələb edəcəyi dəqiqliyi miqdarla deyil, məna çəkisi ilə ifadə etməyə” çalışmışam.

Oxşar tərcüməçi yanaşmasını “Əhdi-Cədidin” Simmax tərəfindən (e.ə.II əsr) yunan dilinə edimiş tərcüməsində müşahidə etmək olar. Həmin mətni sonralar (b.e. IV əsr) “Vulqatlar” adı altında İeromin qədim yəhudi dilindəki orijinaldan latın dilinə tərcümə etmişdi. Ancaq ümumilikdə bu tərcümələr kamillikdən uzaq idir desək yanılmazdıq. Hələ XIII əsrdə R.Bekon tələb edirdi ki, ilk növbədə tərcümə mətninin janr xüsusiyyətlərinə və ikinci dilin qanunauyğunluqlarına ciddi yanaşmaq lazımdır.

İntibah mədəniyyəti dövründə bu məsələ daha da aktuallaşmağa başlamışdır. Dante özünün “Ziyafət” əsərində yazırdı ki, “şeyrin tərcüməsi zamanı onun əsasını təşkil edən **melodiyanın** və digər gözəlliklərin harmoniyası bir dildən digərinə verilə bilməz. Zaman keçdikcə mütəffəkir-şairin fikirlərində təkamil müşahidə olunur. O, yazırdı ki, bütün dillərin şahı olan yunan və latın dillərindən savayı digər dillərə tərcümə olunmuş əsərlər flamand xalqasının astarını xatırladacaq: fiqurlar görünəcəkdir, lakin, ilmələrin, iplərin çoxluğu onun üz tərəfində olan hamarlığın, gözəlliyin əksini verəcəkdir. İngiltərə intibahının mütərcim nümayəndəsi E.Drayden Siseronun “Pont namələri” əsərinin tərcümələri haqda yazırdı ki, əsl mütərcim yaradıcılıq imkanlarına görə orijinalın müəllifinə bərabər olmalıdır ki, onu kamil tərcümə edə bilsin.

XV əsrdə Almaniyada Henri Şteynxefil Ezopu və C.Bokkaçonu tərcümə etmişdir. Fransa tərcüməçiləri sırasında İ.de Belle və Etyen Dole məşhur idi. Belle Ovidinin əsərlərinin, Dole isə Platonun traktatlarının kamil tərcüməçiləri idi. Bu yuxarıda adları çəkilən mütərcimlərin çoxu həm də tərcümə haqqında maraqlı elmi mülahizələrin müəllifləridirlər. Məsələn, ingilis nəzəriyyəçisi A.F. Taytler özünün “Tərcümə təcrübələri və prinsipləri” əsərində bədii tərcümədə yaradıcı sərbəstliyi təbliğ edirdi.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən alman folklorşünas mütərcimlər bir çox xalqların şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrini toplayıb tərcümə

cümə etməyə başlamışlar. Bu işdə Gerderin fəaliyyəti yüksəkdir. Ancaq müxtəlif ədəbi cərəyanları təmsil edən tərcüməçilər fərqli prinsiplər irəli sürüdürlər. Bu baxımdan “Fransa tərcümə məktəbini” təmsil edən romantiklərin yanaşmaları xüsusilə diqqət çəkəndir. Onlar iddia edirdilər ki, mütərcim üçün orijinala sadıqlıq deyil, müasir oxucuların zövqü vacibdir. Bu deviz altında mütərcimlər orijinalın məzmununu, ideyasını tamamilə dəyişdirirdilər. Bir növ orijinala paralel yeni əsərlər yaradırdılar. Məsələn, Şekspirin “Romeo və Cülleyto” əsərindəki faciəvi finalın əks olaraq qəhrəmanlar sağ qalır, istidklərinə qovuşurlar və sairə.

Lakin realizm cəbhəsini təmsil edən tərcüməçilər müəllif üslubuna, orijinalın forma və məzmununa maksimum sadıq qalmağa üstünlük verirdilər. Onlar poetik tərcümələrdə Hötenin, Şillerin, Hüynenin irəli sürdükləri tərcümə prinsiplərinə riayət etməyə çalışırdılar. Əsas tələd orijinalda yer almış hislərin, emosiyaların oxucuda təkrar reaksiyanı yarada biləcək bədii təsvir vasitələrinin ikinci dildə seçilib tapılmasıdır. Bu gün tərcümənin ən müxtəlif problemlərinə dair fundamental tədqiqatların əksəriyyətinin müəllifləri məhz Avropada formalaşmışlar.

MÖVZUYA DAİR SUALLAR

1. Avropada mövcud olan tərcümə prinsiplərini doğuran obyektiv və subyektiv səbəblər nədən ibarət idi?
2. Ədəbi cərəyanlarla bədii tərcümənin əlaqəsi barədə fikriniz.
3. Rusiyada ilkin mərhələlərdə tərcümənin xarakterik xüsusiyyətləri haqda nə deyə bilərsiniz?
4. Dünya tərcüməşünaslıq sənətinə rus tərcüməçilərinin verdiyi töhfələri qeyd edin.

TƏRCÜMƏDƏ REDAKTƏ İŞİ

Tərcümə prosesinin praktik nəticəsinin keyfiyyət səviyyəsinə birbaşa təsir edən mühüm faktorlardan biri mətnin redaktə məsələsidir. Bu vacib amil tərcümə mətninin xüsusi linqvistik və ekstralingvistik aspektlərini əhatə etməklə bir tərəfdən onun orijinala sadıqlıyınə, digər tərəfdən isə həmin mətnin əcnədi oxucu auditoriyası üçün bitginliyinə xidmət edir. Mənşəcə latın dilində mövcud olan “redactus” sözündən götürülmüş bu ifadənin mənası “nizama, qaydaya salmaqdır”.

Təəssüf ki, tərcüməşünasların çoxunun bu mühüm məsələ üzərində yetərinə dayanmadıqları fəkdir. Ancaq unutmaz ki, oxucuya təqdim olunan mətn, xüsusən də bədii mətn bir neçə “süzgəcdən” keçməklə uzun yol qət edib gəlmişdir. Tərcüməşünas alim F.Vəlixanova tanınmış mütərcim V.Qafarovla söhbətini xatırlayaraq qeyd edir ki, bir dəfə ondan soruşdum ki, hansı redaktordan razısınız? “O cavab verdi ki, Zaman, yalnız Zaman ən yaxşı redaktordur. Zaman keçir, mütərcim əvvəllər etdiyi tərcüməyə qayıdır və oradakı lazımsız, artıq nə varsa atır” (35,171).

Təbii ki, bu prosesdə tərcümənin tipindən aslı olaraq mətnin redaktəsinə cavabdeh olan şəxslər fərqli ola bilər. Məsələn, şifahi tərcümə mətninin sonrakı redaktəsi əsasən mütərcimin özünün üzərinə düşür. Belə ki, mətnin bitgin yazılı şəkllə salınmasında mütərcim-redaktor ənənəvi simvollarından (rəmzlərdən) əlavə özünün fərdi işarələrinə də əsaslanır. Başqa sözlə desək, mütəxəssislərə məlum olan aşağıdakı

- yanaşı dayanmış sözlərin yerinin dəyişdirilməsi - □
- eyni səhifədəki sözlərin, abzasların yerinin dəyişdirilməsi –
- bir neçə sözün sırasının dəyişdirilməsi – qərarı (4) qəbul (5) etmişdi (6) dostundan (2) qabaq (3) 0 (1)

- kiçik hərfin baş hərflə əvəz olunması – a; =
- baş hərfin kiçik hərflə əvəz edilməsi – Ā.
- hərfin ləğvi (rəngləmək), sözün və ya sətirin ləğvi (–);
- abzas

– əlavə √, düzəlişin ləğvi –

və sair kimi işarələrlə yanaşı mütərcim-sinxronist uzun illər boyu fərdi simvollardan da istifadə edir ki, bu sonuncuların mənasını yalnız o özü bilir.

Yazılı tərcümədə vəziyyət bir qədər dəyişir, baxmayaraq ki, bütün hallarda mütərcim və redaktor ilk növbədə, baza materiallarına (BM), məxəz və hədəf dillərin leksik-qrammatik qanunauyğunluqlarına yetərinə bələd olmalıdırlar. Məhz bu halda onlar mümkün leksik, məntiqi, faktiki, terminoloji səhvləri aşkara çıxara bilərlər.

Müşahidələr göstərir ki, son onilliklər ərzində oxuculara təqdim olunan tərcümə mətnlərinin, o cümlədən də bədii əsərlərin ərsəyə gəlməsində bədii redaktorun rolu formal xarakter daşıyır və bu vəzifəni mütərcim öz bildiyi kimi yerinə yetirir. Nəticədə yetərinə qüsurların şahidi oluruq. Nəzərə almaq lazımdır ki, peşəkar redaktə vərdişlərinə gələcək mütərcim hələ təhsil illərindən yiyələnmyə başlamalıdır. Məhz elə bu dövrdən başlayaraq o aşağıdakı peşə imkanlarına nail olmalıdır:

– Məxəz ifadələrinin dəqiq qavrayışına imkan verən tərcümə-qabağı təhlil metodikasına yiyələnir;

– Tərcümədə ekvivalentliyə nail olmaq üsullarını tətbiq etməyi bacarır;

– Leksik ekvivalentlik, qrammatik, sintaktik və stilistik normalara riayət etməklə yazılı tərcüməsini həyata keçirir;

– Lazımi filoloji biliklərə bələd olur;

– Mövsud fənni öyrəndikdən sonra məzun aşağıdakıları bilməlidir;

– Redaktənin baza priyomlarını; mətn səhvlərinin tiplərini; azərbaycan və xarici dillərin stilistik normalarının məzmununu;

– Tərcümə mətnindəki müxtəlif növ səhvləri (leksik, məntiqi, faktiki) aşkara çıxarmağı bacarmalıdır; ana dilinin və əcnəbi dilin nitq normalarını nəzərə alaraq müxtəlif janrlardan olan mətnləri sərbəst tərcümə etməyi bacarmalıdır;

– Bütün bunlarla yanaşı gələcək məzun ədəbi redaktənin terminologiyasını bilməli, doğma və əcnəbi dillərin nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnməlidir (27,8).

Ənənəvi olaraq bədii əsərin tərcümə olunub nəşr edilməsində məlum “müəllif-tərcüməçi-redaktor” üçbucağı fəaliyyət göstərib. Əgər müəllif həyatda yoxdursa, redaktorun vəzifəsi ikiqat ağırlaşır. O həm də müəllif konsepsiyasının, onun fərdi üslubunun saxlanılmasının bir növ müdafiəçisi kimi çıxış edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir gələcək mütərcim eyni zamanda peşəkar mütərcim kimi formalaşmağı bacarmalıdır. Bundan ötrü o redaktənin ümumi prinsiplərinə aid olan aşağıdakı şərtlərə riayət etməlidir: baza materiallarına yiyələnməli, faktiki materialları işləyib hazırlamalı, orijinalın və tərcümə mətninin linqvistik incəliklərinə bələd olmalı, habelə bədii redaktənin filoloji və praktiki əsaslarını mənimsəməli, mətnin jan xüsusiyyətlərindən çıxış etməyi bacarmalıdır.

Bütün bu sadalananlar məxəz və tərcümə mətnlərini müqayisə etməklə gənc mütərcimdə sərbəst şəkildə özünüredaktə və hətta daha geniş miqyasda redaktə etmək təcrübəsi formalaşdırar. Bu məqsədlə gələcək tərcüməçi kadırlara tədris prosesində müxtəlif növ tapşırıqların verilməsi nəzərdə tutulur. Tanınmış tərcüməşünas mütəxəssis L.Səmədova haqlı olaraq qeyd edir ki, “ənənəvi tapşırıq vəsaitlərindən fərqli olaraq burada hər bir praktik tapşırığın yerinə yetirilməsi metodiki izahlarla müşayiət olunur ki, bu da tələbələrə gələcəkdə tərcümə mətni üzərində müstəqil çalışmaqda və müvafiq düzəlişlər etməkdə kömək edə bilər” (26,79).

Bunlarla yanaşı gələcək mütərcimlərə nə vaxtsa klassik tərcümə variantı olan mətnin orijinalını əvvəlcə tərcümə etməyi təklif etmək və sonra isə hər iki tərcüməni müqayisə etməyi tapşırmaq əhə-

miyyətli olardı. Bizcə, bu halda tələbələr öz qüsurlarını aşkara çıxarmaqla özünüredaktə vərdişlərini bir qədər də zənginləşdirə bilərlər.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, ölkəmizdə və bütövlükdə tərcüməşünaslıqda tərcümə mətninin redaktə prinsipləri haqda ilk dəfə ayrıca tədqiqatlar aparan L.Səmədova gələcək mütərcim və jurnalistlərə son dərəcə dəyərli tövsiyələr vermişdir:

- “ Müəllif üslubunun maksimum qorunması;
- Tərcümə mətnində orijinalın məzmununa xələl gətirəcək söz və söz birləşmələrinin aradan qaldırılması;
- Statistik baxımdan daha geniş yayılmış qrammatik, orfoqrafik səhvlərin düzəldilməsi üsullarının konkretləşdirilməsi və tətbiqi;
- Omonim, eyniköklü və əksmənalı sözlərin ayırd edilməsi;
- Çoxmənalı sözlərin konkret mənasının kontekstdə düzgün aktlaşmasına nail olmaq;
- Cümlədə sözlərin sintaktik və üslub əlaqələrini sahmanlaşdırılması;
- Mətnin axıcılığını (oxunaqlığını) ağırlaşdıran uzunçu, artıq ifadələrin yığcam, lakonik konstruksiyalarla əvəz etmək;
- Terminologiyanın və frazeologizmlərin ekvivalentliyi, adekvatlığı mümkün olmadığı təqdirdə optimal təsviri tərcümədən yararlanmaq;
- Təkrarçılığa varmamaq üçün uğurlu sinonimlər arayıb tapmaq” (27,79).

Redaktor həm də bir növ tədqiqatçı kimi çıxış edir. Başqa sözlə desək, o bir çox hallarda tərcüməçinin görmədiyi məqamları görmək imkanına malik olmalıdır. Əlbəttə, redaktorun, müəllifin və mütərcimin birgə fəaliyyəti səmimi və yaradıcı konsensus üzərində qurulmalıdır. Yalnız bu təqdirdə kamil tərcümə variantını geniş oxucu kütləsinə təqdim etmək olar. Ancaq redaktor demək olar ki, bütün proseslər üçün məsuliyyət daşıyır. Əlbəttə, redaktor korrektor deyil. Bununla belə, o bu işə də nəzarət etmək məcburiyyətindədir.

Lakin redaktordan daha ciddi intellektual imkanlar tələb olunur. O orijinalın məxsus olduğu xalqın mədəniyyət tarixinə, habelə

müəllifin fərdi yaradıcılıq yoluna yetərinəcə bələd olmalıdır. Məsələn, İntibah ədəbiyyatı nümunələrinin kamil tərcümə variantına nail olmaqdan ötrü mütərcimin dili kamil bilməyi və yardımcı ifadə bacarığı kifayət etmir. O həm də bibliya mənşəli və antik mifoloji süjetlərin, deyimlərin etimologiyasına, onların sətiraltı mahiyyətinə yetərinəcə bələd olmalıdır ki, müəllif konsepsiyasını düzgün dəyərləndirə bilsin. Belə məqamlarda rast olunan boşluqları təbii ki, redaktor düzəltməlidir. Ancaq bəzən bunun əksini görürük. Məsələn, Şeksprin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş əsərlərinin 1962-ci il nəşrinə redaktorların kifayət qədər geniş şərhlərində qüsurları görməmək çətindir. Redaktor M.Rzaquluzadə öz şərhlərində mifik Merkuri obrazının yunan və roma variantlarındakı fərqli konnotasiyalarına əhəmiyyət vermədən Şeksprin bütün əsərlərində bu obrazı hamını ölçüdə və çəkiddə aldadan fırldaqçı kimi təqdim etmişdir. Ancaq müşahidələr göstərir ki, “Onikinci gecə” əsərindən fərqli olaraq müəllif özünün “Hamlet” faciəsində Merkurini xeyirxah yollar hamisi kimi təsvir etmişdir.

Oxşar təhrifləri Y.V.Çəmənəminin “Qan içində” romanın tərcümə variantında da görmək olar. Orijinaldakı Peterburq emisarı olan erməni mənşəli Yusif Əmin tərcümə variantında redaktorun (İ.Tretyakovun) “düzəlişi” sayəsində rusdilli oxuculara Londonun adamı kimi təqdim edilmişdir.

Beləliklə, tərcümə mətninin redaktəsi kifayət qədər vacib olması ilə bərabər son dərəcə məsuliyyətli işdir. Məhz redaktə tərcümə mətninin geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmazdan öncəki yekun mərhələ hesab olunur.

NƏTİCƏ

Oxucuların mühakiməsinə təqdim edilən bu kitabı müəllifin uzun illər tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası sahəsində apardığı tədqiqatların, müşahidələrin və predmetin tədrisində topladığı pedaqoji təcrübənin yekunu hesab etmək olar. O qədər də böyük olmayan bu kitab bitgin dərslik iddiasından uzaq olsa da, onun məqsədi, yaxud təyinatı müvafiq fənnin tədrisi prosesində müşahidə olunan kəskin ehtiyacı qismən də olsa ödəməkdən ibarətdir.

Bir daha xatırladıq ki, kitab bəzi qüsurlardan xale deyil. Bu da təbiidir. Ölkəmizdə tərcümənin ən müxtəlif problemləri üzrə kifayət qədər səmərəli tədqiqatlara baxmayaraq, mövcud fənnin əsas aspektlərinin tədrisinə dair ümumiləşmiş vəsait, demək olar ki, yox dərəcə-sindədir. Başqa sözlə desək, ana dilimizdə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası fənnini üzrə yetkin dərsliklərin hazırlanması sahəsində hələ kifayət qədər təcrübəmiz yoxdur. Tədrisdə tərcümənin nəzəri aspektlərinə dair mövcud ehtiyacı əsasən rus və avropa alimlərinin tədqiqatlarının hesabına ödəyirik. Ancaq bu mənbələrdən, təəssüf ki, milli məktəb bitirmiş tələbələrimizin əksəriyyəti istifadə edə bilmirlər.

Dərs vəsaitinin hazırlanması zamanı rus və avropa tərcüməşünasları ilə yanaşı milli tərcüməşünaslıq məktəbinin ənənələri də nəzərə alınmışdır. Bu amil tək-cə mətnin leksik-qrammatik qanunauyğunluqları səviyyəsi ilə məhdudlaşmır. Burada həm də geniş mədəni-tarixi ənənələrə və digər faktorlara diqqət yetirilməsi vacibdir. Başqa sözlə desək, tərcümənin Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda və Avropada, habelə Rusiyada tarixən fərqli prinsiplərlə inkişafının müqayisəli təhlilinə diqqət yetirilməsinə çalışılmışdır. Tanınmış şərqşünas N.Konradın qeyd etdiyi kimi, Şərqdə tərcüməyə münasibət son dərəcə yaradıcı mahiyyət daşıdığından burada orijinal əsərlə tərcümə variantı arasında olan fərqi müəyyənləşdirmək müşkül işdir.

Mövcud dərs vəsaitinin müəllifi bu məqama klassik tərcümə nümunələrinə (ilk növbədə bədii mətnlərin tərcümə nümunələrinə), habelə tərcümə prinsiplərinə istinad zamanı səy göstərmişdir. Heç kim üçün sirr deyil ki, tərcümə mətninin nəzəri baxımdan təhlili dünya tərcüməşünaslıq meyarlarından əlavə spsifik-milli yanaşmaları da tələb edir.

Müəllif mövcud dərs vəsaiti haqda hər kəsin irad və təkliflərini tam səmimiyyəti ilə qəbul etməyə hazırdır. Bu sahədə irəli sürülən istənilən əhəmiyyətli təklif və məsləhətlər ümumi işin xiyirinə olardı.

ÇALIŞMA ÜÇÜN PRAKTİK TƏRCÜMƏ MƏTNLƏRİ

Fransız dilində

1) Les français et leur déjeuner

Les Français ne mangent pas beaucoup au petit-déjeuner. En général, les adultes boivent un bol ou une grande tasse de café ou de café au lait. Le café est assez fort, quand le café n'est pas fort, on dit que c'est du «jus de chaussette». Souvent on ajoute un peu de sucre.

Depuis quelques années, on remarque qu'il y a de plus en plus de Français qui boivent du thé le matin. C'est souvent du thé en sachet. Mais le thé reste un produit assez élitiste, on n'a pas l'habitude d'en boire comme c'est le cas en Angleterre ou en Asie.

En général, on mange une tranche de pain ou une biscotte avec du beurre, on peut y ajouter de la confiture ou du miel. Vous devez savoir que beaucoup de Français trempent leurs tartines dans leur bol de café ou de lait. On mange aussi des céréales avec du lait.

2) Le voyage

Je m'appelle Hugo et j'ai seize ans. Aujourd'hui, avec mes parents et ma sœur nous partons en voyage. Ma sœur s'appelle Laura, elle a treize ans. Nous sommes à l'aéroport: direction Barcelone en Espagne!

J'ai déjà pris l'avion car nous sommes allés à Rome en Italie, il y a deux ans. A Barcelone, mes parents ont réservé un appartement près de la plage. Mes parents souhaitent louer des vélos pour visiter Barcelone. Ils veulent admirer la célèbre Sagrada Familia, se balader dans le Parc Güell et goûter la nourriture locale.

J'espère qu'il y aura beaucoup de soleil. Je n'aime pas la pluie, surtout pendant les vacances.

3) Ma famille

Je m'appelle Marie. Ma famille se compose de quatre personnes. Mon mari et moi avons deux enfants, une fille de sept ans et un garçon de trois ans. Nous avons également des animaux: un chat, un chien, deux lapins et des poissons rouges. Nous vivons dans une jolie maison avec un grand jardin. Notre quartier est calme et paisible. Je suis secrétaire et je m'occupe de mes deux enfants quand ils rentrent de l'école. Mon mari est professeur d'anglais dans une école qui se trouve à 20 kilomètres de la maison. Le dimanche, nous aimons nous promener en famille dans la forêt proche de notre maison et faire des jeux. Nous jouons dans le jardin quand il fait beau ou dans la maison quand il pleut

4) Une journée de vacances

Je suis en vacances! J'en profite pour faire une grasse-matinée et je sors de mon lit à dix heures. Je prends mon petit-déjeuner dans la cuisine. Je mange deux tartines de pain, un grand bol de café et un yaourt aux fruits rouges.

Je vais ensuite prendre ma douche dans ma salle-de-bain. J'enfile une jolie robe et je pars rejoindre mes amis au centre commercial.

J'achète un livre, un pantalon et une nouvelle lampe pour ma chambre.

Il est l'heure de déjeuner! Nous allons au restaurant. Je commande du poisson avec de la purée. Cet après-midi, mes amis et moi allons au cinéma. Après avoir bu une tasse de thé dans un café, je rentre chez moi en bus.

5) Les fêtes en France

En France, il y a au total 11 fêtes pendant l'année. Ce sont des jours fériés, c'est-à-dire des jours pendant lesquels on ne travaille pas.

Le 14 juillet est la fête nationale française. Elle célèbre la prise de la Bastille qui a eu lieu le 14 juillet 1789. Des feux d'artifices et des défilés militaires sont organisés. Le 8 mai est la fête de la Victoire. C'est la commémoration, c'est-à-dire la fête anniversaire, de la fin de la Seconde Guerre mondiale. Noël a lieu le 25 décembre. C'est une fête chrétienne qui célèbre la naissance de Jésus. Les familles se réunissent et partagent un bon repas le soir du 24 décembre, et on s'offre des cadeaux. Enfin, Pâques n'a pas de date fixe, c'est un dimanche compris entre le 22 mars et le 25 avril. À cette occasion, les parents cachent des oeufs en chocolat dans la maison et le jardin, et les enfants s'amuse à les chercher.

6) Les vêtements

Pour aller au travail, Marc porte une veste, un pantalon, une chemise et une belle cravate rouge. Ses amis trouvent qu'il est très élégant avec son bracelet-montre doré et ses chaussures noires.

Quand il doit rencontrer un client important, Marc n'hésite pas à s'habiller sobrement. Il met son plus beau costume et son chapeau. Il se sent plus à l'aise avec une tenue vestimentaire classique.

Sa secrétaire Lili porte des lunettes. Elle adore mettre sa jupe à fleurs et un chemisier assorti lorsqu'il fait beau. En hiver, elle ne sort jamais sans son parapluie et son écharpe. En été, lorsqu'il fait chaud, Lili et Marc vont à plage pendant le weekend. Ils mettent des lunettes de soleil, une belle casquette, un T-shirt, des shorts et des sandales. Ils aiment passer des journées ensemble au bord de la mer.

7) Une journée à Paris

Je n'ai qu'un jour pour visiter Paris. Je suis l'itinéraire donné par Pierre, un ami français. Je commence par un petit-déjeuner dans un café près de l'Arc de Triomphe avec des croissants délicieux. Après une marche sur les Champs-Élysées, je suis au pied de la Tour Eiffel. Il y a beaucoup d'attente pour les ascenseurs (pour monter les étages) mais je suis enfin au sommet et peux apprécier la vue sur Paris.

L'après-midi je me promène aux Tuileries, paradis de verdure au cœur de la capitale. Je suis fatiguée et préfère prendre le métro

pour aller à l'Île de la Cité. En visitant la cathédrale Notre-Dame de Paris je pense à Quasimodo, personnage du roman de Victor Hugo. Encore le métro, et je contemple la splendide façade de l'Opéra Garnier.

8) Les quatre saisons

L'automne débute fin septembre. Durant cette saison, les feuilles des arbres tombent et couvrent le sol d'un tapis brun, rouge et jaune. Le temps devient de plus en plus frais, il commence à y avoir de la pluie et du vent. C'est le moment de sortir son manteau et son parapluie! L'automne est aussi la saison des récoltes: on ramasse le maïs, le tournesol, les pommes, le raisin...

Vient ensuite l'hiver, la saison la plus froide qui commence fin décembre. Le paysage devient tout blanc à cause de la neige et de la glace. Cette période marque l'arrivée de Noël et des fêtes de fin d'année.

Avec le printemps, qui commence en mars, le soleil est de retour et le temps se réchauffe. La nature redevient verte: l'herbe et les fleurs poussent à nouveau. Il est agréable de se promener pour observer les papillons, les abeilles et écouter le chant des oiseaux.

Enfin, l'été arrive à la fin du mois de juin. C'est la saison la plus chaude, pendant laquelle on recommence à mettre ses lunettes de soleil et à aller se promener sur la plage. C'est aussi le moment idéal pour profiter de l'eau et aller nager à la mer ou à la piscine.

9) La routine quotidienne

Le matin, Théo se lève à six heures. Il reste au lit un quart d'heure dans le noir avant de se lever, pour faire durer la nuit. Tous les matins, il suit la même routine: il commence par se laver le visage avant de prendre une douche. Ensuite, il se sèche très vite les cheveux pour aller manger son petit déjeuner. Il doit se dépêcher pour ne pas être en retard à l'école.

Après son repas, il retourne à la salle de bain pour se brosser les dents et pour aller aux toilettes. Théo vérifie qu'il a bien fait son lit avant de s'habiller et de partir à l'école. La journée est longue pour

lui. Il doit étudier et écrire pendant quatre heures le matin et il ne peut se reposer que vingt minutes au moment de la récréation, à dix heures du matin. À midi, c'est l'heure de déjeuner. La journée n'est pas fini pour Théo qui doit rentrer à la maison pour faire ses devoirs.

10) Molière

Jean-Baptiste Poquelin, dit Molière, est un dramaturge et comédien du dix-septième siècle. Il été baptisé le 15 janvier 1622 à Paris. Fils d'une famille de marchands, il s'associe avec quelques camarades don't Madeleine Béjart qui comptera parmi les plus grandes vedettes de son temps, pour former la troupe de l'Illustre Théâtre.molière texte fle.

Molière a parcouru le Royaume de France pendant douze ans avant de s'imposer à Paris. Remarqué par le Roi Louis XIV, il devient alors la coqueluche de la cour. Dans ses pièces, Molière se moque du comportements des gens de son époque: paysans et marquis, valet et bourgeois... Et certains de ses personnages sont des archétypes don't les noms sont devenus des noms communs: Harpagon, Tartuffe et Dom Juan par exemple.

İngilis dilində

Text 1

Vehicles for human transport that have two wheels and require balancing by the rider date back to the early 19th century. The first iron bicycle was invented by a Russian peasant Artamonov in 1800 and he travelled on it from Nizhni Tagil to Moscow. But they looked funny and riding them wasn't comfortable because of shaking. They were even called «boneshakers». The next popular bicycle-called the high bicycle. Unfortunately, the high bicycle was very dangerous. Although the small back wheel provided some stability, people still fell from the tall bicycles. And when that happened, they got hurt very badly! The first bicycle race was held in 1868 in Paris. But the sport wasn't popular as the bicycles were expensive and only rich people could buy them. At the end of 19th century many factories began to produce thousands of cheap bicycles, so many people could practice cycling and take part in various competitions. Today sport bicycles are very light but the firm machines are made of special metals.

Text 2

According to James Flynn, a professor at a New Zealand university you're smarter than your parents, and grandparents. Over the course of the last century, IQ test scores of people in some countries have gotten increasingly better every passing decade. This trend of improving scores is known as «the Flynn effect». Flynn knew that intelligence is partly inherited from our parents and partly the result of our environment and experiences, but the improvement in test scores was happening too quickly to be explained by heredity. So what happened in the 20th century that led to higher test scores? Scientists suggest that we take so many tests; we learn test-taking techniques that help us perform better. Others have pointed to better

nutrition, which results in babies being born larger, healthier, and with more brain development than in the past. Another possible explanation is a change in educational styles-children are encouraged to discover things for themselves rather than just memorizing information. However, in recent years, IQ test scores in some countries have begun to decline. Data from Norway, the Netherlands, Australia, and Great Britain have shown that as these countries become more and more modern, IQ scores have begun to drop. Scientists think technology is dramatically changing the way that we learn and get information. Lifestyle changes that come with modern technology may also have a negative effect on intelligence.

Text 3

The human body is a complex machine. It has many different organ systems and parts that work together to allow us to breathe, move, see, talk, and digest food all at the same time. Many people do not take care of their complex machines. Bad habits like smoking, drinking too much alcohol, and eating junk food damage our bodies: Stress can also cause health problems. People who worry a lot or have busy jobs often don't get enough sleep, or don't eat properly. Like machines, different body parts sometimes wear down from old age. People over the age of 65 are more likely to fall and hurt themselves and these injuries-from bad cuts to broken bones-usually require serious medical attention. Due to the increase in the population of elderly people, gerontology is now one of the fastest growing areas of medicine. There are many treatments available to help older people recover from illness and injury. It is now common for older people with damaged joints to have surgery to replace the old joint with a new one made of plastic or metal. Instead of suffering aches and pains through their retirement days, older people are able to lead happier and more comfortable lives. As with any machine, the better you take care of it, the longer it will

last. The best way to take care of your amazing machine is to eat the right foods, do regular exercise, and get enough sleep.

Text 4

A tsunami is a huge ocean wave that causes damage when it reaches the coast. The word «tsunami» comes from the Japanese words *tsu* (harbor) and *name* (wave). Most tsunamis are caused by an earthquake under the ocean. The earthquake causes all the water above it to move suddenly, creating a very large wave that can travel up to 500 kilometers per hour. The wave is not really clearly seen out in the open ocean, but as it moves toward land the sea becomes shallower. This slows the wave down and pushes the water up higher and higher and it increases in size. As the wave gets closer to the shore, it can get as high as 10 meters or more. The result can be catastrophic, as it crashes onto the coast and destroys everything in its path. The world has lived through big tsunami disasters. In 2004, tsunamis in the Indian Ocean hit Indonesia, Thailand, Sri Lanka, India and some places in Africa. Unfortunately, there was no tsunami warning system for the Indian Ocean. As a result, more than 250,000 people were killed. Soon afterward, a tsunami warning system for the Indian Ocean was developed by the United Nations.

Text 5

Obesity is a huge problem throughout the world. There are almost one billion obese adults in the developing world. The number of overweight people has increased in last 30 years. The reasons why people are getting fatter are changes in lifestyle and an increase in consumption of junk food. Getting around by car and working at a desk don't demand much physical activity. Fast food industry spends over \$33 billion a year to attract customers to eat

fast food containing much artificial flavoring, high amount of fat. It's bad for our health. They attract children by offering toys, playgrounds, entertainment, and a party atmosphere. As the result people get fatter and it leads to some health problems such as high blood pressure, heart disease, diabetes, and certain types of cancer. Clearly, something must be done to stop this new epidemic.

Text 6

Acid rain is one of the biggest environmental problems today. It has many Jone effects, like damage to trees and buildings. It can lead to skin and breathing probleme It can also cause animals to become extinct. Acid rain is caused by air pollution from cars and factories. These machines burn fuel for energy. When fuel burns, it produces smoke and invisible gases that mix with clouds. These dark clouds rain harmful chemicals onto the earth. Although the rain is not acidic enough to burn skin, it coats tree leaves, buildings, and the ground with toxic water. Acid rain has actually been around since the mid-1800s. It was discovered by Robert Angus Smith. Smith found a relationship between acid rain and air pollution. However, scientists did not start studying acid rain seriously until the 1950s. Acid rain can be prevented by burning less dangerous fuels. Factories have also experimented with special filters that remove harmful chemicals from the smoke. These are good solutions, but governments have to act fast. If they wait, the damage may be unstoppable.

Text 7

Vietnam was America's largest and bloodiest fight with communism. The US involvement in Vietnam started as early as 1944 when American intelligence agents began working secretly there. After the country was divided into North and South in 1959, a

series of events seemed to lead inevitably to war. In 1963, there was a military takeover of South Vietnam, and its President Diem was assassinated. The following year, the communist North attacked an American ship, and the US felt that it had to respond. Congress gave President Johnson full power to send troops to the fight. The American people's reaction to the war was so passionate largely because of the new medium of television. For the first time, TV news brought pictures of the bloody battles and dead soldiers right into everyone's living room every evening. People began to realize that the government was not giving them the full truth about the war. Huge demonstrations were organized, the first of which was in Washington in 1965. Even some US soldiers in Vietnam were questioning America's involvement in the war. They made their protests by wearing peace signs on their uniforms, or by refusing to follow orders. Historians still argue about how much influence the anti-war movement had on government policy, but everyone can agree that both the war and the protests at home left the country feeling broken and battered.

Text 8

Sugar cane was grown in India thousands of years ago. In Roman times it was known in Europe as a great luxury, and it was rare and expensive for many centuries after. In 1493 Columbus took a sugar plant with him to the West Indies, where it grew so that huge plantations were started by Europeans and worked on by slaves. The slaves were shipped across the Atlantic from Africa, packed sometimes one on top of the other in chains, on a journey that took six weeks and many of them died. The empty ships then carried the sugar back to Europe. So much money was made that sugar was known as «white gold». Sugar is used to sweeten food and make sweets and chocolate. It is addictive but unnecessary. By the 16th century the English were the greatest sugar-eaters in

history. Elizabeth I lost all her teeth because she ate so much of it. The heightened demand and production of sugar came about to a large extent due to a great change in the eating habits of many Europeans. For example, they began consuming jams, candy, tea, coffee, cacao and other sweet victuals in much greater amounts.

Text 9

Many people hear the word «kiwi» and think of the small, fuzzy kiwi fruit. However, there's also a small, fuzzy bird called a kiwi. The kiwi lives only in New Zealand. It is a very strange bird because it cannot fly. The kiwi is the same size as a chicken. It has no wings or tail. It does not have feathers like other birds. Its feathers look like hair. Its beak is very long. It sleeps during the day because the sunlight hurts its eyes. It can smell things very well. It smells things better than most birds do. The kiwi's eggs are very big. The bird lays only one egg in the nest, but it is a large egg. The female is larger than the male and lays an egg weighing 20% of her weight. This is the largest egg of any bird in relation to its body size. In fact, it's like an ostrich laying an egg weighing 40 to 45 pounds! Kiwis have got very good appetite. Worms are its main food, and it can eat more than three hundred worms a day. At one time New Zealand was a safe and far-away place for the kiwi to live. However, when settlers came to New Zealand in the late 1800's they brought with them predators like cats, dogs, ferrets and weasels. And since then humans have also cleared much of the bird's habitat. As a result this unique bird is now an endangered animal. There are only a few kiwis in New Zealand now. People do not often see them. The government doesn't allow people to kill kiwis. There is a picture of a kiwi on New Zealand money. In fact, it's New Zealand's national symbol.

Text 10

Some of the most important landmarks in the United States include feats of architecture and modern engineering. San Francisco, California, is a beautiful city on its own, but it is also home to The Golden Gate Bridge, a 1.7 mile suspension bridge connecting the San Francisco Peninsula to the Marin Headlands. The bridge holds the title of one of the Wonders of the Modern World according to the American Society of Civil Engineers.

One of the most popular ways to appreciate the bridge is to take an excursion to the Golden Gate National Recreation Area just outside of San Francisco. The park contains hiking trails, great spots for picnicking, and offers some of the best vantage points for panoramic photographs of the bridge leading into the city.

David recently had some friends visit him in San Francisco, and he made sure to include a visit to the recreation area as part of their tour. They enjoyed walking through the trails, observing some of the native wildlife, and even having a casual picnic in the park. David's friends were thankful that he guided them through this impressive area of California. They made sure to take a group photograph with the Golden Gate Bridge in the background. David's friends had the picture framed, and they later presented it to David in order to thank him for his hospitality during their stay.

Alman dilində

1) **Eine Flagge** ist eine Plakette oder ein Stück Stoff, das ein Land, eine Organisation, eine Struktur oder eine Vereinigung symbolisiert, normalerweise mit einer rechteckigen Spitze. Das Wissenschaftsgebiet, das Flaggen untersucht, heißt Vexillologie. Flaggen wurden ursprünglich nur zur Kennzeichnung verwendet. Das Setzen der Flaggen der Länder selbst erscheint im frühen Mittelalter, damit sich die Kriegsparteien voneinander unterscheiden konnten.

2) Google **Mail** wurde am 1. April 2004 eingeführt. Zuerst müssen Sie eine spezielle Einladung zur Verwendung von Google Mail erhalten. Aber jetzt kann jeder Google Mail verwenden. Im Jahr 2008 erhielt jeder Benutzer 10 GB Speicherplatz zum Speichern seiner Nachrichten, und diese Zahl wächst seit dem 1. April 2005. Google Mail verfügt über eine eigene Weboberfläche, die die Verwendung erheblich erleichtert

3) **Blumen** wurden erstmals vor 4.000 Jahren im ägyptischen Reich kultiviert. Früher gab es in den Niederlanden keine Lilien. Die erste Bekanntschaft der Niederländer mit Lilien geht auf das 16. Jahrhundert zurück. Es sei darauf hingewiesen, dass diese Blume wertvoller war als Edelsteine, Silber und Gold. Schon zu konfuzianischen Zeiten war die Lilie sehr beliebt, weil sie das Leben, die Liebe und die Unsterblichkeit symbolisierte. Die seltenste und ungewöhnlichste Blume der Welt ist Arnold Rafflesia. Die Blume ist auf der indonesischen Insel Sumatra beheimatet. Diese Blume wächst in den Bergen und lebt 150 Jahre. Interessanterweise blüht sie nur einmal in 150 Jahren und verschwindet nach ein paar Stunden. Die Blume wiegt mehr als 10 Kilogramm. Sein Durchmesser beträgt etwa 90 Zentimeter. Es hat keine besonderen heilenden Eigenschaften.

4) Wolke – eine Sammlung von Produkten der Wasserdampfkondensation, die in der Atmosphäre schweben. Wolken bestehen aus Wassertröpfchen mit einem Durchmesser von wenigen Mikrometern, Eiskristallen oder einer Mischung aus diesen. Wolken konzentrieren sich hauptsächlich in der Troposphäre. Je größer die Elemente werden, aus denen die Wolke besteht, desto mehr Niederschlag bildet sich. Da ein Großteil unseres Planeten von Meeren und Ozeanen bedeckt ist, findet auf ihrer Oberfläche ein ständiger Verdunstungsprozess statt. Verdunstete Wassertröpfchen bilden Wolken. Wenn diese windgetriebenen Wolken mit den kalten Schichten der Atmosphäre kollidieren, beginnt Dampfkondensation und es bilden sich Regentropfen.

5) Ein Schriftsteller ist eine Person, die mit der Kraft der Worte ein Werk mit einem speziell entwickelten Stil des schriftlichen Ausdrucks schafft. Bezieht sich hauptsächlich auf den Beruf einer Person, die sich mit Belletristik beschäftigt. Schriftsteller von Geschichten, Essays, Romanen, Dramen, Drehbüchern, Gedichten gelten als Schriftsteller. Oft hat das Wort Dichter einen Sonderstatus, und das Wort Schriftsteller gehört zum Schöpfer der Fiktion in Form von Prosa. Das ist die engste Bedeutung des Wortes Schriftsteller. Im weiteren Sinne ist der Dichter auch ein Schriftsteller. Im weitesten Sinne des Wortes ist im Allgemeinen jeder Autor ein Schriftsteller, das heißt, das Wort Autor ist gleichbedeutend mit dem Wort Schriftsteller. Das Wort Writer wird im Englischen (Writer) und in einer Reihe weiterer Sprachen im weitesten Sinne des Wortes verwendet. Das Internet hat jedem die Möglichkeit gegeben zu schreiben. Zum Beispiel Wikipedia-Schreiben, Blog-Schreiben usw.

6) Eine Reihe von Wissenschaftlern, Politikern und Medienvertretern haben die Begriffe Klimakrise oder Klimanotstand geprägt, um über den Klimawandel zu sprechen, und

haben den Begriff globale Erwärmung anstelle von globaler Erwärmung verwendet. Der Chefredakteur von The Guardian erklärte, dass sie die Worte in ihren Leitartikeln verwenden, um „offen mit den Lesern über dieses wichtige Thema zu kommunizieren, aber auch, um wissenschaftlich korrekt zu sein.“ wählte das Wort des Jahres und erklärte den Begriff „eine Situation das dringende Maßnahmen erfordert, um den Klimawandel zu reduzieren oder zu beseitigen und dadurch mögliche irreversible Umweltschäden zu verhindern.

7) Das politische System als Ganzes ist einer der wichtigsten Teile des Gesellschaftssystems. Es umfasst die Organisation der politischen Macht, das Verhältnis zwischen Gesellschaft und Staat und interagiert mit anderen Teilen des Gesellschaftssystems – sozialen, wirtschaftlichen, ideologischen, ethischen, rechtlichen und kulturellen Systemen. Das politische System einer bestimmten Gesellschaft wird durch eine Reihe von Faktoren bestimmt. Zu diesen Faktoren gehören die soziale Struktur der Gesellschaft, die Regierungsform, die Art des Staates, die Art des politischen Regimes, die soziopolitischen Beziehungen, der politische und rechtliche Status des Staates, die Art der politischen, ideologischen und kulturellen Beziehungen in der Gesellschaft, die Geschichte und nationalen Traditionen des politischen Lebens.

8) Die Ölkrise von 1973 (auch als "Ölembargo" bekannt) war eine Krise, die am 17. Oktober 1973 begann. Am selben Tag gaben alle arabischen OPEC-Mitglieder sowie Ägypten und Syrien bekannt, dass sie während des Jom-Kippur-Krieges kein Öl an pro-israelische Länder (Großbritannien, Kanada, die Niederlande, die Vereinigten Staaten, Japan) verkaufen würden Konflikt mit Ägypten und Syrien. Dies galt insbesondere für die Vereinigten Staaten und ihre Verbündeten in Westeuropa. Im folgenden Jahr stiegen die Ölpreise von 3 auf 12 Dollar pro Barrel. Im März 1974 wurde das Embargo aufgehoben. Die Ölkrise von 1973 war die erste Energiekrise und gilt

bis heute als die größte ihrer Art. Die OPEC hat die Ölförderung nicht nur reduziert, um die Preise auf den Weltmärkten zu ihren Gunsten zu ändern. Der Hauptzweck dieser Veranstaltung war es, politischen Druck auf die Weltgemeinschaft auszuüben, damit sie die westliche Unterstützung für Israel reduziert.

9) Der Große Brand von Bukarest war der größte Brand in der Geschichte von Bukarest am 23. März 1847. Das Feuer verbrannte 1.850 Gebäude (etwa ein Drittel der Stadt). Laut dem Gouverneur der Walachei, George III. Dmitry Bibescu, leidet der bevölkerungsreichste und reichste Teil der Stadt am meisten unter diesem Brand. Es gab viele zweistöckige Holzgebäude für Kaufleute und Handwerker mit ihren Werkstätten im ersten Stock und ihren Wohnräumen im zweiten Stock.

10) Der dramatische Typ ist sowohl in Versen als auch in Prosa angegeben. Werke dieses Genres sollen auf der Bühne und vor Publikum aufgeführt werden. Dramatische Visuals spielen eine Schlüsselrolle. Dazu gehören Volksspiele, Feldaufführungen, Tragödien, Theaterstücke, Komödien. Da Theaterstücke hauptsächlich für Bühnenaufführungen geschrieben werden, unterscheiden sie sich erheblich von anderen literarischen Gattungen. In Dramen werden dem Autor episch-lyrische Beschreibungen, die Fähigkeit, Ereignisse und Bilder zu beurteilen, vorenthalten. Der Autor äußert seine Meinung durch die Rede von Bildern. In dieser Art von Arbeit manifestiert sich die Sprache der Bilder auf zwei Arten: Monolog, Dialog. Der Monolog fordert den Protagonisten auf, mit sich selbst und dem Dialog mit anderen Teilnehmern zu sprechen.

11) Das Wort Epos leitet sich vom Wort „Epos“ ab, was „Wort, Geschichte, Lied“ bedeutet. Das Wort Epos kann in unserer Literatur das Wort Saga“ ersetzen („Koroglu“-Epos). Der epische Typ wird

durch Erzählung, Erzählung, Geschichtenerzählen geschrieben. Genres des epischen Typs ermöglichen es dem Autor, dem Leser die Ereignisse des Lebens umfassend zu vermitteln. Der epische Typ ist hauptsächlich in Form von Prosa. Lebensereignisse dieser Art werden ausführlich beschrieben. Der Handlungsstrang ist breit und facettenreich. Episches Erzählen und Beschreiben spielen eine zentrale Rolle. Diese Art umfasst Volksmärchen, Epen, Erzählungen, Erzählungen, Romane, Gedichte, Essays, Kurzgeschichten.

Azərbaycan dilində

Naftalan əfsanəsi

Qərbdən Şərqə gedən ağır dəvə karvanı qədim Azərbaycan torpaqlarından keçirdi. Karvanın içərisində xəstə bir dəvə var idi. Karvan sahibi bu dəvəni sağaltmaq üçün nə etdisə də kar etmədi. Dəvə get-gedə zəifləyir və karvanı yolda ləngidirdi. İçərisində yağla dolu göllər olan bir ərazidən keçəndə karvan sahibi dəvəni açıb buraxdı və dedi:

Bu heyvanın belə əziyyət çəkməsindənsə elə bu göllərin birində boğulub ölməsi yaxşıdır.

Karvandan açılan dəvə sahibinin sözlərini başa düşürmüş kimi özünü yaxındakı göllərin birinə saldı. Karvan isə ağır-ağır uzaqlaşdı.

Aradan xeyli vaxt keçdi ...

Dəvə karvanı geri qayıdırdı. Həmin göllər olan ərazidən keçəndə bir dəvə ilə rastlaşdılar. Karvan sahibi bu yerlərdə qoyub getdiyi xəstə, arıq dəvəni xatırladı. Amma bu dəvə sap – sağlam idi, dərisindən yağ damırdı. Dəvəni izləməyi qərara aldılar, gördülər ki, dəvə gündə bir neçə dəfə o yağlı göllərə girib çıxır və günün qabağında uzanır. Karvandakı tacirlər də göllərə yaxınlaşıb göldəki yağdan götürərək əl-ayaqlarındakı yaralara çəkдилər. Yaraların tezliklə sağaldığını görən tacirlər həmin yağdan qablara doldurub öz vətənlərinə daşımağa başladılar. Neftə bənzəyən bu yağa və göllər yerləşən bu əraziyə də “Naftalan” yəni “neft olan sahə, yer” adı verdilər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”

“Kitabi-Dədə Qorqud” bir müqəddimə və 12 boydan ibarət dastandır.

Bir sıra alimlərin fikrinə görə bu dastanlar əsasən X–XI əsrlərdə Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrlə səsləşməkdədir. Eyni zamanda həm də “Oğuznamə” adlanan bu dastanların bir sıra başqa

xalqlarda da dastan, nağıl, əfsanə şəklində yaşayan qolları ilə müqayisəsindən aydın görünür ki, bunlar məhz Azərbaycanda Azərbaycan ozanları – aşığıları tərəfindən yaradılmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un bir əlyazma nüsxəsi Drezden kitabxanasındadır. Bu nüsxə haqqında ilk məlumat XIX əsrin əvvəllərində verilmişdir. Son illərdə isə Vatikanada bu əsərin ikinci bir nüsxəsi tapılmışdır. İtalyan alimi Ettore Rossi tərəfindən 1952-ci ildə nəşr edilmiş bu nüsxədə 12 boydan ibarət olan dastanın 6 boyu verilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dilimizin, ədəbiyyatımızın, dastan yaradıcılığımızın, ümumiyyətlə mədəniyyətimizin tarixini öyrənməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bakı, gözəl şəhər, mehriban diyar...

Bakı haqqında ilk məlumata eramızdan 3500 il əvvələ aid edilən, Misir fironu I Menesinin dövründə yazılmış “Ölülər Kitabı” adlı tarixi mənbədə rast gəlinir. Bakının adı antik dövrün tarixçisi Herodotun “Tarix” kitabında da çəkilir. Şərq alimlərinin, Avropa səyyahlarının və islamşünaslarının Bakı haqqında məlumatları da elmi cəhətdən maraq doğurur. Abşeronun bu günümüzədək gəlib çatmış qədim abidələri isə tədqiqatçıların zaman-zaman istinad etdikləri qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələridir.

Bakının keşməkeşlərlə, mübarizələrlə dolu keçmişindən danışarkən eramızdan əvvəl I əsrdə, Roma imperatoru Pompeyin və Luqullun Azərbaycana hərbi yürüşlərini xatırlamaq mümkün deyildir. Qədim romalıların Bakı ətrafında məskunlaşaraq uzun müddət bu yerləri işğal altında saxlamaları barədə müxtəlif mənbələrdə olduqca maraqlı materiallar mövcuddur. Qobustandakı qayaüstü yazılar da qeyd olunan tarixi faktları təsdiqləyir. Dünya arxivlərinin bir çoxunda Azərbaycanla bağlı qaynaqlarda Bakı haqqında da kifayət qədər informasiyaya rast gəlmək olar. Bu məlumatlarda romalı işğalçıların Bakının ətrafında saldıqları hərbi düşərgələr və koloniyalar təsvir olunur. Roma imperatoru Avqust Qay Oktavianın göstərişi

ilə Qobustandakı qaya daşı üzərində latın əlifbası ilə yazılmış mətn də deyilənləri təsdiqləyir.

Doğma Xəzər

Respublikamız şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatə olunmuşdur. Yay aylarında Xəzərin qızılı qumlu sahilləri insanlarla dolu olur. İnsanlar burada istirahət edir, çimir və günəş vannası qəbul edirlər.

Qədim zamanlarda Xəzəri müxtəlif adlarla adlandırmışlar. Kaspi də Xəzərin tarixi adlarından biridir. Bu adların hər ikisi uzaq keçmişdə onun sahilində yaşamış qədim türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Bir vaxtlar Xəzərin suları Qız qalasına qədər çatırmış. İndi isə dəniz Qız qalasından xeyli aralanıb.

Ərazisi dəniz kimi böyük olduğuna və dənizə aid bir çox xüsusiyyətlərinə görə Xəzəri dəniz adlandırırlar. Əslində, Xəzər nəhəng göldür. O, dünyanın ən böyük gölüdür. Dənizin göldən əsas fərqi bilirsənmi nədir? Dəniz okeanla ensiz su sahəsi ilə birləşmiş olur. Bu ensiz su sahəsinə *boğaz* deyilir. Gölün isə okeanla əlaqəsi olmur. Dənizin suyu duzlu olur. Gölün suyu isə həm içməli, həm də duzlu ola bilər.

Azərbaycanın təbiətinə heyranam

Şair nə gözəl yazıb: təbiət ilhama çağırır məni! Həqiqətən də. Təbiət sehrlı bir qüvvətək həmişə insanı özünə çəkmişdir. Məgər zirvəsi göylərə dirənən Şahdağın, yamyaşıl Talış, Pirqulu meşələrinin, Mil, Muğan düzünün, göz işlədikcə uzanıb gedən mavi Xəzərin, Göygölün, ayna bulaqların gözəlliyinə biganə qalmaq mümkünmü? İnsan təbiətin qoynunda olanda bütün yorğunluğunu, dərd-qəmini unudur, dünyanı qayğısız, pak təsəvvür edir. Təbiət həyat mənbəyidir. O bizə ilham verir, ruhumuzu oxşayır. Ana təbiət doğma Azərbaycanımızdan öz səxavətini əsirgəməmişdir. Yer üzündəki iqlim qurşaqlarının doqquzuna çox da böyük olmayan respublikamı-

zın ərazisində rast gəlmək mümkündür. Bu da Azərbaycanda flora və faunanın rəngarəngliyinə səbəb olur. Heç təsadüfi deyildir ki, respublikamızda bir bölgənin təbiəti digər bölgənin təbiətindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Azərbaycan dağlar ölkəsi kimi tanınır. Respublikamızın ərazisi Şimaldan Böyük Qafqaz, Qərbdən kiçik Qafqaz sıra dağları, Cənubdan isə Talış dağları ilə əhatə olunub. Ölkənin mərkəzi hissəsində Xəzər dənizinin şərq sahillərindəkə uzanıb gedən Kür-Araz ovalığı yerləşir. Kür, Araz kimi çaylar, mülayim iqlim, bol günəş şüası respublikanın aran rayonlarını bütün ilboyu növbəli əkinçilik üçün əlverişli məkana çevirmişdir, əksinə dağlıq ərazilərdə maldarlıq əhalinin əsas məşğuliyyətidir.

Füzulinin şükürü

Məhəmməd Füzuli qazandığı uğurlara görə həmişə Tanrıya şükür eləyib. Şair farsca “Divan”ına nəsrilə yazdığı giriş sözündə – “Dibaçə”də təxəllüsündən də danışır, bu təxəllüsün ona düşərli olduğunu şükürlə qeyd eləyir. Deyir şeir yazmağa başlayanda gündə özünə bir təxəllüs götürürmüş. Hansı təxəllüsü götürürmüşsə, sonra aydın olmuş bu təxəllüsdə başqa bir şair var. Deyir axırda özümə Füzuli təxəllüsünü götürdüm, bildim ki, bu ləqəbə ortağ çıxan olmayacaq. Çünki “füzuli” uzunçu deməkdi, danışığını bilməyən, ədəb-ərkan gözləməyən adama belə deyərlər, bu söz ərəb dilindən gəlir. Füzuli yazır bu ləqəb məni şeirlərimin başqalarının şeirləriylə dəyişik düşəcəyi qorxusundan qurtardı. Sonra şair şeirlə deyir (sətri tərcümə):

Bədnamlığım məni xalqın içində qarışıq düşməyə qoymadı, Təklitim mənə hünər göstərməyə imkan yaratdı, Pis sandığım şey, şükür, yaxşı nəticə verdi, Daşım ləl, torpağım qızıl oldu, tikanlığım da gül bitdi.

Şair yazır: “Həqiqətən, bu təxəllüs bir çox cəhətdən tamam mənim istədiyim kimi oldu, mənim arzuma çox uyğun gələn ləqəb oldu. ...Allaha şükür ki, ömrümün bu bərəkətli adı daşıyaraq şeir uğrunda çalışmaqda keçən zamanı həmişə mənim üçün xeyirli olub və bu övliya

torpağının (*şair yaşadığı İraq torpağını nəzərdə tutur – A.Q.*) xeyir-bərəkətindən qələmə aldığım hər əsəri asanlıqla tamamlamışam.

Cəfər Cabbarlı – “Dilərə”

Günəşin son vərəmli tellərinin duyurduğu iyrenc bir sükut içində ana ağlayır, ata ağlayır, zavallı qızcığaz da, bu fəlakətə səbəb olmuş kimi, qorxudan qımıldanmayıb, yavaşdan için-için ağlayırdı. Səadət şərbətini tapıb içərkən, qədəhi salıb qırmaq, xoşbəxtlik yolunu tapıb, tam məqsədə çatarkən bir fəlakətə uğrayıb, məhv olmaq nə qədər acı olsa da, adi bir şey deyilmidir? Gün batır-batmaz idi.

Palçıqlı Bəşir donluğunu almış, borcları ilə tutuşduraraq evə qayıdırdı. Xəstələnmiş, borca düşmüşdü. Bu gün bütün borcları bitir, hətta bir qədər artıq pulu da qalırdı. Kiçik qızı Dilara üçün yemişdən-zaddan almaq istəyirdi; paltarları da yox idi, amma hələ pulu çatmırdı. Küçədən, müəllimləri başda olmaq üzrə, təmiz geyimli, gülərüzlü kiçik-kiçik qızlar, uşaqlar böyük bir intizam və əzəmətlə haraya isə gedirlərdi. Bəşir durdu, baxdı: nə qədər də dinc, gözəl, təmiz, sevimlidirlər!.. Qızını xatırladı: “Zavallı ayaqyalın, köhnə, çirkli bir köynəklə gəzir. Bu cür geyinərsə, belə görünərmidi? Dilara bunlardan da yaraşıqlıdır. Belə geyinərsə, lap gözəl görünər... O da bu uşaqların arasında olsaydı, nə olardı?”

Ana təbiətin uşaqlara məktubu

Əziz balalar!

Bilin və agah olun ki, Yer üzündə bütün canlılar mənim balalarımdır. Ona görə də mənə Ana Təbiət deyirlər.

Siz, yəqin ki, hər səhər durub güzgüyə baxırsınız və orada özünüzü görürsünüz. Mən də tez-tez güzgüyə baxıram. Bilirsiniz orada nələr görürəm? Meşədə gəzən heyvanları, göydə qanad çalan quşları, suda üzən balıqları, yer altında yuva quran qarışqaları... Bəli, bunlar hamısı mənəm – Ana Təbiət.

Yer üzündəki bütün canlılar bir böyük ailədir. Ancaq son vaxtlar bir çox heyvanlar, quşlar mənə şikayət edirlər. Deyirlər ki, insanlar onları incidirlər – ağacları kəsir, odlu silahlarla heyvanları öldürür, suları zəhərləyib balıqları məhv edirlər.

Ola bilsin, bu insanlar bilmirlər ki, həmin canlılar onların bacı-qardaşlarıdır. Bəlkə də, onlar elə düşünürlər ki, Ana Təbiət çox böyükdür. Bir neçə canlıyı öldürməklə ona heç nə olmaz.

Elə deyil!

Baxın, sizin barmağınıza kiçik bir tikan batanda çox ağrıdır, eləmi? Yer üzündə bir insan kiçik qarışqa yuvasını dağıdanda mənim bədənəm də elə ağrıyır.

İnsanları başa salın. Deyin ki, mən onların eviyəm. Adam yaşadığı evi çirkəndirməz, bacı-qardaşını incitməz. Çünki bu evdən başqası yoxdur və o, həmişə sizinlə olacaq.

Molla Pənah Vaqif
(1717–1797)
“Pəri” qoşması

Boyun sürəhıdır, bədənı bülür,
Gərdənı çəkilmış minadan, Pəri!
Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!

İxtilatın şirin, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli,
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli,
Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri!

Üz yanında tökülübdür tel nazik,
Sınə meydan, zülf pərişan, bel nazik,
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ əllərin əlvan hənadan, Pəri!

Avçısı olmuşam sən tək maralın,
Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın.
Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
Sən elə gözəlsən binadan, Pəri!

Günəş tək hər çıxanda səhərdən,
Alırsan Vağifin əqlini sərdən,
Duaçınam, salma məni nəzərdən,
Əskik olmayasan sənadan, Pəri!

ТЕКСТЫ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Праздник Новруз

1. О том, что праздник Новруз стал красивой традицией, отмечаемой в Ичери Шехер каждый год, и что пандемия в последние годы не прекращается. В этом году Государственный историко-архитектурный заповедник «Ичери Шехер» восстанавливает праздничные мероприятия, которые пройдут с 19 по 27 марта в Ичери Шехер и Гала-заповеднике.

Особое внимание следует уделить мероприятиям для гостей, специальным занятиям по старинным искусствам, а также развлекательным мероприятиям, таким как мыловарение, изготовление и роспись сувениров, рисование интересных лиц для детей, организация общественного питания. Можно участвовать в интересных мероприятиях, таких как приготовление любимого нашим народом национального блюда, приготовление пищи в печи, варка кофе.

2. Праздник Новруз приходится на день равноденствия (20, 21 или 22 марта), когда в Северном полушарии начинается астрономическая весна.

Ряд народов издавна связывали весеннее растение с возрождением природы, устраивали по этому поводу торжества и отмечали его как открытие нового года. С древних времен Новый год отмечают в Азербайджане, Иране, Китае, Таджикистане, Узбекистане и многих странах Востока. 21 марта – первый день официального календаря в Иране и за рубежом. 30 сентября 2009 года Новруз был включен в список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО, а 23 февраля 2010 года на 64-й

сессии Генеральной Ассамблеи ООН 21 марта было объявлено Международным днем Новруза.

Международный день клиента

3. В мире много праздников, и недавно к этому списку добавился еще один праздник – Международный день клиента.

Праздник впервые отметили 19 марта 2010 года. Сегодня все владельцы бизнеса по всему миру используют свою собственность для сотрудничества. А как – каждый делает сам: сувениры, небольшие подарки, ценовые демонстрации или акции.

Следует отметить, что инициаторами этого праздника были российские и литовские бизнесмены, однако проект разошелся по всему миру.

Десятки высокопоставленных компаний и торговых центров Европы и Америки поддерживают праздник: «Ведь должен быть день, когда наши старики!»

Самобытное архитектурное сооружение

4. Дворец Шеки-хана, занимающий большое место в азербайджанской архитектуре, представляет собой самобытное искусство, которое удивит каждого посетителя. Этот дворец, входящий в список памятников мира, имеет целенаправленную постройку. Здесь нашли отражение многие размышления о развитии прикладного искусства, образцы настенной росписи предшествующих XVIII-XIX веков.

Точных научных сведений о том, кто построил это здание, являющееся летним дворцом в Шеки, нет. Умер внук Гаджи Чалаби хана Мухаммедгусейн хан, основавший первое независимое ханство в Азербайджане. В то время Гусейн-хан писал стихи под псевдонимом «Муштак» и был отмечен как «Муштакское здание» в том же виде, что и дворец. Исторические исследования показывают, что здесь был схвачен и задушен дядя Хусейн-хана.

Следует отметить, что Гусейн хан подружился с известными поэтами Муштака Молла Панах Вагиф и Молла Вели Видади. Видади написал свою «Трагедию» в связи с его смертью.

В другом источнике говорится, что это здание было построено сыном Мухаммад-Хусейн-хана Мохаммад-Гасан-ханом в конце 18 века и называлось «Мухаммад-Гасан-хан диванханаси».

Дворец Шекинских ханов представляет собой двухэтажное здание, обращенное на юг. В один ряд три части здания разделены коридором. Структура полов одинакова.

Верхнему геометрическому и цветочному орнаменту здания, изображениям птиц, сюжетным картинам – насыщенности и сценам охоты отводится больше места. Со вкусом оформленные ниши, зеркальные печи – настоящее произведение искусства. Ниши украшены иллюстрациями к поэмам Низами Гянджеви «Семь красавиц», «Лейли и Меджнун». Остальная часть зала украшена формальными декоративными сетками. Наряду со стенами комнат нежными узорами украшен потолок.

Праздник жертвоприношения

5. Ид аль-Адха, религиозная церемония, отмечается каждый год во всем мусульманском мире. Жертвоприношение существовало задолго до ислама. Жертвоприношение, религиозный ритуал, возникло после рассказа о пророке Аврааме. Он видит во сне, что Бог повелевает Аврааму принести в жертву своего сына Измаила, чтобы доказать свою веру в него. Авраам, истинно верующий, был готов повиноваться Божьему повелению, а Измаил был готов на жертву. Каждый год в мусульманском мире он начинается 10-го числа месяца зуль-хиджа по календарю хиджры и обычно длится два дня. Во время церемоний забивают овец, баранов, коров, телят или верблюдов. Часть жертвы отправляется духовенству, а часть раздается бедным. Всем дается равная доля, и жертва может получить равную

долю. Традиционно на обряды сегодня приглашают нищих и бедняков, чтобы в праздник они не остались голодными.

Праздник Рамадан

6. Ураза-байрам (Ид аль-Фитр) – первый день месяца Шавваль. Рамадан отмечается в конце месяца по случаю окончания поста. Пост в месяц Рамадан является для мусульман вторым годом хиджры (622 г.). Пост заканчивается праздником Курбан-Байрам. В этот день все богатые и состоятельные мусульмане обязаны помогать бедным мусульманам. Месяц Рамадан учит людей принципам любви к Богу, дает им возможность испытать свою силу воли и выносливость, направляет их быть открытыми, честными и выражается в посте. С 1993 года Великий пост отмечается на государственном уровне. Рамадан отмечается 2 дня.

20 января – Национальный день траура

7. Борьба азербайджанского народа за Карабах приобрела массовый характер. В 1989 году в освободительном движении азербайджанского народа произошло важное событие. Народный фронт Азербайджана был создан для объединения народа в борьбе за свободу. Лидеры советской империи хотели предотвратить распад СССР и запугать наш народ, который требовал своей свободы. Поэтому было решено превратить Баку, сильнейший центр освободительного движения во всей стране, в озеро крови. Но люди не боялись. Они стекались на площади и улицы при въезде в город. Борцы за свободу хотели защитить свой родной город. Это было 19 января 1990 года. Вечером телетрансляции внезапно оборвались. Потому что советская армия, начавшая расправу над азербайджанским народом, сначала взорвала блок питания телевидения. Поздно вечером в городе раздалась стрельба. Легкие пули осветили небо Баку. Безо-

ружных людей – старых и молодых, невест и детей – расстреливали. За один день в Баку было убито 137 человек, ранено около 700 и незаконно арестовано более 800 человек. 22 января был день похорон мучеников. В нашей стране объявлен трехдневный траур. Мученики 20 января были похоронены там, где спали жертвы мартовского геноцида 1918 года. Сейчас это место называется Аллеей мучеников. Согласно законодательству Азербайджана 20 января, объявленное Национальным днем траура, является нерабочим днем.

26 февраля – Ходжалинский геноцид и национальный день траура

8. Это геноцид, совершенный против этнических азербайджанцев во время оккупации Ходжалы в ночь с 25 на 26 февраля 1992 года вооруженными силами Армении с участием 366-го мотострелкового полка России. Эта трагедия является одним из самых ужасных событий, имевших место во время нагорно-карабахского конфликта. Во время этого геноцида азербайджанский народ был убит сотнями. В ночь с 25 на 26 февраля 1992 года вооруженные силы Армении с помощью бронетехники и личного состава 366-го мотострелкового полка, дислоцированного в Ханкенди (Степанакерт), заняли город Ходжалы еще советской эпохи. Перед атакой, вечером 25 февраля, город подвергся сильному артиллерийско-артиллерийскому обстрелу. В результате 26 февраля около 5 часов утра Ходжалы был полностью охвачен пламенем. Около 2500 ходжалинцев остались в осажденном городе, надеясь добраться до центра Агдамского района. Но из 2500 ходжалинцев, покинувших город за один день, 613 человек были убиты вражескими пулями. В результате этого геноцида 613 жителей Ходжалы, в том числе 63 ребенка, 106 женщин и 70 стариков, были убиты, 8 семей были полностью уничтожены, 25 детей потеряли обоих

родителей, а 130 детей потеряли одного из родителей. Из 487 человек, раненых вражескими пулями, 76 детей. 1275 ходжалинских пленных, 150 ходжалинцев пропали без вести.

Ходжалы был одним из важнейших городов Нагорного Карабаха. Оно имело большое военное значение. Здесь располагался единственный в Карабахе аэропорт. Ходжалы также был одним из древнейших поселений и культурных центров нашего народа. Ходжалинский инцидент является тягчайшим и беспрецедентным преступлением, совершенным не только в Азербайджане, но и против его народа.

День геноцида азербайджанцев

9. 31 марта – День геноцида азербайджанцев. Мартовский геноцид или мартовские события – с 30 марта по 3 апреля 1918 года в Баку и различных районах Бакинской губернии, а также Шамахе, Губе, Хачмазе, Лянкяране, Гаджигабуле, Сальяне, Зангезуре, Резня, учиненная Бакинским советом и дашнакскими армянскими вооруженными формированиями против азербайджанцев в Карабахе, Нахчыване и других территориях. По официальным данным, в результате геноцида погибло около 50 тысяч азербайджанцев, десятки тысяч пропали без вести. С 1998 года 31 марта отмечается как День геноцида азербайджанцев на государственном уровне в Азербайджанской Республике. Этот геноцид является проявлением национальной памяти о трагических событиях в истории азербайджанского народа и государственности.

28 мая

10. 28 мая – День Республики Революция в России 1917 года положила конец династии Романовых. В результате Российской империя рухнула. Народы должны были сами решить

свою судьбу. Пользуясь случаем, 28 мая 1918 года национально мыслящие, национально мыслящие сыны Азербайджана провозгласили Азербайджанскую Демократическую Республику. 28 мая 1918 года была создана Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) – первое светское демократическое государство на мусульманском Востоке. Эта республика оставила свой след в исторической памяти нашего народа как первый опыт азербайджанской государственности. АДК была первой демократической республикой не только в Азербайджане, но и на всем Востоке. Эта республика была парламентским государством. Были приняты его государственные атрибуты – флаг, гимн, герб. Тюркизм, исламизм и европеизация объединились под трехцветным флагом. Однако АЦП просуществовал всего 23 месяца. 28 апреля 1920 года 11-я армия большевиков оккупировала Азербайджан, и республика распалась. День Республики отмечается как национальный праздник с 1991 года – после восстановления государственной независимости.

Исторический день

11. 15 июня – ДЕНЬ СПАСЕНИЯ В мае-июне 1993 года Азербайджан переживал самые тяжелые дни своей истории. Большие потери в Первой карабахской войне, военные неудачи, экономический упадок, конфликты в государственном руководстве переполнили терпение народа. Правительство Азербайджана теряло поддержку среди народа. 4 июня армейские части в Гяндже под предводительством Сурата Гусейнова подняли восстание. Из-за некомпетентности и нежелания правительства того времени восстание получило более массовый характер и приняло характер гражданской войны. Намерения дашнаков создать «Великую Армению» и планы стереть Азербайджан с политической карты Кавказа вот-вот должны были осуществиться. Земля Азербайджана находилась под угрозой распада по этни-

ческому признаку. В Гяндже пролилась братская кровь. Первые пули гражданской войны прозвучали в селе Навахи под Баку. Почувствовав его слабость, руководство республики было вынуждено по настоянию народа пригласить Гейдара Алиева, тогдашнего главу Верховного Собрания Нахчыванской Автономной Республики, в Баку. Таким образом, к власти в Азербайджане пришел политик мирового уровня. Таким образом, все планы наших внутренних и внешних врагов провалились. 15 июня 1993 года Гейдар Алиев был избран Председателем Верховного Совета Азербайджанской Республики.

День медработников

12. 17 июня – ДЕНЬ МЕДИЦИНСКОГО РАБОТНИКА
Согласно Уставу Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), здоровье является одним из основных прав человека. Развитие медицины в Азербайджане в основном связано с XX веком. Одно из социально-культурных направлений деятельности Азербайджанской Демократической Республики после ее образования было связано со здравоохранением. В связи с этим приказом Совета Министров от 17 июня 1918 г. Было создано Министерство здравоохранения. Первым министром здравоохранения был Худадат бек Рафибейли. Перед новообразованным министерством была поставлена задача предотвращения временных заболеваний, таких как холера, чума, корь, туберкулез и малярия, открытие больниц и фельдшерских пунктов, а также подготовка квалифицированных врачей и медсестер. С этой целью среди 100 талантливых молодых людей, направленных правительством Азербайджана на обучение за границу, были и те, кто стал врачами. Сегодня в Азербайджане тысячи медицинских работников, которые глубоко знают секреты своего искусства и стоят на страже здоровья людей. Согласно указу Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева от 4

июня 2001 года, 17 июня отмечается как День работников здравоохранения.

Праздник национальной полиции

13. 2 июля – ДЕНЬ ПОЛИЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА История азербайджанской полиции не за горами. Вскоре после образования Азербайджанской Демократической Республики постановлением Совета Министров от 2 июля 1918 года в составе Министерства внутренних дел были созданы полицейские органы независимого Азербайджана. С момента своего создания полиция Азербайджана достойно служила интересам народа и государства, добросовестно выполняла свои обязанности, такие как поддержание порядка и безопасности, сохранение стабильности и мира, борьба с преступностью. После краха Народного фронта большевистская диктатура упразднила все национальные государственные и правоохранительные органы, включая национальную полицию. Вместо этого была создана организация под названием «милиция». Задачей милиции было обеспечение безопасности народа, защита большевистского режима, а не борьба с преступностью, преследование и арест свободомыслящих людей. За 70 лет своего существования советская милиция играла роль репрессивного аппарата государства. После восстановления независимости Азербайджана было восстановлено название полиции, уточнены ее функции и обязанности. Азербайджанская полиция принимала активное участие в боях за территориальную целостность нашей страны в годы Первой карабахской войны. В этой войне погиб 931 сотрудник органов внутренних дел и внутренних войск.

Праздник азбуки

14. 1 августа – ДЕНЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО АЛФАВИТА И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА Одним из уникальных вкладов азербайджанского народа в мировую цивилизацию являются изображения Гобустана и Гамигая, а также эпиграфические памятники. Исторические факты доказывают, что при создании этих ценных произведений наш народ использовал разные виды письменности и алфавита. Известно, что иероглифы использовались в древнем государстве Манна наряду с местной письменностью. У наших великих предков, албанцев, был алфавит из 52 букв. В 1922 году по решению азербайджанского правительства был создан Комитет нового алфавита. Этому комитету было поручено составить латинский алфавит для азербайджанского (турецкого) языка. Это был первый серьезный шаг к переходу на новый алфавит. Начиная с 1923 года процесс перехода на латиницу ускорился. По рекомендации Первого Всесоюзного тюркологического съезда, состоявшегося в 1926 году, с 1 января 1929 года в Азербайджане широко использовался латинский алфавит. Это событие сыграло важную роль в ликвидации неграмотности в Азербайджане. Однако боязнь перехода на латиницу в Турецкой Республике и, как следствие, укрепление культурных связей между тюркскими народами, проживающими в СССР и за рубежом, привели к планам смены азербайджанского алфавита под руководством Советская империя.

MÜXTƏSƏR TƏRCÜMƏ TERMİNLƏRİ LÜĞƏTİ

Tərcümə – bir dildə mövcud olan mətnin məzmun, üslub və sair xüsusiyyətlərinə maksimum riayət etməklə digər dilin leksik, qrammatik, stilistik vasitələri ilə yenidən yaradılmasıdır.

Tərcümə transformasiyaları – orijinalın məzmunu tərcümə dilində vermək üçün mətnin tərcümə dilinin leksik və qrammatik qanunauyğunluqlarına müvafiq şəkildə yenidən qurulması.

Realilər – orijinal mətnində əksini tapmış mədəniyyət kodunun elementləri.

Sinxron tərcümə – orijinalın şifahi icrası, yaxud oxunması ilə eyni vaxtda reallaşan tərcümə.

Hərfi tərcümə – mətnin obrazlı sistemini nəzərə almadan elementlərinin kalka, yaxud xətti şəkildə dil və tematik səviyyələrdə edilmiş transparativ tərcümə.

Tərcümə vahidi – orijinal mətnin bütöv minimal vahidi kimi tərcümə dilində müvafiqliyi axtarılan hissəcik.

Kalka – orijinalın leksik vahidinin tərkib hissələrinin (morfem, söz) tərcümə dilində əvəz edilməsi ilə edilən tərcümə.

Kommunikativ şərait (situasiya) – tərcümə zamanı mütərcimin həm qəbul edən və həm də göndərən (ekspedient) qismində çıxış etməsi.

Konkretləşdirmə – Orijinalın dilində daha geniş (ümumi) mənaya malik leksik vahidin tərcümə dilinə xas olan daha konkret (məhdut) mənalı vahidlə əvəz edilməsi.

Tərcümə dili (TD) – tərcümə edən dil.

Orijinalın dili (OD) – mətnin ilkin yarandığı dil.

Tərcümənin praqmatikası – orijinal mətnin Reseptora arzu olunan təsirini təmin edə biləcəti praqmatik potensialın ikinci dildə verilməsi.

Sərbəst tərcümə – tərcümənin mümkün variantlardan daha aşağı ekvivalentlik səviyyəsində yerinə yetirilməsi.

Kontekst – tərcümə mətninin dil vahidlərinin konkret mənasını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə işlədilmiş leksik vahidlərin əhatəsi.

Makrokoteks – mövcud dil vahidinin cümlədən geniş əhatədə işləndiyi leksik kontekst

Mikro kontekst – bir cümlə, yaxud söz birləşməsi çərçivəsində linqvistik kontekst.

Müəllif tərcüməsi – orijinal əsərin müəllifi tərəfindən edilmiş tərcüməsi.

Transkripsiya – orijinalın leksik vahidinin tərcümə dilinin tələffüzünün hərflərinin köməyi ilə verilməsi.

Transliterasiya – orijinalın leksik vahidinin səslənməsini tərcümə dilinin hərflərinin köməyi ilə yenidən yaradılması.

Dəqiq tərcümə – stilistik-janr normalarına riayət etmədən orijinalın məzmununun yalnız məzmun-predmet hissəsinin ekvivalent tərcüməsi.

Ekvivalent tərcümə – orijinalın məzmun və üslubunun tərcümədə maksimum qorunması.

Adekvat tərcümə – orijinalın məzmunu ilə məna baxımından ümumi olan tərcümə.

Ekvivalenti olmayan leksika – orijinalın mədəniyyət koduna məxsus olan və tərcümə dilinin lüğətində qarşılığı olmayan leksika.

Generalizasiya – orijinalın dilində konkret məna kəsb edən leksikanın tərcümə dilində daha geniş (ümumi) mənalı leksikalarla əvəz edilməsi.

Təsviri tərcümə – orijinalın leksik vahidlərinin mənasının tərcümə mətnində tam əks etdirən leksik tərcümə (eksplikasiya).

Tərcümədə mədəniyyətlərin kreolizasiyası – tərcümədə iki mədəniyyətin çarpazlaşması nəticəsində tərcümədə orijinala məxsus elementlərin birinciyə məxsus fakt kimi qəbul edilməsi.

Reseptor – informasiyanı qəbul edən kommunikasiya iştirakçısı.

Tərcümədə vasitəçi dil – mətnin birbaşa orijinalın dilindən deyil, nə vaxtsa hansısa dilə edilmiş tərcümə variantından tərcüməsi.

Mütərcim – əcnəbi dilin məlumatını (mətnini) qəbull edən və onu ikinci dildə təkrar kodlaşdıran.

Tərcümə mətnin adaptasiyası – qəbul edənin (tərcümə tərəfinin) maraqlarına məvafiq olaraq mətnin məzmununa, yaxud elementlərinə edilən sadələşdirici düzəlişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Барт Р. Текстовый анализ \ \ Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск IX. М., Наука. 1980
2. Ваğırov Abuzər. Moskvadakı Azərbaycan ədəbi-mədəni mühit fənaməni. В. “Elm və təhsil”. 2018.
3. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М.Издательство «Международные отношения». 1975..
4. Белинский В.Г. Собр.соч. в 3-х томах. М. ГИХЛ.1948.
5. Библия. Священного писания Ветхого и Нового Завета TBS London 3WIS3NNENGLAMD
6. Буало «Поэтическое искусство». М.СП.1957
7. Джанахмедов А. «Инженерная философия». Б.Аростропф. 2019.
8. Долинина К.А. Стилистика французского языка. М., «Прогресс». 1978.
9. Əmrahova R.Frazeoloji vahidlərin və paremioloji birləşmələrin tərcümələrinin müqayisəli təhlili. Bakı-2016.
10. А.В. Федоров. «Основы общей теории перевода» М. 1983.ст. 218.
11. Həmidov İ.H. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti Bakı” Oka Ofset”. 2004.
12. Кафаров В. Уроки мастерства. В. “Kitab aləmi” 2005
13. Кашкин И.А. Для читателя современника. М. СП.1977
14. Галперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования М.Наука 1980.
15. Quliyev V. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümənin bəzi xüsusiyyətləri. \ \ Tərcümə sənəti.Bakı “Elm” 1990.
16. Quliyev V. Azərbaycan filoloji fikri və rus ictimai mühiti. (XIX əsrin birinci yarısı) Bakı .“Elm”. 2000.
17. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. М., Флинт-ра. 2007
18. Мастерство перевода. Сбор. статей. М.СП.1970
19. Мифология древнего мира. М. «Наука» 1977

20. Новрузов Р.М. Художественный перевод и проблема взаимодействия, взаимообогащения литератур. Баку «Элм». 1990.
21. Перевод – средство взаимного сближения народов. М.Прогресс. 1987.
22. Писатели Англии о литературе. М. «Прогресс». 1981
23. Попович А.Т. Теория перевода. М. ВШ.1980
24. Ретскер Я.И. Теория перевода и переводческой практики. М. Меж.отн. 1974.
25. Ревизин И.И., Розенцвейг В.Ю. Основы общего и машинного перевода. М.ВШ.1963.
26. Səmədova L Azərbaycanda bədii tərcümə. Bakı 2020..
27. Səmədova L. Tərcümə mətninin redaktəsi. Bakı .2016.
28. Семенова О.И. Архаическая лексика в романе А.Толстого «Петр I» и способы ее перевода на эстонский язык // Теория и критика перевода. Л. Издательство Ленинградского Университета.1962.
29. Соколов А.Н. Теория стиля. М., «Искусство».1968.
30. Русские писатели о языке. Л.ГУПИ. Мин. Просв. РСФСР.1954.
31. Швейцер А.Д. Социолингвистические основы перевода. М.: Наука,1985.
32. Щербина В.Наш современник. М.СП.1965
33. Швейцер А.Д. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты. М. «Наука» 1988.
34. Шишмарев В.Ф. Романские языки ... М.Наука .1953
35. Велиханова Ф.Азербайджанская советская поэзия на русском языке . Баку. 1982.
36. Виноградов В.В.Лексические вопросы художественного перевода.
37. Виноградов В.Основные типы лексических значений слов. \\ Вопросы языкознания. 1953. N 3.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
TƏRCÜMƏNİN MAHİYYƏTİ	7
TƏRCÜMƏNİN ASPEKTLƏRİ	
I. TƏRCÜMƏ VƏ LİŇQVİSTİKƏ.....	16
II. TƏRCÜMƏ VƏ PSİXOLOGİYA.....	30
III. TƏRCÜMƏ VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ.....	44
TƏRCÜMƏNİN NÖVLƏRİ VƏ PRİNSİPLƏRİ HAQQINDA	52
TƏRCÜMƏ TRANSFORMASIYALARI	60
TƏRCÜMƏ VAHİDLƏRİ	69
TƏRCÜMƏDƏ EKSPRESSİVLİK VƏ OBRAZLIQ PROBLEMİ	78
LEKSİK VAHİDLƏRİN TƏRCÜMƏDƏ UYĞUNLUQ SƏVİYYƏLƏRİ	97
TƏRCÜMƏDƏ KONTEKSTİN ROLU	108
TƏRCÜMƏ MƏTNİNİN PRAQMƏTİKƏSİ	117
TƏRCÜMƏ MƏTNİNİN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	122
“DANIŞAN ADLARIN” TƏRCÜMƏ DİLİNDƏ VERİLMƏSİNDƏ PRAQMƏTİK VƏ DİLDAXİLİ MƏNALARIN ROLU.....	143

YALANÇI TƏCÜMƏ EKVİVALENTLƏRİ	151
EKVİVALENTİ OLMAYAN LEKSİKANIN MƏNASININ TƏRCÜMƏDƏ VERİLMƏSİ	158
BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA.....	166
TƏRCÜMƏ SƏNƏTİ TARİXİNDƏN	
I. ORTA ƏSRLƏR YAXIN ŞƏRQDƏ VƏ AZƏRBAYCANDA	
TƏRCÜMƏ TARİXİNƏ DAİR QISA EKSKURS	174
II. RUSİYADA VƏ AVROPADA TƏRCÜMƏ TARİXİ HAQQINDA	
TƏRCÜMƏDƏ REDAKTƏ İŞİ	190
NƏTİCƏ.....	195
ÇALIŞMA ÜÇÜN PRAKTİK TƏRCÜMƏ MƏTNLƏRİ.....	197
MÜXTƏSƏR TƏRCÜMƏ TERMİNLƏRİ LÜĞƏTİ.....	231
ƏDƏBİYYAT	234

Kompüter tərtibatı:

İradə Ağakərimova

Emiliya Nəcəfova

İSLAM AĞAKƏRİMOV

**TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ PRAKTİKASININ
AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

Dərs vəsaiti

Bakı – Mütərcim – 2022

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 13.07.2022.

Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 15 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 116.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel./faks 596 21 44;

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az